

A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei
VIII.

**A NYELVTÖRTÉNETI KUTATÁSOK
ÚJABB EREDMÉNYEI
VIII.**

2014. április 3–4.

Szerkesztette

Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs

**Szegedi Tudományegyetem
Magyar Nyelvészeti Tanszék
Szeged, 2015**

Lektorálták

Büky László

Forgács Tamás

Marótiné Korchmáros Valéria

Németh Miklós

Schirm Anita

Sinkovics Balázs

Zsigri Gyula

© Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs

Technikai szerkesztő

Sinkovics Balázs

ISBN 978-963-306-397-2

ELŐSZÓ

2014 áprilisában immár nyolcadik alkalommal rendezte meg tanszékünk Szegeden *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei* című konferenciát. Az elhangzott előadások a konferencia címéhez illően a magyar nyelvtörténet legkülönfélébb területeihez kapcsolódtak az ómagyar kortól egészen a 20. századig. Külön öröm számunkra, hogy a nyelvtörténeti kutatások olyan új területei, eredményei is egyre nagyobb számban voltak képviselve, mint a történeti pragmatika vagy a történeti szociolingvisztika.

A kötetbe bekerült tanulmányok közül néhány a magyar nyelvtörténet korábbi korszakaiba vezet bennünket. Haader Lea az Apor-kódex kezeinek megállapításához a szöveg hibátípusait veszi számba. Arra mutat rá, hogy a betű- és szóbetoldások, betűjavítások arról árulkodnak, hogy egyes részek, amelyeket korábban külön kezelt munkáinak tartottak, valójában egy kéztől származnak. Korompay Klára cseh–lengyel–magyar helyesírás-történeti összefüggéseket tárgyal tanulmányában: arra hívja föl a figyelmet, hogy a cseh és a lengyel helyesírás-történeti, művelődéstörténeti kutatások sok újdonsággal szolgálhatnak a magyar helyesírás történetének tanulmányozásában, többek között a mellékjeles helyesírás terjedését illetően is.

Horváth Katalin alapos és részletes etimológiai tárgyú tanulmányt írt a *fok* főnév eredetéről és szócsaládjáról. Úgy véli, hogy egyetlen, többjelentésű *fok* szóval kell számolni, és ennek a szónak talán még a *fog* 'megragad' igével és *fog* névszóval 'dens' is kapcsolata van. Büky László az *ezenben* határozószó történetét dolgozza föl a szó megjelenésétől (16. század) kezdve, bemutatva a szó használatát, elterjedtségét, stílusértékeit. Németh Miklós a Szeged környéki nyelvjárás egyik sajátosságát tárgyalja: a standard nyelvi *-hoz/-hez/-höz* rag helyett használt *-hon/-hön* forma kialakulására és elterjedésére keres magyarázatot.

Több tanulmány is foglalkozik a középmagyar kori nyelvhasználattal. Kettő közülük boszorkányperek anyagát használja fel. Berente Anikó azt vizsgálja, hogy az inessivusi *-ba* és az illativusi *-ban* hogyan fordul elő a szegedi boszorkányperek anyagában és Árva Bethlen Kata levelezésében, illetve hogy a két eltérő forráscsoport között van-e különbség a ragok használatában. Mohay Zsuzsanna a négyféle múlt idő szerep-köreit dolgozza föl középmagyar kori boszorkányperekben, összehasonlítva eredményeit az ómagyar kori használattal.

Dömötör Adrienne a Königsbergi töredék óta adatolható *ugyan* történetét és származékainak kialakulását tárgyalja. Bemutatja az *ugyan* grammatikalizálódását, származékainak (*ugyanaz, ugyanonnan, ugyanott* stb.) alakulását, helyesírásukat, összetett szóvá válásukat és előfordulásukat szótárakban, grammatikákban. Horváth László írása Hegedűs Attila egy korábbi tanulmányában foglaltakkal száll vitába. A szerző úgy véli, hogy az adatok által mutatott kronológia nem megbízható a vonzatok változásának vizsgálatában, sok olyan eset van ugyanis, amikor az újabb adatolású vonzat lehet a régebbi, ha a kronológia mellett más tényezőket is figyelembe veszünk. T. Somogyi Magda a deverbális névszóképzéseket tekinti át az ómagyar kortól a nyelvújításig abból a szempontból, hogy mely képzők fordultak elő, illetőleg működtek párhuzamosan. Néhány szó

(*ad, áll, él, köt, tud, ír*) származékain keresztül arra is hoz példákat, hogy a képzett szavak további sorsa hogyan alakult, mennyire szakadtak el az ige jelentés(ei)től. Varga Éva Katalin azt elemzi, hogy Apáczai Csere János az Enciklopédiában az anatómiai neveket hogyan adta vissza magyarul, ezek mennyire felelnek meg a görög és latin terminushasználatnak, valamint hogy kevésbé sikerült megoldásai milyen mértékben köszönhetőek annak, hogy Apáczai nem ismerte az orvosi szaknyelvet, és csak latintudására támaszkodott.

C. Vladár Zsuzsa Révai Miklós és Verseghy Ferenc vitáját elemzi újabb szempontok alapján. Végigtekintve több vitás kérdést is (pl. a nyelv mibenléte, a nyelvek közötti kapcsolat, az elemzés célja és módszere) arra mutat rá, hogy két külön eszmerendszer felől vizsgálták a nyelvet, és számos lényegi kérdést egymással vitázva különféle okokból nem is érintettek.

A történeti szociolingvisztika mint irányzat három tanulmánnyal képviselteti magát. Fazakas Emese az Erdélyi magyar szótörténeti tár anyagára támaszkodva olyan interferenciajelenségeket mutat be, amelyben a román vallomástevő magyar nyelvű szövegében román szavak jelennek meg, még hozzá nem a regionális magyar nyelvi használatnak megfelelően, hanem román alakban. Gréczy-Zsoldos Enikő a Bartakovich család 17. századi levelezésében a megszólítások, köszönések, köszöntések vizsgálatával a nyelvi magatartás, az udvariasság és szolidaritás megvalósulásának módjait mutatja be. Terbe Erika a 16. században élt Bagody András leveleinek elemzésével azt vizsgálja, milyen különbségek vannak pl. megszólítások, elköszönések, illetve nyelvjárási jelenségek terén a különböző embereknek írt leveleiben.

A történeti pragmatikát két tanulmány képviseli. Sárosi Zsófia az udvariasság- és udvariatlanságkutatás magyar és nemzetközi szakirodalmát mutatja be: kitér e kutatási irány kialakulására, problematikájára, majd részletesen elemzi, hogyan alkalmazhatók ezek az elméletek történeti anyagon. Telegdy Pál levelein keresztül pedig mindezek gyakorlati alkalmazhatóságáról is olvashatunk. Németh Luca Anna a történeti szociopragmatikai kutatás és a történeti udvariasság-/udvariatlanságkutatás áttekintése után a bemutatott elméleti háttérre támaszkodva 19–20. századi illemtankönyvek udvariasság-koncepcióját elemzi.

A konferencián 25 előadás hangzott el, ezek közül 17 érkezett meg a szerkesztőkhöz. Két további előadás (Juhász Dezső: Normateremtés, normakövetés, nyelvjárás Sylvester Jánosnál és Forgács Tamás: Még egyszer a *dz* fonémastátuszáról) a Magyar Nyelv című folyóiratban jelenik majd meg. A beküldött tanulmányok szakmai elbírálás után kerültek be a kötetbe. Lektorainknak ezúton mondunk köszönetet alapos munkájukért.

Szegeden, 2015 augusztusában

Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs

ADALÉKOK A *-BAN/-BEN, -BA/-BE* KÉSOŐ KÖZÉPMAGYAR KORI HASZNÁLATÁHOZ

BERENTE ANIKÓ

Bevezetés

Előadásom középpontjába két, a 18. században keletkezett szövegegyüttest állítottam. Az egyik az 1728¹ és 1744 között keletkezett szegedi boszorkányper iratanyaga, melyet a Csongrád Megyei Levéltárban őriznek. A másik Árva Bethlen Kata levelezése, mely 1723 és 1759 között íródott. A levelek szöveghű kiadása 1922-ben jelent meg, a vizsgálat során ezt használtam fel. A különböző tulajdonságokkal rendelkező szövegekben a történeti szociolingvisztikai szempontból sokat tanulmányozott morfofonológiai váltokozás vizsgálatát tűztem ki célul; ezen belül is az illativus (*-bV*) és inessivus (*-bVn*) előfordulásaira voltam kíváncsi.

A szövegekkel kapcsolatban az egyik hipotézisem az, hogy a boszorkányperek lejegyzői többször használtak illativusi esetben *-ban/-ben* alakokat, továbbá az inessivusi esetben használt *-ba/-be* változatok száma elenyésző náluk. A másik előfeltevésem az, hogy az önéletírás szerzője az elindult sztenderdizációs törekvéseknek megfelelően alkalmazza a *Hol?* és *Hová?* kérdésekre felelő névszóragjainkat. A harmadik feltételezésem szerint az eltérő szociális tényezők miatt várható valamiféle szociokulturális és nyelvhasználatbeli különbség, melyre talán a meglévő adatok fényt deríthetnek.

A választott korpuszok és felmerült problémák

Az inessivus és illativus vizsgálata jól beleillik a grammatikai változás kérdéseibe, hiszen „egy hat évszázados stabil változás”-ról van szó (Németh 2008: 76). Igyekeztem ehhez olyan szövegeket választani, melyek időben egymáshoz közel állnak. A szegedi boszorkánypereket a Csongrád Megyei Levéltárban, a Szeged Város Titkos Levéltára IV. A. 1021. b jelzésű dobozban őrzik. Ami a dokumentumokat illeti, összesen 81 számozott iratról tudunk, a Levéltár azonban még kilenc számozatlan lejegyzéssel egészítette ki kutatásomat. Ott jártamkor azonban nem jutottam hozzá az összes irathoz, így a számozottak közül a következők maradtak ki a vizsgálatból: CCVII. 10, CCVII. 36, CCVII. 39, CCVII. 40, CCVII. 42, CCVII. 45 és CCVII. 73. Volt azonban három olyan lejegyzés is, melyeknek két változata is elérhető volt. Ezeket külön A és B betűkkel is elláttam, valamint az egyik irat töredékét is jelöltem. Reizner János is hasonlóan járt el az iratok közlésekor, így ettől én sem kívántam eltérni. Összességében 86 iratról van szó, ezek közül azonban csak a magyar nyelvű iratokat vizsgáltam meg alaposabban a változók szempontjából.

¹ Már 1726-ból ismeretesek azonban a Kökény Andrásné ellen tett feljelentő levél, Kökényné és Dóka Panna ellen készült jegyzetek, illetve Kökényné elleni tanúvallomások iratai, melyek az 1728-as per előzményeiként tartandók számon.

Az egyik vádlott, Kőkényné Nagy Anna ellen 1726-ban tett feljelentés is ismeretes. Ebben a szegedi lakos által megfogalmazott iratban egyetlen számomra érdekes változót találtam: „*végben viszi az ő dolgot*”. Ezt az illativusi esetben előforduló nazálissal rendelkező adatot azonban nem vettem figyelembe, hiszen a jegyzők raghasználatára voltam kíváncsi.

Érdekes kérdés az is, mennyiben és hogyan változtatták meg a lejegyzők az elhangzott megnyilatkozásokat, azaz: ugyanúgy jegyezték-e le mindent, mint ahogy hallották a vádlottaktól? Nyilvánvalóan nem, hiszen egyes szám harmadik személyben írták le a történeteket: „*Vallja keresztény lelkére...*”, „*Mondja, hogy az leánya gyermekágyban lévén...*” A lejegyzés pontos körülményeire vonatkozó részleteket azonban egyelőre nem találtam. Összességében véve tehát nem feltételezhetjük, hogy a név és születési dátum alapján azonosítható szegedi vádlottak nyelvhasználatával van dolgunk, hanem egyértelműen a szegedi jegyzők nyelvi megoldásaiba pillanthatunk be. Az iratok nagy részéből azonban semmilyen adat nem derült ki a jegyzők személyére vonatkozóan. Ahol ugyan van aláírás, nem egészen egyértelmű, hogy ki is lehetett a lejegyző, mert három név is szerepel. Ez természetesen még további vizsgálódást igényel. Az iratok írásképe rendkívül sokféle, ezért több jegyzőt feltételeztem, közelebbi becslésbe azonban egyelőre nem mertem bocsátkozni. Az is lehetséges, hogy a periratok lejegyzői nem Szeged városából származtak eredetileg. Ez azonban a vizsgálandó változók szempontjából nem baj, hiszen a két változó keveredése minden nyelvjárási területen megfigyelhető. Az írnokoknak rendelkezniük kellett hivatali ismeretekkel, azaz a műveltség magasabb szintjén álló férfiak voltak. Fontos körülmény az is, amit Németh (2008: 37) jegyez meg, hogy az általa vizsgált szegedi jegyzőkönyvekben általában a csekély beszélt nyelvi hatás és a nyelvjárásiasság legszembetűnőbb jegyeinek hiánya jellemző – a boszorkányperekben azonban úgy tűnt, van okunk e tekintetben is a későbbiekben tovább vizsgálni.

Általánosságban az mondható el, hogy több iratban a kérdések és a perszöveget bevezető latin részek is szépen vannak formálva, míg a válaszok sűrűn betömörítve, sok áthúzással szerepelnek. Ebből arra következtethetünk, hogy a kérdéseket előre megírták, majd a kínzás közben/után elhangzó vallomást gyorsan igyekeztek lejegyezni. Az iratok között találhatóak teljes egészében latin nyelvű szövegek is, melyek általában szintén gyöngybetűs formában íródtak.² Ezekben az iratokban nem is találtam áthúzást, legfeljebb véletlen tévesztés miatti javítás volt megfigyelhető. Ezzel szöges ellentétben állnak azok a szövegek, melyekben mind a kérdésfeltevés, mind az erre adott válaszok már-már olvashatatlan lejegyzést mutatnak. Itt a korábbiakhoz képest látványosabban több át- és aláhúzás, javítás található.

A jegyzők írásában gyakori volt az inessivus és illativus rövidítése. A boszorkányperekben összesen 324 ilyen adatot találtam. Ez az összes adatnak (889 db) a 36%-a. A rövidítések ugyanolyanok (a *b* betű után következik a rövidítés jele), azaz nem utal semmi arra, hogy melyik lenne az inessivus, illetve az illativus. A megkülönböztetésre talán nem is volt szükség, hiszen „a közlésben komolyabb zavar így sem támadt, mert az a szövegkörnyezet, melyben a ragok megjelennek, általában egyértelműen meghatározza, hogy mikor melyikről van szó” (Korompay 1992: 399). A rövidítés egyébként a

² A latin nyelvű szövegeket nem vettem figyelembe, hiszen nem feltételezhető az általam választott ragok és a latin nyelv közötti interferencia-hatás.

lejegyzés gazdaságosabb voltát szolgálhatta: egyrészt magyarázható ez a középkori oklevelezési gyakorlatra visszavezethető tradicionális megoldásként (Németh 2008: 39), másrészt azzal is, hogy a vallatás során az esetleges időhiány miatt siettek az élőbeszéd rögzítésével (ha feltételezzük, hogy azonnal lejegyezték).

A másik szövegegyüttes Bethlen Kata levelezése, amelynek eredetijéhez egyelőre nem volt szerencsém, még fakszimile kiadása sem létezik (egyetlenegy misszilis kivételével). Így a Szádeczky Kardoss Lajos szerkesztésében, 1922-ben nyomtatásban kiadott leveleket vizsgáltam meg. Igaz, Lakatos-Bakó Melinda szerkesztésében van újabb kiadásuk, ám ebbe – ahogy a könyv bevezetésében (2002: 7) olvasható – úgy kerültek a levelek, hogy a szerkesztő nem tudta mindegyiket eredetijében megvizsgálni.³

Szádeczky kiadásában összesen 230 – 1723 és 1759 között keletkezett – levél szerepel, amelyekből az utolsó három Bethlen Kata halálához kapcsolódik – ezeket nem vettem számításba. Szádeczky szerint a 227 levélből 51 Bethlen Kata saját kezű írása, 176 pedig tollbamondott. Utóbbiakban csak az aláírása autográf. Leveleit általában udvari papjainak vagy látogatására érkezett valamelyik rokonának mondta toll alá. Lakatos-Bakó szerint azonban csak 50 levél tekinthető saját kezűnek, a többiről pedig azt írja, hogy íródeákok tolla alól kerültek ki.

Hegyaljai (1922: 93) munkájából tudjuk, hogy a grófnő utolsó két levelét (1759. május 20. és 21.) diktálta. A diktálás ténye egyébként több levélből is kitűnik, ugyanis találhatóak ilyen utalások: „[...] az író nem vette észre, míg meg nem írta a levelet.” (Szádeczky 1922: 357); „[...] az íródeák is Nagyságodnak alázatos szolgálatját ajánlván...” (Szádeczky 1922: 385); „P. S. Az írás igen rossz, mert az írónak a keze igen bágyadt az éjszakája sok fájdalom miatt [...]” (Szádeczky 1922: 482). Olvasásra utaló megjegyzést is találtam: „A novellákat...megolvastván tiszteletes Málnási urammal [...]”⁴ (Szádeczky 1922: 397). Ahogy Terbe (2006: 182) is utal rá, kérdés az, hogy a diktálás és a levél megírása hogyan zajlott. Azaz: a szerző csak elmondta a levél tartalmát, a lejegyző pedig megfogalmazta a szöveget, vagy a lediktált mondatokat szó szerint írta le. Ha a levelekben a stílus, a szóhasználat vagy maga a hangulat hasonló, annak oka az lehet, hogy szó szerint diktált szöveget vetettek az íródeákok papírra. Ez akkor derül ki leginkább, ha olyan nyelvi elemek előfordulásait vizsgáljuk, melyek jól jellemzik az egyén beszédét. Ilyenek a megszólítások, említések, módosítószavak és melléknevek. Az előadás témájából kifolyólag egyelőre azonban nem tudom megválaszolni, hogy mi a pontosabb kapcsolat a fej és kéz viszonyát illetően.

Bethlen Kata azon 18. században élő nők közé tartozott, akik írástudók voltak. Műveltségére utal az, hogy kollégiumot alapított, teológusírók műveit adatta ki, könyveket gyűjtött. Megírta életrajzát, levelezést folytatott rokonaival, imádságokat írt, rengeteg vallásos témájú könyvet forgatott a leírások szerint. Az ő kézírását csupán egyetlen fakszimile kiadás alapján vizsgálhattam meg, mely Szádeczky kiadásában található. A X. számú levélben szépen vezetett sorokat látunk, nincsenek benne áthúzások, amit talán a megfontolt fogalmazás magyaráz.

³ Lakatos-Bakó a Szádeczky által közölt 227 levelet még 16-tal egészítette ki, de ezt a 16 darabot ebben a vizsgálatban nem vettem figyelembe.

⁴ A *megolvastván* tehát nem számol jelentésben értendő itt.

A misszilisekben több tájnyelvi alakot is találhatunk: *Fagaras, poroncsol, urakot, reménlem* stb. Bethlen Kata levelezésében olyan egyéni megoldások is szerepelnek, mint a *fijának, gyermekejiben*, amelyek a beszélt nyelvben jelennek meg általában, a hiátustöltés példáiként. Ismerte és használta is a latin szavakat, kifejezéseket, gyakran használt a levelekre jellemző rövidítéseket, úgymint *t.=tiszteletes, mlgos=méltóságos*, illetve a hónapok latin nevével használt egyszerűsítéseket – *9-bris*=november. Az természetesen kérdés, hogy az eredeti levelekben a ragokat illetően van-e rövidítés, de erre nincs utalás a szakirodalomban, csupán annyi olvasható az újabb kiadásban (Lakatos-Bakó 2002), hogy a felismerhető rövidítéseket igyekeztek feloldani.

Az eredeti levelekre összességében jellemző, hogy a szövegtagolás szinte teljesen hiányzik belőlük (mind a lejegyzők, mind a grófnő esetében), gyakran a mondatok sem kezdődnek nagy kezdőbetűvel. Ennek ellenére a levelek jól formáltak, kevés helyen látható post scriptum, ami talán az ilyen levelek gyakorlott írására/íratására vall – ez szintén tekinthető egyfajta műveltségi mutatónak (vö. Lakatos-Bakó 2002: 8).

Szociokulturális háttér

Az egyik forrásom tehát Szegedhez, míg a másik Erdélyhez kapcsolódik. A választott változók vizsgálatában viszont nem játszik különösebb szerepet a nyelvjárásiasság, az eltérő földrajzi sajátosság, hiszen a rag rövidült változata minden nyelvjárásterületen kizárólagossá vált. Közvetve ezt bizonyítja A magyar nyelvjárások atlaszának adatmegoszlása is. A ragokra vonatkozó térképlapok (89. *almába*, 1045. *kezébe*, 1101. *házba*, 1111. *kertbe*, 1100. *házban*, 1110. *kertben*, 1131. *hajnalban*,) azt mutatják, hogy minden nyelvjárásterületen a nazális nélküli ragot használják mind inessivusi, mind illativusi funkcióban. Mivel továbbá az utóbbi néhány évszázad nyelvjárástörténetében nem tudunk a szóvégi *-n* lekopásáról, így feltételezhető, hogy a *-ba/-be* beszélt nyelvben való kizárólagos használata az egész nyelvterületet érintő régi tendencia (vö. Németh 2006: 103–107).

További kérdés az is, hogy vajon hogyan befolyásolták a korban mind a perlejegyzőknek, mind Bethlen Katának/íródeákjainak/udvari papjainak/ismerőseinek írását az elindult sztenderdizációs folyamatok? Már a 16. század második felében erős sztenderdizálódás kezdődik, de a 16–17. század végére kialakuló irodalmi nyelv még csak szűk körben elérhető, azaz csak a műveltebb rétegek ismerhették. Ebbe a rétegbe beletartozik mind Bethlen Kata és lejegyzői, mind pedig a szegedi jegyzők. A sztenderdizálódást a nyelvtanírók is segítették, akik műveikbe összefoglalták a kialakuló normarendszert. Azt sajnos nem tudjuk, hogy a jegyzők mennyire ismerték például ezeket a nyelvtanokat, de talán feltételezhető, hogy tanulmányaik során szükségük volt hasonló munkák forgatására is. Szerencsére azonban Bethlen Kata bibliotékájának listája ismeretes, ebben szerepel Geleji Katona István Magyar Grammatikátskája és Kövesdi Mihály⁵ Magyar és Deák Grammatikája. Geleji munkájában megfogalmazta a *-bVn*

⁵ A bibliotéka listájában a következő utalással szerepel: „Kövesdi Mihály. Soproni iskola Mester irt valami Magyar és Deák Grammatikát, a mely ki nyomtatott Lötzen 1690. eszt. 8. r.” (Szádeczky 1922: 602). Szinnyei József is említi A magyar írók élete és munkái című gyűjteményében, melyben a következő olvasható: „Írt Latin-magyar nyelvtant, melyet 1690-ben Lötcsén nyomtatott és másodszer Kassán jelent meg. (Czvittinger említi s utána időben, de egyik kiadása

és *-bV* használatának eseteit: „*Illyen külömbfégvel: Voltam Német-országban, in loco: mentem Német-orfzágba', ad locum.*” (Geleji 1906: 11). Németh szerint (2006: 106) – jobban szemügyre véve az ezzel foglalkozó cikkelyt –, Geleji nemcsak az inessivusi, hanem az illativusi funkcióban is feltételezte a nazálissal rendelkező ragok megjelenését egy korábbi nyelvállapotban, egy olyan korban, melyet idillinek tartott saját romlott korához képest. Nem tartotta helyesnek, hogy a beszédben végbement egyes folyamatok eredményei az írott nyelvben is megjelenjenek. Úgy tűnik, a nyelvtaníró közel állt az inessivus használatát illetően a hivatalos nyelvváltozatot használó írnokokhoz, akik a biztonság kedvéért mindkét funkcióban az *-n* végű ragot alkalmazták.

Hogy egyébként a nyelvtanokat Bethlen Kata mennyit forgatta, természetesen nem tudni, de arra lehet következtetni, hogy neki vagy közvetlen környezetében élőknek is lehetett valamiféle fogalmuk a kialakuló normarendszerről. Sinkovics (2011: 38) szerint azonban a műveltebb rétegekben sokkal nagyobb hatásuk lehetett a raghasználat alakulásában a nagy hatású szövegeknek, illetve a jelentős írók munkáinak. Bethlen Kata könyvtárában rengeteg zsoldármagyarázat, prédikáció, különböző Biblia-fordítás volt, a jelentősebb szerzők közül kiemelendő Apáczai Csere János, Káldi György, Károlyi Gáspár stb. Hogy ténylegesen olvasta-e ezeket a munkákat Bethlen Kata, s hogy lehetettek-e hatással a raghasználat tekintetében, természetesen most nyitott kérdés marad.

Inessivus és illativus

A *-ban/-ben* és *-ba/-be* ragváltozatok a helyhatározói rendszer elemeiként nem egyszerre alakultak ki, de a kései ómagyar korra már a paradigma szilárd részeivé váltak. Éppen ebben az időszakban azonban az alapnyelvtől kezdődően jellemző állandó vonás, az irányhármasság szigorú következetessége néhány ponton gyengülni kezdett. Erre a legjellemzőbb példa a *-ban/-ben* és *-ba/-be* keveredése (Korompay 1992: 397). Ez a váltakozás a középmagyar kor idején is megfigyelhető, s azóta is jellemzőnek tarthatjuk. Hogy a váltakozás természetét jobban megértsük, érdemes Konrádhoz (1998: 9) fordulnunk, aki a szociolingvisztika szemszögéből mutatott rá, hogy valójában a két ragváltozat mögött több változóval van dolgunk. A *Hol?* kérdésre felelő inessivusi változónak két változata van, mégpedig a [bVn] és a [bV], amelyek közül az utóbbi stigmatizáltnak tekinthető. A *Hová?* kérdésre felelő illativusi változónak szintén két változata van, a [bVn] és a [bV], s az előbbi hiperkorrekt alaknak tartják. Sinkovics (2011: 32) szerint a két forma és két funkció közötti különbséget már a sztenderdizáció előtt észrevették, ám ez a szóbeliségben még nem jelentkezett, hiszen még a 19. század végén is mindkét rag esetén a *-ba/-be* használatos. Németh a 18. századi szegedi jegyzők írott nyelvváltozatának vizsgálata során elért eredményei szintén a ragok összemosódását támasztják alá. Úgy véli, nem folyamatban lévő változásról, hanem állandó váltakozásról van szó, amely a kései ómagyar kortól egészen máig megfigyelhető (vö. Németh 2004: 125).

sem ismeretes, címét sem adják.)” Valójában Kövesdi Mihály nem szerepel az RMK.-ban, vagyis 1711 előtti kiadását nem ismerik példányból, illetve a nagykatalógusban sem fordul elő. Valószínűleg Kövesdi Pálról van itt szó. Ezen információért és segítségéért köszönet illeti Vladár Zsuzsát.

A konkrét adatok

Az általam választott szegedi nyelvemlék adatai az alábbi táblázatban láthatók. Azokat az adatokat természetesen nem vettem figyelembe, melyeknél nem tudtam egyértelműen eldönteni, hogy mely esethez is sorolandók. Összesen 10 ilyen példa volt, a teljesség igénye nélkül pl.: *az tarlóban vagjon el ásva* (CCVII. 16/B); *az szekér utban fent állott volna* (CCVII. 65.) *vagyon vajad a padlásón gyaptyuban betakarva* (CCVII. 76.) stb.

	<i>-ban/-ben</i>		<i>-ba/-be</i>	
	db	%	db	%
Inessivusi eset	414	~ 99,3	3	~ 0,7
Illativusi eset	146	~ 98,7	2	~ 1,3

1. táblázat: Az inessivusi (n=417) és az illativusi (n=148) eset változatai

A táblázatban feltüntetett számok alapján elmondható, hogy az inessivusi esetben előforduló alakok túlnyomó többsége látszik, az élőbeszédre jellemző *-ba/-be* változatra csupán három példát találtam. Ez a három példa a CCVII. 4. és a CCVII. 76. kéziratban található meg. Mind a két irat esetén azt tapasztaltam, hogy az írás némileg csapzott, a válaszok kis helyre tömörítve kaptak helyet, viszonylag sok áthúzással. Úgy tűnik, gyors tempójú lejegyzéssel keletkeztek. Tehát az inessivusi esetben előforduló *-ba/-be* rag végi *-n* törlése történhetett a gyors kézírás következtében, így a lejegyző megörökítette a beszédben oly jellemző jelenséget. Figyelemre méltó azonban az, hogy más esetekben a beszélt nyelvi hatás csekély.

Az illativusi esetben a nazális nélküli változat csak kétszer volt megtalálható, az írott nyelvre jellemző megoldás (*-ban/-ben*) viszont nagyon erős tendenciát mutat. Ez a beszédben ritkábban fordul elő (nyelvjárásokban soha), az írnoki nyelv azonban konzerválta a beszédben nem jellemző alakot. Ez beleillik Németh (2008) vizsgálati eredményeinek sorába, ahol az 1717 és 1723 között keletkezett szegedi alapforrásában 47 illativusi előfordulásra 45 *-ban/-ben* jutott, míg az inessivusi esetben látható nazálissal rendelkező ragok esetén egyetlenegy *-ba/-be* sem fordult elő. Németh szerint a hivatalos írásbeliségben volt egy olyan deáki nyelvre vonatkozó íratlan szabályrendszer, amely a *-ban/-ben* rag használatát befolyásolta – mind a szokásos használatkor, mind az illativusi funkcióban. A fentebb látott adatok tükrében úgy vélem, az általam vizsgált szegedi forrásban is ez a hatás érvényesült.

Mindezek fényében lássuk, mit mondanak Bethlen Kata leveleinek nyelvi tényei! A következő táblázat Bethlen Kata nem saját kezével írt, hanem a diktált leveleiben talált adatokat mutatja.

	<i>-ban/-ben</i>		<i>-ba/-be</i>	
	db	%	db	%
Inessivusi eset	710	~ 98,5	11	~ 1,5
Illativusi eset	53	~ 12	390	~ 88

2. táblázat: Az inessivusi (n=721) és az illativusi (n=443) eset változatai

Természetesen a nem manu propria leveleknél felmerül a lejegyzők nyelvhasználatot torzító hatása, szemben a boszorkányperekben egyértelműen stilizáló jegyzők tevékenységével. Utóbbiban ugyanis azt feltételezem, hogy a vádlottak nyelvhasználatát átfogalmazták az írnokok.

A diktálás esetében sok (eddig) megválaszolatlan kérdés merül fel: mennyit diktált udvari papjainak a grófnő, valóban diktált-e rokonainak, és ha igen, mennyit? Az tudható, hogy Bethlen Kata támogatta Bod Péter tanulmányait, így az udvari pap műveltségében nem kételkedhetünk, Málnási Lászlóról – aki szintén pap – is hasonló feltételezhető. Az írődeákokról, akiket emlegetnek ugyan a grófnővel foglalkozó szakirodalomban, szintén nem tudunk sokat. Feltételezhetően birtokukban volt a latinul való írás, olvasás, illetve az oklevélszerkesztés képessége. Összességében véve a diktált levelek lejegyzőinek hasonló műveltségi szintet tulajdonítottam, mint Bethlen Katának vagy a szegedi jegyzőknek.

A misszilisekben egyébként többnyire a magánéletben is használt nyelv jelenik meg, hiszen például Bethlen Katánál is mindennapi problémák, események, ügyintézés sora látható: betegségek, pereskedések, háztáji dolgok stb.⁶ (vö. Sükösd 1963: 25). Nem csoda, ha a mindennapi beszélt nyelvi sajátosságok, mint az inessivusi és illativusi esetek változatainak stabil váltakozása, bekerülnek a levelezésbe is. Ezeket a leveleket többnyire a rokonság különböző tagjainak címezték. Kivétel ez alól az a levél, mely a fogarasi református egyház tanácsának íródott, de a ragokat illetően nem volt tendenciabeli eltérés, így ezt nem különböztettem meg lényegében a rokonoknak/ismerősöknek írt levelektől.

A táblázatra tekintve kiderül, hogy nagy többségben az inessivusi eset *-ban/-ben* változata szerepel, míg a szokásostól eltérő esetek száma elenyésző ehhez képest. Utóbbi (vagyis a *-ba/-be* megjelenése inessivusi funkcióban) már inkább utalhat a beszélt nyelvi sajátosság levelekbe való beszüremkedésére, semmint például a gyors írás következtében létrejövő figyelmetlenségre. Az is könnyen elképzelhető, hogy a kevésbé kötött magánlevelezés megengedőbb nyelvhasználatra utal.

Ha visszaemlékezünk a boszorkányperekben látott *-ban/-ben* ragok számaira, feltűnik, hogy a magánlevelezésben teljesen más kép bontakozik ki. Az inessivusi funkcióban előforduló ragok esetében ugyan majdnem kizárólagos előfordulásról beszélhetünk (710 *-ban/-ben* ellenében 11 *-ba/-be*), de az illativusi funkcióban már teljesen eltérő szám adatok tűnnek fel, mint a boszorkánypere iratanyagában. A magánlevelek illativusi funkciójú toldalékainak esetében ugyanis 88%-ot tesz ki a *Hová?* kérdésre felelő *-ba/-be* rag, az illativusi funkciójú, nazálissal rendelkező szuffixum pedig csak 12%-ot képvisel. Mindenképp jelentős különbség ez a boszorkányperekben tapasztalt lejegyzéshez képest, mert ez azt mutatja, hogy a hivatalos szövegekben lényegesen többször élnek az élőbeszédre nem jellemző, illativusi funkciót betöltő *-ban/-ben* alkalmazásával, mint a magánlevelezésben. Ez arra enged következtetni, hogy a levelezést lejegyző deákok nyelvhasználatában egyáltalán nem erős – a vélhetően a deákok számára is ismeretes – látens hivatali gyakorlat. De miért is kellene erősnek lennie? A regiszter egyértelműen mást követel meg, így éppen ez a furcsa: mégis szerepelnek a levelekben túlkompenzáló elemek. Ez talán magyarázható azzal, hogy a hivatali írott nyelvben jellemző nazális változatú ragok használata behatolt – ha nem is kizárólagos érvénnyel – a deáki vagy a

⁶ Sükösd Mihály úgy tartja, hogy a levelezés a 18. századi erdélyi arisztokrácia az udvarházra – gazdaságra – szórakozásra szorult belterjes életét is bemutatja.

szintén magasabb műveltségi szinten állók levélírói gyakorlatába is. Másrészt ezek a lejegyzők tudhatták azt, hogy a beszédben nincs különbség a ragok használatát tekintve (a *-ban/-ben* funkcióban is *-ba/-be* fordul elő), írásban viszont különbséget kell tenni. Így klasszikus értelemben vett hiperkorrekcióként is értelmezhető a jelenség előfordulása. Természetesen ebben az esetben nem a hivatali írott nyelvnek, hanem inkább általában véve az írásbeliségnek, illetve az írott norma presztízisének befolyásáról van szó.

Az újabb szakirodalom szerint Bethlen Kata levelei közül ötven autográfnek tekinthető. Lakatos-Bakó könyvének (2002) Jegyzetek részében feltüntette, hogy melyek azok a levelek, amelyekről egészen biztosan bizonyítható, hogy Bethlen Kata saját keze által íródtak, ám összesen csak 10 levélnél találtam ilyen utalást.⁷ Ezeket az adatokat külön táblázatban mutatom be. Nyilvánvaló az is, hogy itt már nem kell azt a szempontot a szemünk előtt tartani, hogy a diktálás során a lejegyző saját nyelvhasználata is befolyásolhatta a levél nyelvi megoldásait. Az alábbi táblázatban tehát a 10 levél adatai szerepelnek.

	<i>-ban/-ben</i>		<i>-ba/-be</i>	
	db	%	db	%
Inessivusi eset	71	100	0	0
Illativusi eset	12	~ 30,8	27	~ 69,2

3. táblázat: Inessivusi (n=71) és illativusi (n=39) esetben előforduló adatok

Ahogy a fenti adatok is mutatják, Bethlen Kata manu propria leveleiben az inessivusi esetben található *-ban/-ben* egyértelmű tendenciát mutat, nincsen kilengés egyszer sem a *-ba/-be* irányába. Ez arra utalhat, hogy Bethlen Kata ismerte azt a grammatikusok által megfogalmazott szabályt, miszerint a *Hol?* kérdésre a *-ban/-ben* rag válaszol. A táblázatból látszik, hogy a kisszámú előfordulás ellenére viszonylag nagy az aránya az illativusi esetben előforduló *-ban/-ben* ragnak. Ennek ellenére mégis úgy vélem, a grófnő műveltségéből fakadóan ismerhette a normát, s igyekezett is azt követni. Lejegyzőinél 12%-ban fordult elő ugyanebben a funkcióban a *-bVn* – igaz, ott hússzor annyi levél adata áll rendelkezésünkre. Nyilván ez akkor mondana számunkra többet, ha nem tíz, hanem például száz levél lenne Bethlen Katától. Ne feledjük azonban, hogy Bethlen Kata önéletírása is fennmaradt, célszerű lenne tehát ezt is a későbbiekben alaposabb vizsgálat alá vetni. Mindenesetre érdekes, hogy nála is megjelenik az illativusi esetben lévő, nazálist tartalmazó ragtípus, s ez hasonló képet mutat lejegyzőinek nyelvhasználatával: ugyanott vannak a tendenciabeli különbségek a hivatalos iratokkal összehasonlítva. A *-ba/-be* illativusi esetben való megjelenése majdnem 70%-ot tesz ki, ami nagyon is jelentős, s ugyanebben a helyzetben a lejegyzőinél ez az arány még több, 88%. Az illativusi funkciót betöltő nazállissal rendelkező ragok náluk tehát nem szerepelnek nagy többségben. Ennek lehet az oka – ahogy fentebb már utaltam rá –, hogy a lejegyzők tudhatták, hogy az írásbeli és szóbeli raghasználat eltérő, így egyszerűen túlkompensáltak ott is, ahol nem kellett volna. Lényegében tehát azt mondhatjuk, hogy a levelezést lejegyzők ismerték az írásbeli normát, s azt igyekeztek követni, még ha olykor tévesztettek is.

⁷ Szádeczkynél egyáltalán nincs jelölve a levelek autográf jellege.

Fontosnak tartom még megemlíteni, hogy Németh a szegedi magisztrátus iratain kívül más forrásokat is vizsgált: kuruc folyamodványokat, egy képzetlen írnok tollából származó fogalmazványokat, illetve Révay Erzsébet magánlevelezését. Utóbbi adatait érdemesnek tartom itt megemlíteni, hiszen én is egy magánlevelezést választottam kontrollforrásul. A Révay-levelezésben található adatok alapján Németh (2008: 94–98) meggyőzően mutatja be, hogy a magánlevelezés raghasználatára áll talán a legközelebb a nyelvtanírók által megfogalmazott szabályokhoz, valamint a formálisabb orális nyelvhasználathoz is. Úgy vélem, ez a helyzet Bethlen Kata levelezésében is, azaz ő és a deákjai/lejegyzői is igyekeztek az akkor még egyáltalán nem szilárd normának megfelelni.

Németh (2008: 100) szerint a 18. században a beszélt nyelvben mind az inessivus, mind az illativus esetében előforduló *-ba/-be* általánosnak, míg az írott szövegekben ugyanez ritkának tekinthető. Az inessivusi esetben látható *-ban/-ben* nem jellemző a beszélt nyelvben, az illativusban pedig egyenesen nem is létezik, míg az írott nyelv itt is a fordítottjukat mutatja: a szokásos helyen lévő nazálissal rendelkező rag általános előfordulása, míg az illativusi esetű *-bVn* gyakori használatot mutat. A levelezésben található adatok közül az illativusi funkciót betöltő *-bV* megfelel a beszélt nyelvi sajátosságnak – ez a 18. században még nem tekinthető általánosnak, de például a nyomtatott művekben már törekednek a különbségtételre.

Befejezés

Előadásomban két olyan szövegegyüttessel foglalkoztam, amelyek között sok különbség fedezhető fel. Maga a műfaj is eltérő, hiszen a szegedi jegyzők hivatalos iratokkal foglalkoztak, melyekre nyilvánvalóan a hivatali nyelvhasználat, latin kifejezések, szövegrészek jellemzőek. Bethlen Kata missziliseire inkább jellemző a beszélt nyelvi elemek, nyelvjárási adatok megjelenése. A hivatalos iratokat ebben a nyelvváltozatban jártas férfiak jegyezték le, akik feltételezhetően ismerték és használták is azt a kialakuló normarendszert, amely a helyhatározóragok használatában a *-n* végű ragok irányába történő eltolódást teszi mérvadóvá. Bethlen Kata leveleiben is tapasztalható valamiféle elmozdulás ennek irányába, ám ez csak a ragoknak a ma szentendernek mondott használatában tekinthető túlnyomó többségűnek, az illativusban szereplő *-n* végű ragok esetében nem. Az írott nyelv tehát a raghasználatot illetően nem egységes ekkoriban, más képet láthatunk mind a jogi-közigazgatási, mind a magánlevelezés nyelvhasználatában. Ahogy Németh (2008) is rámutat, ennek valószínűleg nem műveltségbeli eltérés az oka, hanem az, hogy a hivatalos iratokban tapasztalt majdnem kizárólagos érvényű inessivus-használat nem tudott ugyanolyan erős érvényt szerezni magának a művelt réteg magánlevelezésében. A Bethlen Kata és lejegyzőinek raghasználatában látható megoszlás talán azzal is magyarázható, hogy igyekeztek a nyelvtanírók által javasolt használatnak eleget tenni.

Németh vizsgálódásai révén úgy véli, hogy a 18. században a beszélt nyelvben a *-ba/-be* kizárólagos érvényt szerzett magának, az írással azonban megőrződött a nazális változat is. Úgy véli, az íráskép terjedésével bizonyos formálisabb nyelvváltozatokba visszakerült a *-ban/-ben*, így megakadályozva annak eltűnését. A váltakozás pedig még nagyobb teret kapott azzal, hogy az írásbeliség kezdett elterjedté válni mind szélesebb társadalmi körben (2008: 137–138).

A bevezetésben felállított kérdésekre úgy tűnik, sikerült választ kapnom. Az első hipotézisem az volt, hogy a boszorkánypercek lejegyzői többször alkalmazták a funkciójában illativusi, formáját tekintve inessivusi ragot (-bVn), míg az inessivusi funkciójú nazális nélküli helyhatározó-ragot (-bV) elenyésző számban fogjuk ugyanitt találni. A feltüntetett adatok egyértelműen ezt az álláspontot támasztották alá. Ez a nyelvhasználati mód tehát egy írónoki íratlan normarendszer követését sejteti. A második előfeltevés az volt, hogy Bethlen Kata sokkal inkább a kialakuló általános nyelvhasználati norma felé közelít, azaz a *Hol?* és *Hová?* kérdésekre felelő névszórágjainkat sokkal többször alkalmazza a szokásos módon. Mind diktált, mind a biztosan saját kezű leveleiben a nyelvi adatok ezt a tendenciát bizonyították. A harmadik feltételezésem pedig az volt, hogy az eltérő szociális tényezők miatt az adatokban is kell lennie valamiféle különbségnek. A táblázatokból lesűrhető tendenciák alapján valóban van eltérés, ami egyrészt magyarázható a szociológiai jellemzők eltéréseivel (hiszen különbözik a lejegyzők személye is – tanács tagjai/jegyzői, deákok, illetve grófnő), másrészt pedig azzal, hogy különböző típusú forrásokról van szó, ezek pedig eltérő tulajdonságokkal rendelkeznek.

Kitekintés

A boszorkánypercek iratanyaga olyan forrásnak tekinthető, melyben több változó vizsgálata is lehetséges. Első gyűjtésem alkalmával az elativus, delativus, ablativus és sociativus különböző megjelenési formái is magukra vonták a figyelmemet, így ezek rendszerezése lehetne a következő feladat. További vizsgálódást igényel még véleményem szerint a boszorkánypercek iratanyaga a történeti dialektológia szempontjából is. Természetesen a jelen dolgozatban tárgyalt határozóragok még szélesebb körű vizsgálata is cél lehet ugyanebben a korban keletkezett, különböző regiszterű iratok esetében, valamint a magánlevelezés adatait jól kiegészítené még a grófnő önéletírásában szereplő ragok vizsgálata is.

HIVATKOZÁSOK

- Hegyaljai Kiss Géza 1922: *Árva Bethlen Kata (Gróf Széki Teleki József özvegye) 1700–1759*, Budapest, Hornyánszky Viktor Magyar Királyi Udvari Könyvnyomdája.
- Kontra Miklós 1998: *Gondolatok a (-bVn) és a (-bV) nyelvi változókról*, in Sándor Klára szerk.: *Nyelvi változó – nyelvi változás*, Szeged, JGYF, 9–22.
- Korompay Klára 1992: A névszórágózás, in Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana 2/1*. Budapest, Akadémiai, 355–410.
- Lakatos-Bakó Melinda (s. a. r.) 2002: *Árva Bethlen Kata levelei*, Kolozsvár, Az Erdélyi Református Egyházkerület kiadása.
- Németh Miklós 2004: *Nyelvjárás, beszélt nyelv és spontán sztenderdizációs törekvések a XVIII. századi szegedi írónoki nyelvváltozatban* (Philosophiae Doctores sorozat), Budapest, Akadémiai.
- Németh Miklós 2006: Az írott nyelv és a nyelvtanírók szerepe egy stabil váltakozás fenntartásában, in Büky László–Forgács Tamás szerk.: *A magyar nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IV*, Szeged, JATEPress, 101–108.
- Németh Miklós 2008: *Nyelvi változás és váltakozás társadalmi és műveltségi tényezők tükrében. Nyelvi változók a XVIII. században*, Szeged, JGYFK.

-
- Sinkovics Balázs 2011: *Nyelvi változók, nyelvi változások és normatív szabályozás*, Doktori értekezés, Szeged. [online elérhető, 2014. 03. 24-én: http://doktori.bibl.u-szeged.hu/828/1/sinkovics_phd_dissz.pdf]
- Sükösd Mihály (s. a. r.) 1963: *Bethlen Kata önéletírása*, Budapest, Szépirodalmi.
- Szádeczky Kardoss Lajos 1922: *Gróf Széki Teleki József özvegye Bethleni Bethlen Kata grófnő írásai és levelezése 1700–1759*, Budapest, Grill udvari könyvesboltja.
- Terbe Erika 2006: 16. századi misszilisek nyelvtörténeti, történeti szociolingvisztikai tanulmányairól, in Büky László–Forgács Tamás szerk.: *A magyar nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IV*, Szeged, JATEPress, 181–186.

AZ EZENBEN HATÁROZÓSZÓ HASZNÁLATÁRÓL

BÜKY LÁSZLÓ

1. A Petőfi szókincsét feldolgozó szerkesztők megírják, hogy „Bizonyos stílusrétegekre való utalásokkal [...] csínján bántunk, mert nem mindig tudtuk egyértelműen megállapítani, hogy [Petőfi Sándor] egyéni nyelvében saját korára vonatkoztatva mi az, ami *régies, elavuló, népies, tájnyelvi, bizalmas, választékos, udvarias, hivatalos* stílusárnyalatú” (PetőfiSz. I: 12). A stílusárnyalatok megállapításának nehézségeit a Nszt. (I: 33–34) nem említi tájékoztatásában, de azt taglalja, hogy az idők folyamán változ(hat)nak a minősítések, amelyek „érvényessége időben határolódik el egymástól”, s amelyeket különféle megoldással jelölnek.

Az *ezenben* határozószó a 16. századtól ismeretes, több szótárban is megtalálható; a 20. századból is van használatára példa. Ritka előfordulása, használati helyzeteinek szövegkörnyezeti hiánya miatt stílushatásának megállapítása sem könnyű.

2.1. Az *ezenben* előfordulása szótárakban és szógyűjteményekben.

A SzT., amely a legkorábbi adatot tartalmazza, három csoportot mutat be az *ezenben* szócikkében, az első csoportot ’eközben, ezalatt’ jelentéssel. Az ide tartozó példák: „1590: Ki tekintek az ablakon senkit nem lathatek *Ezenbe* ioue ki Varga Casparne kerde kit zidot [Kv; TJK V/1. 18]”; 1603: Nicolaus Kosa fassus est ... Darabos mente magat hogy eo meegh ne(m) eott nem izik, vgy monda Horwat Adam hogy nem is ereoltete(m) kegdet ... *Ezenben* minthogy vala meégh egy Darab soldor az Aztalon, kenalam Balast hogy egiek, es veon benne egy falatot es megh ewe [Kv; TJK VI/1. 669]”.

A második csoportban ’nyomban, tüstént’ jelentéssel ezek a példák vannak: „1592: Nagi Mihalj vallia ... Ezt hogi halla Tamas, zabliara vetekezek es ezenbe vgi chapanak mind ketten eozue eccersmind, Istuan egy villual, Tamas zabliaual [Kv; TJK V/1. 261]”; „1606: osúat János be mene az keörtuely fa alá, ... monda osúat János, ... Zallj le rulla, *Ezenbe* le zalla^a [UszT 20/195 Joannes Dersi de Gagi pp vall. – ^aTi. »Lukacz Vram«].”

Harmadjára: az ’ekkor, erre’ jelentéshez tartozó adatok: „1572: Ezonben Mys Ell futamank Es demeter deakys lora Ewle Es Ell futa [Bh; Kp]”; 1584: Mondanak a’ kathonak, Ad ide erezd Nekewk az Agarakat, Monda Istwa(n) deak Nem ereszte(m) Mert az Agarsem vete neked *Ezenbe* fel chattannanak a’ kathonak es Monda egy magos feierbely Eold vagd az Neste lelek Curwa fiat [Kv; TJK IV/1. 312]”; „1591: mikor egibe chaptak volna az elseo czapas semmibe mene, masodzor hogi eozue czapanak, vgi talala Haczoki Thamas az Biro kezet hogi csak az beoren marada megh, *Ezenbe* Haczokj Thamas fel ragada az bíro zabliaiat ..., az Bonczidaik nag’ sokan rea rohannak [Kv; TJK V/1 87]”. (SzT. rövidítéseinek feloldása: Kv = Kolozsvár; TJK = Kolozsvár város törvénykezési jegyzőkönyve; USzT = Udvarhelyszék törvénykezési jegyzőkönyve; Bh = Bánffyhunjad; Kp = a Kispál család levéltára.)

Szenczi Molnár Albert (1610: 153) 'interea' jelentéssel közli a meghatározatlan időt jelentő határozószavak között az *ezenben*-t és az *ezenközben*-t.

Augustz Gerő (1874: 282) 'éppen most' jelentéssel közöl *ezömbé* szóalakot példaszöveg nélkül, ez az adat megvan a MTsz. megfelelő szócikkében ezzel együtt: „*ezömbé* (Baranya m. Király Pál): éppen most, egyszeribe, rögtön”; a MTsz. 1893–1901 között jelent meg.

Pereszlényi Pál nyelvtana (1682: 171) az *azonközben* határozószót említi 'interea' jelentésben. Az efféle jelentésmegfelelés később is megtalálható, vö. *interea* 'azonban, azalatt, azonközben, a közben' (Finály Henrik 1884) bizonyára nem függetlenül a latin szó használatától.

Tájnyelvi adatolású forrásban is található 'azonban' jelentés, pl. „*ezenben*: azonban” (Dézsi Lajos 1894: 286); „*hsz 1. ezembe* (Debrecen 1816: 26) | *ezenben* (uo. 1391: 286): azonban” (ÚMTsz. – Az adat 1906-ból való). (A DCSz. „**ezenben** ezenbe *hsz* Azonban” szócikke feltehetően a Dézsi szógyűjteményéből való, l. DCSz. 12.)

Az ÚMTsz. további adatai 1940-ből valók: „*hsz 2. ezēnbe* (Kákics [Baranya m.] 226/2: 167; N.[agy]váty [Baranya m.] 226/2: 57, 239)”; „*ezēmbé* (Szaporca [Baranya m.] 226/2: 152; Szilágy [Baranya m.] 226/2: 104): azonnal. *A királ ezēmbé kiatta a parancsot* (népm; 226/2: 152) || OrmSz.” Az OrmSz. szócikke 1952-ből: „**ezenbe** *ezömbé* *hsz*, 'azonnal, ebben a percben'. Sokszor erős sürgetés. *Ezömben gyűjjön kē!* – *Ezömben otlogyün kē!* – *Az monta a Mări neném, hogy ezömbé gyűjj el oda!*”

2.2. Irodalmi, illetőleg egyéb szövegekben előforduló *ezenben* határozószók.

Az ÉrsK. 457, 228r: *mýnd eezembe meg výrrada*; vö. CzF.: „ezejñben (ez-ejñben v. -ben) ih. E közben, mély hangon: azonban. »Mind ezenbe megvirada | s fényes nap feltámadá«. Katalin verses legendája”; a kódex 1529–1531 közötti, CzF. saját korabeli adatot nem közöl.

Balassi Bálint (1554–1594) nyelvhasználatában A. Molnár Ferenc (1980: 117) az *ezenben* határozószót egyik szótörténeti tanulmányában értelmezi, ugyanaz a jelentésleírás olvasható később a BalassiSz.-ban: „**ezenben** *hsz* (1) Eközben, ezalatt. De ha valahogy ~ Julia, az te szerelmes ellenséged reád talál, ha szinte meg nem mersz is véle víni, de el ne fuss előle, hanem vess ellene néki (K32/25)”. (A szövegdarab a Szép magyar komédiából való.)

Bethlen Gábor (1580–1628) nyelvhasználatából adatolja a szót Jancsó Benedek (1881: 180): „*ezenben* akarná hagyni 101: »mivel a fundáló csak e. a. h.«”; a két Rákóczi György (1593–1648, 1621–1660) nyelvéből Bánhidi Zoltán (1967: 187) idéz: „*ezenben* múlik”.

A CsokSzkt. egy előfordulást tartalmaz: „**ezenbe** *hsz* (1) {Kuruzs egész Borbélyi készüllettel jött és ugy is mint egy élhetetlen borbely, a' ki is mindig Kuruzsolta a' vén Dögöt; de tsak ugyan későre lett reménység feltámadása felől. Ezen idő alatt sem tudta feltámasztani az asszonyt.} *Ezenbe[n]* jön Lipittlotty a' néma játékosokhoz 's sirókhöz (16/920)”. A szövegrész Csokonai Az özvegy Karnyóné és két szeleburdiak című darabjából van, amelyet 1799-ben írt, a szótár csak az utolsó szövegmondatot idézi; a {}-es részben lévő előzményekből 'eközben, ezalatt' jelentésre lehet következtetni. A vígjátéknak nincs autográf kézirata, nyolc másolatban maradt fenn, a kritikai kiadás a Kuruzs

szerepét játszó csurgói diákét közli, ez a legrégebb, ebben az *ezenben* ligatúrával rövidítve szerepel: *Ezemb*~ (Csokonai 1978: 356). Az ötödikként számon tartott másolat megfelelő szövegdarabjában, amelyik szintén Csurgón készült, a másoló az *azonba[n]* szót használja: „[Kurzus] egész Borbélyi készüllet jön próbálja feltámasztani a halottat, de semmire sem megy vele. *Azonba* belép nagy furiával Lipittlotty” (Csokonai 1978: II, 364). A másoló vagy tévedésből, vagy tudatosan írt *azonba[n]*-t, amely a szövegelőzmény alapján ’eközben, ezalatt’ jelentésűnek is tartható, de kötőszónak is fölfogható.

Arany János költői nyelvéből két előfordulás mutatható be – az *ezalatt* határozószók száma 33 – Beke József csaknem kész Arany-szótára alapján: „Kitört *ezenben* a forradalom, | Szépen lecsücsült az irodalom [...]” (Arany János 1966: 154); „*Ezenben* a csósz ökigyelme, fogta, | Fölebredt és fölebb tápázkodott [...]” (Arany János 1966: 50. – Mindkét adat 1850-ből való.). Beke József ’ekkor, ez időben’ jelentést ad meg, tájékoztatását itt is köszönöm. A Vojtina leveléből, illetőleg a Bolond Istókból származó szöveg-helyeken a két mű stílusjegységét az *ezenben* szavak is erősítik – ironikus hangnemmel, archaikus és népnyelvi konnotációkkal –, ezt valószínűleg a korabeli olvasók is így látták, ami ugyan teljes határozottsággal nem állítható.

Jókai Mór (1825–1904) a szót – amelyet a JókaiSz. nem vett föl – többször leírja regényeiben, az Arcanum 2002 alapján ez a tíz előfordulása van:

(i) „*Ezenben* furcsa dolgok kezdtek történni Debrecennek városában” (Forradalmi és csataképek, 1850).

(ii) „Édes fiaim, ám lássátok, hogy a kardot hiába fel ne kötöttétek legyen. Harcoljon mindenki becsülettel; aki elesik, haza földébe, Isten kezébe jut: íme, én magam is kardot kötöttem, és megyek veletek. [Új bek.] *Ezenben* előtámadt Thököly hada Zernyesten felyül” (Török világ Magyarországon, 1853).

(iii) „A bélpoklosok számára pedig külön ápolóház van építve, s saját kápolnájuk van, amelyben Istent dicsérik, »leprosorum ecclesia«; a kelyhet, melyből az Úr vacsorája borát itták, ma is tartogatják még. [Új bek.] *Ezenben* az orgona megszólal odabenn, s a templom atyja kijön jelenteni, hogy a kántor már elkezdte a hívekkel együtt a »Perelj uram perlőimmek« zoltárt” (A lőcsei fehér asszony, 1885).

(iv) „*Ezenben* egymás után érkezének a templom nagyszerű boltíves ajtajához a városbeliek, minden családapa a maga élete párjával és gyermekeivel, akik a szenátorok során végighaladva, emberségtudással üdvözölték a tanácsbelieket egy »prosit Sylvester«-rel. Alauda uram valamennyit a nevének köszönté, s elmondá, hogy melyik hol lakik, és mi a világi foglalkozása” (A lőcsei fehér asszony, 1885).

(v) „[...] néhány órai fegyvernugvást kössenek, mely idő alatt az ellenséges csapatok minden összeütközéstől tartózkodjanak. *Ezenben* a város

tanácsa és a kuruc csapatvezérek értekezhetnének Blumevitz de Trautsohn ezredes úrral, a tábornok úr jelenlétében” (A lőcsei fehér asszony, 1885).

(vi) „A fényes uraságok *ezenben*, gyorsított menetben bár, de mégis helyes taktikával, a réti patakon átvezető hídnak kerülének, s így, bár időveszte- séggel, de kár nélkül jutottak a célhoz” (A kiskirályok, 1886).

(vii) „Fel is készült azonnal a debreceni útra, amit már egy év óta elhalasz- tottak a sok nehéz viszontagságok. [Új bek.] Hogy a rossz gyerek még csak egy levelet sem írt azóta a szüleinek! Most is a seniorral írat! [Új bek.] Még utoljára is az anyjának kell ötet megkövetni! Annak kell a helyébe menni, kiengesztelni. De az keserves kiengesztelés lesz! [Új bek.] - - - - - [sic!] [Új bek.] *Ezenben* édes Zuboki uramnak a kérését hamarabb meghallgatá a Jupiter, mint a dinnyeérés bekövetkezett volna. Addig is időben elbocsátá egyik ártó angyalát, akinek neve »himlő«. Az kezdett grasszálni Debrecen városában” (A kiskirályok, 1886).

(viii) „– Akasszanak fel! Lássa ön, Mr. Lándory, így packáznak a főnöke- iekkel az ilyen gaminok, akiknek hatalmas protektoruk van. [Új bek.] *Ezenben* fel lett tálalva; az ebédlő igen kényelmes kis helyiség: nem nagy társaságnak való, de négyecskén, mint most, igen jól lehet benne meg- férni” (A lélekidomár, 1889).

(ix) „*Ezenben* a klarinétos is előjött a pincelakásbul, a gyerekeket dor- gálja” (A gazdag szegények, 1890).

(x) „S ugyanazon rikácsoló hang válaszolt: [Új bek.] – »Madame, vous êtes une friponne!« Szép conversatio. – Ugyan rosszkor jöttem ide. [Új bek.] *Ezenben* kinyílt az ajtó, s kijött rajta az inas, az egyik kezével a má- sikat tapogatva” (A tengerszemű hölgy, 1890).

Jókai Mór ezeken a helyeken kívül másutt is használta a szót: „*Ezenben* megkerült donna Lia Fernandez, a szakállas szépség számára is a hozzá alkalmazott nevezetesség, a tetovált férfi képében” (Jókai 1912: 51–52). Ezt a Jókai hátrahagyott írásaiból származó adatot Fried Istvánnak köszönöm, aki éppen a Három pár című elbeszélésről írott tanul- mányában utal is Jókai szókincsének változatosságára az *ezenben* kapcsán (Fried 2014: 265, 23 j.).

Az *ezalatt* határozószó 893-szor található meg Jókai prózájában az Arcanum 2002 adattárában. Mivel hatalmas az eltérés az *ezenben*-nel szemben, a szó előfordulási való- színűsége ehhez képest (és természetesen a teljes szóállományhoz képest is) Jókai nyelv- használatában kicsiny, ennek következtében az *ezenben* szónak az információelméleti értelemben vett hírértéke magas, ennél fogva stílushatása is számottevő nem csupán a mai, de bizonyos a korabeli olvasó számára is archaikus, illetőleg népnyelvi jellegű le- hetett. A (x) számjelű szöveggörnyezet – amelyet Simonyi Zsigmond is ismert: „*Eköz- ben, ezalatt, ezenben*: interea, unterdessen, indessen. Ezenben kinyílt az ajtó (eközben)

– Jók[ai]: TengHölgy I. 22). Szorgoskodó szolgák s hrvivők ezenben bort s vizet kevertek nekik edényekben – (Phil. Közl. VIII. 59)” (Simonyi Zsigmond 1892: 349) – nem nyelvjárási, nem archaikus jellegű, éppen az *ezenben* mutatja, hogy Jókai szívesen használ a választékosság érdekében ritka, archaikus szavakat. Ugyancsak magas hírértékű az előfordulás alacsony száma miatt Balassi, Csokonai, Arany szövegdarabjaiban is a szó. Érdeemes megemlíteni, hogy Mikszáth Kálmán nyelvhasználatában nincs *ezenben* határozószó, az *ezenközben* – amelyet már az ÉrtSz. is réginek minősített – tizenhétszer fordul elő (Arcanum 1998), a Jókai-regényekben pedig ötször (482 *ezalatt*-tal szemben).

Szendrey Zsigmond (1936: 259) adata nem szépirodalmi, az *ezenben* használata vagy nyelvjárási sajátosság, vagy a hivatalosságot jelző keresettség: „A tiszazugi tömeges mérgezések kezdeményezőjének ragadványneve Putris Panna. S a nyomozást megindító névtelen feljelentés így kezdődik: »Mélyen tisztelt parancsnok úr *ezenben* értesítem Önt, hogy már nagy réven nagyon sok putris panni van aki az urát megetete.« (Magyarország 1929. augusztus 28.)”

Az első adatokból származó *ezenben*-nek a középmagyar kori (1526–1772) nyelvhasználatban való általános elterjedtségére aligha lehet következtetni, aminthogy az ellenkezőjére sem, az erdélyi adatok legfőljebb azt jelezhetik, hogy a magyar nyelvterületen nem egyformán volt használatos.

A 16–17. századi adatok arra utalnak, hogy a középmagyar korban korántsem volt ritka a szó talán a nyelvjárásoktól is függetlenül. Az viszont ellene szól az *ezenben* gyakori használatának, hogy egy-egy az előfordulások száma (a később élő íróknál is kevés). A bemutatott adatok jó része debreceni, illetőleg baranyai, továbbá erdélyi; ez viszont (legalábbis azokon a nyelvterületeken) elterjedtséget igazolhatja.

Csokonai, Arany és Jókai az újmagyar kor (1772–1920) irodalmi nyelve, amely részben a 19. század végére kialakuló (és mértékké váló) köznyelvnek is része, ezért az ő műveikben előforduló *ezenben* határozószók száma vagy a köznyelvbe való beépülés jelei, vagy az abból való kihullásé; mindenesetre az a tény, hogy a CzF. és Simonyi fentebb említett munkái megjegyzés nélkül tartalmazzák az *ezenben*-t – Simonyi éppen a nagy regényíró 1890-ben megjelent művéből idézi –, ez arra enged következtetni, hogy nem érezték vagy talán nem tartották rendkívül ritkának vagy archaikusnak, nyelvjárási nak az alakulatot, ami a debreceni, illetőleg az erdélyi tájegység nyelvével kapcsolatukból következhetett.

Az újabb magyar korban, az 1920 utáni évekből Vas István versfordításából idézhető a szó: „S minél előbbre törsz, | légy annál inkább éber és figyelmes. || S ha felhágsz csúcsodra, Caesar *ezenben*, | ha felöltöd ily híres férfú alakját, | akkor légy főleg fürkész, mikor az utcán megjelenysz, | te feltűnő hatalmasság, kíséreteddel” (Konsztantinosz P. Kavafisz 1968: 10). A március idusa című költemény témája: Artemidorosz megpróbálja értesíteni Caesart az ellene szőtt összeesküvésről. Amennyire a fordításból (a központozás föltehető szabadsága, szabálytalansága miatt) megítélhető, az ’ez (időszak) alatt’ jelentés érvényesíthető.

2.3. A néhány tájnyelvi adatolású *ezenben* ’azonban’ jelentésbeli használata kapcsán érdemes megjegyezni, hogy az *azonban* határozószó a 15. századtól van adatolva, az AporkK.-ban: *azonban* ’azonnal’ (TESz., vö. TNyt. I, 419). A SzT. az *azonban* több jelentését írja le: 1. ’azonnal, rögtön’, 2. ’azalatt, aközben, miközben’, 3. ’arra, erre’,

4. ’(ugyan)annyiban, (ugyan)úgy’, 5. ’de’. Az időhatározó-szók mellett az 5. jelentésben, amint a dolgozat lektora jelezte az *ezenben* ~ *azonban* kötőszókkal kapcsolatosan, a ’de’ jelentés megléte „a CzF. által teljes joggal vélelmezett jelentésmegoszlás ékes korai bizonyítéka” (vö. TNYt. II/1: 775); a SzT. adata egyébként 1654-beli. (A szerző itt köszöni meg a névtelen lektor értékes munkáját.) Az a kérdéskör, amely a mély hangrendű *azonban* és a magas hangrendű *ezenben* történeti-jelentéstani viszonyaira vonatkozik, a jelen stilisztikai vizsgálat szempontjából nem részletezhető.

Az szó előfordulásai és jelentései a nyelvtörténeti korokban a következők:

középmagyar kor

ÉrsK.	1	’ezalatt’
SzT.	7	1. ’eközben, ezalatt’ 2. ’nyomban, tüstént’ 3. ’ekkor, erre’
Balassi Bálint	1	’eközben, ezalatt’
Szenczi Molnár Albert	1	’interea’ (= <i>ezenközben</i>)
Bethlen Gábor	1	’eközben’
a két Rákóczi György	1	’eközben’

újmagyar kor

Csokonai Vitéz Mihály	1	’ezalatt’ ~ ’azonban’
Arany János	2	’ekkor, ez időben’
Jókai Mór	11	’ezalatt’
Dézsi Lajos (1894)	1	’azonban’
ÚMTsz. (1906)	2	’azonban’

újabb magyar kor

[DCSz. ≈ Dézsi Lajos, 1894]	1	’azonban’
hivatali nyelv (1929)	1	’nyomban; tüstént’
ÚMTsz. (1940)	4	’azonnal’
OrmSz. (1952)	3	’azonnal; ebben a percben’
Vas István / Kavafisz (1968)	1	’ezalatt’

3. Visszatérve a stílushatás kérdésére: a kevés adat a szót használók szűk körére utalhat, nekik, mint már szóba került, a debreceni, illetőleg az erdélyi tájegység nyelvével lehetett kapcsolatuk. Ezt még a Jókaitól idézett (vii) szövegdarab is megerősíti debreceni vonatkozásával. Az erdélyi előfordulások jobbára valamilyen hivatali nyelvrétegből va-

lók, amely föltehetően vagy követte az élő beszédet, vagy a hivatalos(kodó) stílussal rokon, minthogy tanúk vallomásait rögzítették. A költők és írók szövegműveiben való gyér előfordulás a nyelvjárásiasság meglétének vagy stílushatás szempontjából való fölhasználának jele. Az újabb magyar korból való adatok zöme tájszótári, tájnyelviséggel stílushatásban együttjáró régiesség mellett a szépirodalmi szövegekben a választékos jelleg is megvan, s egy helyütt az talán a hivatali jelleg is, amelyik szívesen eltér a szokásostól a ritkább, ezért választékosabbnak gondolt szóhasználatától (*ezenben értesitem Önt*).

HIVATKOZÁSOK

- A. Molnár Ferenc 1980: Szótörténeti jegyzék Balassi műveihez, *Magyar Nyelv* **76**, 116–120.
- Arany János 1966: *Összes költeményei*, Budapest, Helikon. (Helikon Klasszikusok)
- Arcanum 1998: *Mikszáth Kálmán összes művei CD-ROM*, Budapest, Arcanum Adatbázis Kft.
- Arcanum 2002: *Jókai összes művei CD-ROM*, Budapest, Arcanum Adatbázis Kft.
- BalassiSz. = Jakab László–Bölcskei András 2000: *Balassi-szótár*, Debrecen, Debreceni Egyetem BTK Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- Bánhidi Zoltán 1967: Tallózás a két Rákóczi György nyelvében, *Magyar Nyelv* **91**, 183–193.
- CzF. = Czuczor Gergely–Fogarasi János 1862–1878: *A magyar nyelv szótára I–VI*, Pest, Emich Gusztáv – Budapest, Athenaeum.
- Csokonai Vitéz Mihály 1978: *Színművek 2. 1795–1799* (Csokonai Vitéz Mihály Összes művei), Julow Viktor szerk., s. a. r. és a jegyzeteket írta Pukánszky Kádár Jolán.
- CsokSzkt. = Jakab László–Bölcskei András 1993: *Csokonai-szókincstár I*, Debrecen, Debreceni Egyetem BTK Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- DCSz. = Kálnási Árpád 2005: *Debreceni cívis szótár* (A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének kiadványai 83.), Debrecen, A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézete.
- Dézsi Lajos 1894: Tájszók – Debreceniek, *Magyar Nyelvőr* **23**, 285–286.
- ÉrsK. = *Érsekújvári kódex 1529–1531* (Régi magyar kódexek 32. sz.), Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete – A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára – Tinta Kiadó, 2012.
- Finály Henrik 1884: *A latin nyelv szótára*, Budapest, Franklin Társulat.
- Fried István 2014. Jókai-antihősök a cirkuszban. Két kései novella „esztétikája”, *Irodalomtörténeti Közlemények* **118**, 260–275.
- Gl. = Berrár Jolán–Károly Sándor 1984: *Régi magyar glosszárium*, Budapest, Akadémiai.
- Györkössy Alajos 1984⁸: *Latin–magyar szótár*, Budapest, Akadémiai.
- Jancsó Benedek 1881: Bethlen Gábor magyarsága I., *Magyar Nyelvőr* **10**, 176–180.
- Jókai Mór 1912: Három pár – Életkép, in *Van még új a nap alatt – Elbeszélések*, Budapest, Révai testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság, 46–53.
- Kavafisz, Konsztantinosz P. 1968: *A barbárokra várva* – Somlyó György és Vas István fordítása, Budapest, Európa Könyvkiadó.

- MTsz. = Szinnyei József 1893–1901: *Magyar tájszótár I–II*, Budapest, Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése.
- OrmSz. = Keresztes Kálmán szerk. 1952: *Ormánysági szótár*, Budapest, Akadémiai.
- Pereszlényi Pál 1682: *Grammatica linguae ungaricae*, Tyrnaviæ.
- PetőfiSz. = J. Soltész Katalin – Szabó Dénes – Wacha Imre 1973–1987: *Petőfi-szótár: Petőfi Sándor életművének szókészlete I–IV*, Budapest, Akadémiai.
- Simonyi Zsigmond 1888–1892: *A magyar határozók I–II*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Szenczi Molnár Albert 1610: *Novae grammaticae ungaricae libri duo*, MNyTK. 222. sz., 2004: 334–335.
- Szendrey Zsigmond 1936: Személynevek mint köznevek, *Magyar Nyelv* **32**, 248–259.
- SzT. = Szabó T. Attila főszerk. et al. 1975–2014: *Erdélyi magyar szótörténeti tár I–XIV*, Bukarest, Kriterion Könyvkiadó – Budapest, Akadémiai – Kolozsvár, Erdélyi Múzeum.
- TESz. = Benkő Loránd főszerk. 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*, Budapest, Akadémiai.
- TNyt. = Benkő Loránd főszerk. 1991–1995: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I–II/1–2*, Budapest, Akadémiai.
- ÚMTsz. = B. Lőrinczy Éva főszerk. 1979–2010: *Új magyar tájszótár I–V*, Budapest, Akadémiai.

UGYAN AZ ÉS UGYANAZ

AZ AZONOSÍTÓ UGYAN TÖRTÉNETE

DÖMÖTÖR ADRIENNE

1. Bevezetés

A KTSz.-ből maradt fenn az első adat az *ugyan* (> *úgyan*) határozószói mutató névmásra, amely az *ugy* (> *úgy*)-nak az *-an*, *-en* módhatározóraggal alkotott kövületeként előállt variánsa. (A rövid magánhangzós forma volt a korábbi, a nyúlás csak később következett be.) Az *ugyan* a továbbiakban igen gazdag grammatikalizációs életutat futott be. A folyamatok kimenete sok esetben a mai napig aktív részét képezi a lexikonnak, más esetekben a régiségekben használatos, de a későbbiekben elavult elemekről van szó.

1.1. Az *ugyan* útjai

Az *ugyan* > *úgyan* határozószói mutató névmásból különböző funkciójú partikulák jöttek létre, valamint mondatszói és kötőszói használata is kialakult. A partikulák között a régiségben volt 'bizony, valóban' és 'szintén, ugyancsak', illetve a mai nyelvben van 'vajon' értelmű használata. Mondatszóként a 'dehogysis'-sal rokonértelmű, megengedő kötőszóként pedig a 'jöllehet'-tel, 'bár'-ral tartozik egy sorba.

Más szókkal való összetételei tovább gazdagítják életpályáját. Partikula az *ugyancsak* ('szintén'); módosítószó a *csakugyan* ('tényleg'); kötőszó az *ugyanis* ('hiszen'); azonosító szerepű névmásokból pedig számosféle létezik. Az *ugyan* a főnévi, melléknévi, számnévi, határozószói mutató névmások mindegyikének állhat azonosító előtagjaként (*ugyanaz*, *ugyanolyan*, *ugyanannyi*, *ugyanúgy* stb.); a személyes névmási paradigma három tagjához csatlakozhat (*ugyanő*, *ugyanők*, *ugyanén*), és vannak korábbi adatok más szakasos együttállásokra is (*ugyanmaga*, ill. *ugyanegy*).

A dolgozat középpontjában az azonosító funkciójú *ugyan* áll, amelynek kapcsán azonban a partikula korábbi szerepei is szóba kerülnek.

1.2. Kiinduló észrevételek, kérdések, feltételezések

Korábbi, a jelen témával érintkező vizsgálataim során feltűnt, hogy az *ugyan* + főnévi mutató névmási együttállások közül az ómagyar korban az *ugyan* + *azon* ~ *ezen* kapcsolódás számít valamennyire is rendszeresnek, míg ennek rövidebb változata, az *ugyan* + *az* ~ *ez* igen nagy ritkaság.¹ A feltűnő különbség általában a középmagyar korra is jellemző, de a magánéleti regiszter mutat némi eltérést (l. lentebb).

¹ A többi ómagyar kori azonosító együttállást is áttekintve: az *ugyan* + *AzOn* kombinációt (közöttük az *ugyan* + *AzOn* + *képpen* együttállással) gyakorisági rendben az *ugyan* + *Ott(An)* és az *ugyan* + *Azért* követi. Kivételszerűen felbukkan még az *ugyan* + *AzOnnAl* 'ugyanakkor', az *ugyan* + *Annyi* és az *ugyan* + *OlyAn*.

Mi lehet az oka az *ugyan* + *azon* és az *ugyan* + *az* típus nagy aránybeli eltérésének? Feltételezhető, hogy a válasz az *azon* névmás korábbi szerepeinek egyikében, az azonosításban rejlik, ezzel pedig összefüggésbe hozható az *ugyan* azonosító szerepének kialakulása is. A kérdéssel a **2.** pontban foglalkozom, és a **3.**-ban is visszatérek rá.²

Az *ugyan* és az öt követő névmások kapcsolatát a TNyt. kései ómagyar kori névmási és határozószói fejezetének írója összetett szónak tartja (G. Varga 1992: 489, 503, 510–511, 515; D. Máta 1992: 610, 617), ugyanerre vallanak az etimológiai szótárak szócikkei is: TESz., EWUng.), és korábban magam is így jártam el (l. az előző lábjegyzetben foglalt felsorolást). Amikor azonban a középmagyar kor élőnyelv(közel)i regiszteréből gyűjtöttem a korábbinál lényegesen nagyobb számú adatot,³ az *ugyan*-t követő elemek változatos szófaja és a két szó különírásának igen hosszan elhúzódó, következetesnek mutakozó gyakorlata felvetette a kérdést: valóban végbement-e már az ómagyar korban a névmásokkal való fúzió, vagy ekkor még két önálló szó együttállásáról lehet csak beszélni? A kérdésben rejlő feltételezésnek – a grammatikalizációhoz kapcsolódóan – a **4.** pontban járok utána.

1.3. A vizsgált anyag és forrásai

Kiinduló gyűjtésem a TNyt. kései ómagyar és tervezett középmagyar kori törzsanyagán alapul (270 000, ill. 600 000 karakternyi szöveg; ez utóbbi felsorolását l. a <http://www.nytud.hu/oszt/nyelvtort/kkforras.pdf> alatt). Mindkét korszakból kiterjedt tallózó adatgyűjtést is folytattam, ügyelve a regiszterek és műfajok változatosságára. Az ennek során szerzett tapasztalatok birtokában elsősorban a középmagyar kori per- és levélanyag irányában bővítettem a gyűjtést, 800 000–800 000 karakter terjedelmű szöveget feldolgozva a már említett [tmk.nytud.hu](http://www.nytud.hu) anyagának felhasználásával, és a kapott adatokat itt is tallózó adatgyűjtéssel kiegészítve. A korábbi ómagyar kori gyűjtések kiterjesztéseként az omagyarkorpusz.nytud.hu anyagához fordultam.⁴ Kitekintő jelleggel gyűjtött újmagyar kori adataim pedig elsősorban a Nagyszótár adatbázisából származnak (Nsz.: <http://www.nytud.hu/hhc/>), valamint felhasználtam 19. századi (és korábbi) szótárak címszavait, továbbá a Google-keresőből (<https://www.google.hu>) vett adatokat is.

2. Azonosítás: eszközökkel és eszköztelenül

Az azonosítás – mint a kontextus két eleme között fennálló referenciaviszony – különböző kifejezőeszközökkel kiemelhető, egyértelművé tehető. Az azonosítás tehát természetesen nem ezen többletelemek által jön létre; ezek csak a hangsúlyozásában, nyomtatékosításában játszanak szerepet. A mai magyarban ilyen funkciójú eszközök az

² Korábbi vizsgálataimban az *ugyan*- azonosító elem csak mint bizonyos kifejezőeszközök állományának ritkán felbukkanó eleme került elő, a közvetkező témák kapcsán: az ómagyar kori minőségjelzői mellékmondatok utalószói: Dömötör 1995: 671; a középmagyar kori mennyiségjelzői mellékmondatok utalószói: 2006: 91; a középmagyar kori minőségjelzői mellékmondatok utalószói: 2000: 203 és 2008a: 53–54; a középmagyar kor főnévi névmási kijelölő jelzői: 2008b: 19–20, 23.

³ Az OTKA által támogatott 81189 sz. projekt keretében épülő Történeti magánéleti korpusz (TMK.) anyagából.

⁴ Köszönöm Sass Bálintnak az ómagyar korpusz kezelésére, felhasználhatóságára nyújtott hasznos útmutatásait.

*ugyan-, szint-, épp-, csak- és a pont*⁵ (pl. *ugyanennyi, szintügy, éppilyen, csakügy, pont akkor*).

2.1. Azonosítás a puszta *azon ~ ezen* névmással

A régiségben még relatíve ritkább jelenség volt az azonosság külön elemmel való hangsúlyozása. Ezen a téren tanulságos vizsgálati anyagot kínál a főnévi mutató névmás. Az azonosítás funkcióját az ó- és középmagyarban elsősorban a névmás *-n* képzős formáján lehet tetten érni. Bár alapesetben az *azon ~ ezen* is az egyszerű rámutatás szerepét töltötte be (éppen úgy, mint az *az ~ ez*), formai többlete azonban alkalmassá tette arra, hogy a puszta névmáshoz képest többletszerepet viseljen. (Korábbi munkámban is megkíséreltem ezt a különbséget tetten érni, az adatok elemzése azonban nem minden esetben volt elég körültekintő; vö. Dömötör 2008b: 19.)

Az elem elindult az inferenciarögzülés irányába, amely folyamat azután nem teljesedett ki, vagyis nem alakult ki olyan oppozíció, amely szerint az *az ~ ez* az egyszerű rámutatás, míg az *azon ~ ezen* kizárólag a jelölt azonosítás kifejezőeszköze legyen.⁶ Annál is kevésbé, mivel az *azon ~ ezen* – mind egyszerű rámutató, mind azonosító használatában – a későbbiekben megritkul.⁷

Azonosító értelmű használata latin (1) és magyar (2) szövegpárhuzamok alapján is megállapítható, de olykor a kontextus alapján is feltehető (ez utóbbira l. a (40) adatot):

(1) *mȳkoron azon frater ewlne az aztalnal* (JókK. 66.); vö. *quum idem frater sederet in mensa*

(2) *mȳnemw meertekben meerendőtök · azonnal meeryk hattra ty nektek* (JordK. 372); vö. *Az mell' mirtikuel mirtek, vғанazonual mirnek tünektek egebek* (SÚT.1.10b)

De igazolásul szolgálhat az is, hogy a nyelvújítás az *azon*-t vette alapul, amikor megalkotta az *azonosít, azonosítás, azonosul* szavakat (l. még: NyÚSz.). Az *azonság* és az *ugyanazonság* 'Identitát' mint rokon értelmű szók vannak jelen a 19. század szókincsében (Fog., BallMN.).

Mindennek alapján nem meglepő, hogy a nyelvtörténeti szótárak is felveszik az *azon* névmás önálló azonosító szerepét (NySz., TESz., EWUng., SzT.).

⁵ Az *épp* forma a 19. század elejétől él (TESz.), egybeírását az akadémiai szabályzat több mint 100 év múlva rendeli el (Szemere 1974: 160–161). A *pont* – a Nsz. adatai alapján – a 20. század első negyedében–harmadában kezdett terjedni (talán meglepő módon: kizárólag a legnevesebb szépírók műveiben), és egybeírásának kérdése ezidáig (még?) nem merült fel.

⁶ Az inferenciarögzülés lehetősége: ha valamely elem használatakor bizonyos feltételek rendszeresen teljesülnek, idővel ezek a feltételek az elem jelentésének integráns részévé válhatnak (Dahl 1985: 11).

⁷ Korábról csak a középmagyar kori főnévi mutató névmási kijelölő jelzőkről állnak rendelkezésre adatok (a TNyt. törzsanyaga alapján): itt az *az ~ ez* formái 76,1%-ban, míg az *azon ~ ezen* formái 23,9%-ban vannak jelen (vö. Dömötör 2008b: 20). – Szűrőpróba a legutóbbi évszázadból: a Nsz. az *azon*-ra 1900-ban 34 adatot ad, 1950-ben 0-t, 1990-ben pedig (az előzőekhez arányított szövegmenntiséget tekintve) 5-öt.

2.2. Azonosítás az *ugyan* elemmel: *ugyan + azon* és *ugyan + az*

Ezek után nem váratlan tehát, hogy hosszú ideig – leíró szempontból fogalmazva – jellemzően az *azon ~ ezen* (és nem az *az ~ ez*) társaságában találjuk az *ugyan* azonosító elemet:

(3) *ez ýrasnak weege wagyon wgyan azan ýdóben mykoraon wr fyw zyletetnek wtana ezerót zaz harmycz egý eztendóben yrnanak* (ÉrsK. 544)

(4) *azocotis vgan azon confonanffal kell irni, ki az vtánnoc valo ighénece elein vagon* (Dévai B2b)

Történeti szempontból és a grammatikalizáció felől közelítve – azaz az *ugyan* azonosító szerepének kialakulását tekintve – a fentebbi állítás árnyalásra szorul. Véleményem szerint ugyanis éppen az *ugyan + azon* együttállás volt az, amelyben az *ugyan*-hoz társulni kezdhettek az azonosító értelem; vagyis itt ment végbe az az inferenciarögzülés, amely a pusztán *azon*-nál nem teljesedett ki. Az *azon* társaságában ilyen szerepét elnyert *ugyan* a kései ómagyarban már más elemek mellett is elterjedt (l. az 1. lábjegyzetben), valószínűleg azonban nem véletlen, hogy ekkor még az *azon* mellett a leggyakoribb. Ennek a továbbterjedésnek az eredménye az *az* mellé kerülése is. (A grammatikalizációról l. a 3. pontot.)

A szótárak (NySz., TESz.) és a TNyt. egyetlen ómagyar kori *ugyan + az* együttállást adatolnak.⁸ A TNyt. ómagyar kori névmási fejezetének írója mégis helytálló megállapítást tesz (nem szólva egyelőre a szóösszetételnek minősítésről): „az *ugyanez, ugyanaz* is e korszak terméke” (G. Varga 1992: 489), hiszen az egyetlen ismert példán kívül (5), ha szórványos jelleggel is, további ómagyar kori adatok is léteznek:

(5) *Mert ammeliecben ember vétközót · vgian azzocba nehezeben gótreic* (DebrK. 277)

(6) *az polanak köttelen ertetik: istenhöz es felebaratunhozualo [!] zeretetunk · mert az zeretetnek miatta miképen köttellel: még kötőztetik az isten: es embórhöz egésittetik [...] touaba ugan ebbe Ielőntetik felebaratunkhoz ualo bekesegek es* (TihK. 44)

(7) *az p̃dikacion azt bizonuttotta [!] uona: hoğ azzonunk eredet binbe fogantatot: ugan az p̃dikacion Le essek:megh nemula* (TihK. 83)

Az *ugyan + toldalékmorfémával* ellátott *az ~ ez* szerkezetei – (5)–(7) – az *ugyan + toldalékmorfémával* ellátott *azon ~ ezen* szerkezeteivel váltakoznak:

(8) *az zizeknec tetemít mel' coporsobol kíuettek vala / vgan azonban meglelek* (NádK. 240r)

⁸ A korábban felhozott szintén egyetlen korai középmagyar példa tévedésnek bizonyul; a NySz. Heltai Gáspár-adatát nem találni a hivatkozott helyen.

- (9) *chak az vr iftent zokta vala kerefny. es tellyes zyvyuel zeretny. Vgyan ezenek meg efmertetnek zent anfelmos bezederevl es, ky ...* (CornK. 22r)
- (10) *Es engetenek ez imadsagerth. kÿk terden alua. es aÿtatosson. meg mondanaÿjak. nyolzuau ezer eztendeÿ buchukat [...] Es tÿzenegÿjed Benedek papa. vgyan ezent megh confÿrmalta* (GömK. 143)

A rövidebb névmásforma elterjedésének éppen az ilyen morfémaszerkezetek kedvezhetek (névmás + jel, rag, névutó). 18. századi levelekben és perek tanúvallomásaiban megfigyelhető az *ugyan* + *azok* ~ *azért* ~ *az által* stb. használata (és ilyen szerkezetekben az *azon* mellőzése), valamint már az *ugyan* + (további morféma nélküli) *az* rendszerebb jelenléte is. Ugyanakkor ez utóbbi a nyomtatott művek képviselte regiszterekben még évszázadokig meglehetősen ritka: a TNyt. középmagyar kori törzsanyagában az öszszes főnévi mutató névmási kijelölő jelzőnek csak 0,1%-a *ugyan* + *az* felépítésű, míg az *ugyan* + *azon*-t 3,1% képviseli (l. Dömötör 2008b: 20). Az *ugyan* + *az* tehát a beszélt nyelvben indulhatott terjedésnek. Hogy az *ugyan* megjelenési terepe a későbbiekben meghatározóan áttevődik az *az* ~ *ez* formára, a magában álló főnévi névmásformák használatának aránybeli eltolódásában leli magyarázatát. Az *az* ~ *ez* ugyanis a középmagyarban is jóval gyakoribb változat, mint az *azon* ~ *ezen*, nem is szólva későbbi évszázadokról (l. a 7. lábjegyzetet); az *ugyan* elem tehát rá van kényszerülve, hogy együtt haladjon ezzel a tendenciával.

Az *ugyan* + *az* vizsgálatával kapcsolatban egy további, általánosabb megjegyzés is ide kívánkozik. Írásos nyelvtörténeti szövegeket elemezve (az adott mondatrészlet hangsúly- és intonációs viszonyainak ismeretét kényszerűen nélkülözve) az *ugyan* státusza számos esetben eldönthetetlen. A szerkezetek kétféle értelmezési lehetőséget takarnak; egyetlen kiragadott adaton szemlélítve:

- (11) *Tudgya és látta hogy az midőn incaptiváltatott az Leány, és az Czigány Asszony, ugyan az Czigány Asszony öldotta meg az nyers fonalon kötött Csomokatt, de egy Csomótt meg nem öldhatott* (1728. Bosz. 310. sz.)

Az *ugyan az cigány asszony* értelmezhető egyrészt így: *ugyan [az cigány asszony]* 'bizony a cigány asszony', másrészt pedig így: *[ugyan + az] cigány asszony* 'éppazon cigány asszony'.

A biztosan az utóbbi módon értelmezendő – az előbbitől formailag elkülönülő – szerkezetek igen ritkák. Ilyen eset, amikor a mindkétféle determináns, a névmás és a névelő is jelen van (12), amikor a determináns felveszi az alaptag alaki kitevőjét (13), illetve amikor a determináns névmási előtagot visel (14):

- (12) *mikor igen szoros nyavalyában voltam kötisben, vittek az orvoshoz [...], ugyan az az orvos azt mondotta nekem hogy ...* (1722. Bosz. 34. sz.)

- (13) *Az magyarok Kazimir királynak fiát, ugyan azt is Kazimért, az országban béhozák, magyar királynak nevezék* (ZrMáty.)

- (14) *Görög orfzágnak ugyan amaz fényes Tsillaga, a' kinek fényességénél fokban kezdettenek meg-világosodni, a' bölts Socrates, elme méteyének mondotta az Irás Mefterségét* (Bod 1a)

3. Az azonosító szerepű *ugyan* grammatikalizációja

Mivel az *ugyan* elem azonosító funkciója már a kései ómagyar kor legelejétől (a JókK.-tól kezdve) adathozható, a szerep létrejötté a korai ómagyar korszakra tehető. Kialakulásáról a TESz. a következőt mondja: az azonosításra alkalmas „nyomósító funkció az *ugyan*-nak 'szintén, hasonlóképpen' jelentése alapján fejlődött”. A TNyt. névmási fejezete pedig így fogalmaz: az *ugyan* a „valamivel való összehasonlításra alapuló, azonosító értelmű” elem (G. Varga 1992: 489).

Véleményem szerint a jelentésmódosulás (funkcióváltozás) létrejöttében az inferenciáról szóló játszik kulcsszerepet. A grammatikalizációs fokozatok a következőkben ragadhatók meg:

- *ugyan* határozószói mutató névmás ('ügy') >
- pragmatikalizáció: *ugyan* diskurzuspartikula: 'bizony, valóban' >
- 'szintén, ugyancsak': azonosító szerep az *azon* ~ *ezen* névmás mellett inferenciáról szólóval (l. a 2.1. pont alatt), hatókör-bővülés (l. a 4.3. pont alatt), végül állandósulás bizonyos névmások mellett >
- grammatikai elemmé válás: a folyamat végpontja az összetételi előtaggá váló *ugyan*-, amely a partikula korábbi szerepei közül az azonosítást rögzíti; a folyamatot lexikalizáció is kíséri⁹

A középmagyar korban jól megfigyelhető, hogy a régebbi és újabb szerepek egymás mellett élnek (és gyakran érintkeznek, vagyis többféle értelmezést is lehetővé tesznek). A fokozatok közül a (15) adat az 'ügy' jelentésre példa, a (16) a 'bizony, valóban'-ra, a (17) a 'szintén, ugyancsak'-ra:

- (15) *hogy ugyan ne cselekedjék az te szemmeddel, mint az Beycsiével* (1559. Nád. 43)

- (16) *Mindenec vgyan tißtác a' tißtáknac: De a' fertelmefseknek és hitetleneknek femmi nem tißtá* (HÚT. L18a)

- (17) *holnap Kis Mariaho rándulok az hadak közé. Holott dispositiót tevén, ugyan holnap, Isten jó voltábul visszatérék* (1705. Kár. 49. sz.)

⁹ A terminus tágabb értelmében – új lexikai egység létrejötté – mindenképpen lexikalizációról beszélhetünk, már attól fogva, amikor az *ugyan* + mutató névmások együttállása szókapcsolatként rendszeresült a nyelvhasználatban. Értelmezésem szerint a fúzióval a szorosabb lexikalizációdefiníció feltételei is teljesülnek – tudniillik hogy a lexikalizáció a grammatikalizáció utolsó fázisaként létrejövő, jelentésbeli módosulással járó változás (vö. Dér 2008: 98–100). Legalábbis abban az esetben, ha elfogadjuk, hogy ez a módosulás nemcsak elhomályosulás lehet (mint az általános vélekedés tartja, vö.: uo.), hanem egy több funkciós elem egyik szerepének kiválasztása, megőrzése – egyidejűleg más funkciók kizárása – is.

A fentebbieknek megfelelően az *ugyan* tehát partikulaként tesz szert a korábbi funkciókat továbbival bővítő azonosító értelemre, majd az őt követő mutató névmással – kizárólag azonosító szerepében – egy lexikai egységgé válik. A partikulával alkotott állandósult szókapcsolatból azután összetett szó keletkezik, amit egy idő után a helyesírás is visszaigazol.

4. Szókapcsolat vagy összetett szó?

Mikorra tehető az azonosító *ugyan* grammatikai útjának ezen befejező lépése? Már az ómagyar korszakban is egy lexikai egységet képez-e a mutató névmással, vagy ez csak későbbtől jellemző? A bevezetőben láttuk: a szakirodalom egységesen azt az álláspontot képviseli, hogy már az ómagyar korban összetett szóval állunk szemben. Az ó- és középmagyar kori adatok együttes áttekintése azonban kételyeket támaszthat ezen vélemény bizonyosságával szemben.

A válasz könnyen adódna olyan elem esetén, amely a grammatikalizáció során morfológiai-fonológiai változáson is átmegy, illetve olyan korszakra vonatkozóan, amelyben lehetséges a hangsúly- és prozódiai viszonyok vizsgálata. Ezen adottságok hiányában a fennmaradó szempontok vizsgálata során kirajzolódó részválaszokat kell sorra vennünk. Mégpedig (a nyelvhasználói eljárások feltérképezésétől az elvi megfontolások irányába haladva): 1. Hogyan kezelik az egyes korok szótárai az *ugyan* + mutató névmás együttesét? Milyen tapasztalatok gyűjthetők a szinonim azonosító elemekkel kapcsolatban? 2. Mikortól igazolja vissza a fúzió tényét az egybeírás gyakorlata? 3. Mit árul el a két elem kombinációja a szóösszetételként értékelhetőség kritériumai felől közelítve?

4.1. Az azonosító *ugyan* és szinonimái a szótárirodalomban és a nyelvhasználatban

A fentebbiekben számos adat példázta az azonosító *ugyan* jelenlétét a különböző korszakok nyelvhasználatában. Ha azonban azt szeretnénk szemügyre venni, a mutató névmásokkal alkotott együttese lexikai egységnek, azon belül összetett szónak minősül-e, vizsgálatra kínálkozik az adatoknak egy eddig nem érintett csoportja: a szótári előfordulások gyűjteménye is. Hogyan kezelik a korábbi és későbbi korok szótárirói az *ugyan* együttállásait, és vonhatók-e le ebből tanulságok akár a szóösszetétel kérdésére is?

Hogyan kezelik továbbá a szinonim azonosító elemeket? Amennyiben eltérően, a nyelvhasználat megalapozza-e a különbségtételt?

4.1.1. Az azonosító *ugyan* a szótárakban

Ha valamely szótár tartalmazza az *ugyan* + mutató névmás együtteseit vagy azok némelyikét, azt bizonyítja, hogy a szerző legalábbis szokásos kapcsolatnak tekinti a kombinációt, amelynek tagjai közösen adják vissza a megcélzott jelentést. A Gl. tanúsága szerint a glosszairás, szójegyzékkészítés kezdetétől a 16. sz. végéig a szókapcsolatot nem szótárazták. A legkorábbi szótári adatok a 16. század végéről–17. század elejéről származnak; ezek tükrözhetik tehát a kései ómagyar és a korai középmagyar kori nyelvi tapasztalatokat, a 18. század elején kiadott szótár pedig a korábbiak mentén halad:¹⁰

¹⁰ A szótári adatokat mai hangjelöléssel idézem, az egybe/különírás megoldásaiban azonban az eredeti eljárásokat követem.

(18) *ugyan onnan, ugyan ottan* (1585: Cal.; I. Melich 1912)

(19) *ugyan-onnan, ugyanott* (1595: Ver.)

(20) *ugyanaz, ugyanott* (1604: Szenci)

(21) *ugyan az, ugyan-onnan, ugyan-ott* (1708: Pápai)

Látható, hogy a legkorábban a helyhatározószói névmások némelyike kerül be a szótárakba, de hamarosan a főnévi mutató névmás is megjelenik a címszók között. Eleinte a rövidebb változatát szótárazzák, az *ugyan + azon* (különös módon) csak a későbbiekben fog címszóként feltűnni – vö. (26)–(28) –, amikor vélhetőleg a korszak nyelvi divatja teszi megkerülhetlenné.

A 19. századi szótárak az elődeikhez hasonlóan járnak el – olykor bővebb címszókészletet hozva. Néhány fontosabb szótárt áttekintve a század első háromnegyedéből:

(22) *ugyan az, ugyan-onnan, ugyan-ott* (1801: DictUngLatGerm.)

(23) *ugyan az, ugyanott* (1807: MártJ.)

(24) *ugyan az, ugyan ott, ugyanonnan* (1827: MNSzók.)

(25) *ugyan az, ugyan oda, ugyan úgy* (1831–1832: Kreszn.)

(26) *ugyanaz, ugyanazon, ugyanez, ugyanezen, ugyanakkor, ugyanannyi, ugyanazért* (1838: MNZsebsz.)

(27) *ugyanaz, ugyanazon* (1852: Fog.)

(28) *ugyan-az, ugyan-azon, ugyan-azért, ugyan-itt, ugyan-ott, ugyan-úgy* (1857: BallMN.)

(29) *ugyanaz, ugyanannyi, ugyanannyira, ugyanazért, ugyanitt, ugyanonnan* (1873. BallM.)

A rendszeressé váló szótári jelenlét mindenképpen azt mutatja, hogy a szerzők az érintett elemeket állandósult szókapcsolatnak tekintik. Eljárásukat bizonyára meghatározza munkájuk célja: a szótárak túlnyomó többsége két-, illetve többnyelvű munka, és jó ideig a latin (és német) rész lehetett a kiindulópont a magyar címszavak kiválasztásakor is. A szótárazott idegen nyelvekben általában egy (igaz, jellemzően összetett) szó felel meg a megcélzott jelentéseknek (pl. lat. *idem, indidem, item, totidem, ibidem*; ném. *derselbe, identisch* stb.), és a szótáríró azt a lehetőséget tünteti fel, amely a magyarban ezt leginkább visszaadja. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az együtteseket egyúttal összetett szavakként tartanák számon.

Elgondolkodtató ugyanakkor, hogy a korai egynyelvű szótárak szerzői is hasonlóképpen hozzák az együttállást – vö. (25), (29). Értékelésük azonban bizonyára nem

független a többnyelvű szótárírói tapasztalatoktól. Így a címszó felvételének ténye sem igazolásul, sem cáfolatul nem szolgálhat a fúzió megtörténtét illetően.

4.1.2. Az azonosító *ugyan* szinonimái

Amikor a szinonim szerkezetek nyelvhasználati jelenlétét vizsgáljuk, arra keressük a választ: mekkora stabilitást mutat az *ugyan* jelenléte a konkurens megoldásokhoz képest? Mint az közismert, a fúzió fontos feltétele, hogy a forráselemek kitartóan, állandósult jelleggel tartózkodjanak egymás társaságában. Mit mutat a szinonimák használatbeli elterjedtsége és szótári kezelése?

Mind az ó-, mind a középmagyar korban felbukkan néhány szinonim funkciójú elem; az előbbiben az *igaz* és az *egy* (*igaz* + *olyan*, *igaz* + *annyi*, *egy* + *annyi*, *meg* + *annyi*):

(30) *igaz olian kepw ielonek elottok / mint akit meg akarnak valaolni* (DebrK. 169)

(31) *adam ez felvl mondot atjamfyanak kataryna azonynak – eg anyi penzen kyben nalam volt ez felvl mondot falv bely ryzeket* (1504. Száz. 1872: 478)

(32) *zerež ennekem heeth oltarokath / es zerez mynidenykre egy egy twlkot es megh annee zamw kofokath* (JordK. 53ra)

A középmagyarban az előbbieket mellé a *szintén* és a *szinte*, valamint a *csak* is felsorakozik (*szinte* + *olyan*, *szintén* + *úgy*, *szinte* + *úgy*, *szintén* + *azon*, *csak* + *olyan*, *csak* + *úgy*):

(33) *Valamint hogy az ünnepekre való hazamenetelemben megcsalatkoztam, szintén úgy az próbámban is* (1704. Kár. 26. sz.)

(34) *ment a Fatens eleibe, és azt kérdezte hány Gyermeked vagyon? felelt a Fatens szinte úgy tudod mint magam hány vagyon, Miért kérded?* (1740. Bosz. 90. sz.)

(35) *Micsodás az a kjend Teje mellyet nekem adott, annál roszabat én nem lattam, kire felele az Fatens: csak olyan mint a máse, mint a téj szokott lenni* (1755. Bosz. 100. sz.)¹¹

Az efféle adatok azonban mindkét korszakban elenyésző számúak. A körülbelül 900 000 szó terjedelmű szövegen végzett keresés (Bosz. I. II. III. és Úsz.) azt mutatja, hogy az azonosító szerepű *szintén*, *szinte*, *csak* és *igaz* valamelyike hozzávetőleg 50 000 szövegszóként egyszer fordul elő. Tehát már a korai korszakoktól kezdve az *ugyan* az azonosítás relatíve leggyakoribb, szokásossá váló jelölője. Használata a középmagyar folyamán és azt követően azokra a mutató névmási típusokra is kiterjed, amelyek mellett

¹¹ A *csak* ilyen értelmezését erősíti egy másik tanú vallomása ugyanebből a perből: *az egész Városban nincs alább való téj ennél s haszontalanabb, a Desábanis ki választanám a többi Téjtül azt mondá arra az Fatens: hogy választaná kejnd, lám az én tejem szinte olyan féjér mint a másé.*

korábban alig vagy egyáltalán nem jelent meg. Előfordulásának állandósága megalapozza, hogy előtaggá válhasson.

A régebbi együttállások közül a szótárakban csak a *meg* + *annyi* képviselteti magát: a koraiakban kivétel nélkül (a (18)–(21) adatok forrásaiban), a későbbiekben már csak olykor-olykor (a (22), (25), (29) adatok forrásaiban).¹² A *meg* hatóköre, úgy tűnik, mindvégig csak erre az egyféle alaptagra terjedt ki. Az újabb *csak* is feltűnik a szótárak némelyikében, rendszeresebben van azonban jelen a *szintén*, majd a *szinte* ~ *szint* + mutató névmás; ezért ez utóbbi típust követtem részletesen is. Eleinte szerényebb címszó-készlettel (a (18), (20), (21) adatok forrásaiban) vagy egyáltalán nem jelenik meg (a (19) adat forrásában); a későbbiekben azonban mindenütt jelen van, olykor kevesebb címszóval, olykor azonban 9–13 féle együttállásában is (a (25), (28), (29) adatok forrásaiban).¹³ A *szinte* ~ *szint* a középmagyart követően lendületesen terjedt, hatóköre az *ugyan*-éval vetekedett, és együttállásai is hasonló állandóságot mutattak. Mire azonban idáig eljutott, az *ugyan* stabilitását már nem veszélyeztette.¹⁴

4.2. Írásmód – a kezdetektől az újmagyar korig

Mikortól igazolja vissza a fúzió tényét az egybeírás gyakorlata? Ha döntő szava a helyesírásnak nyelvi kérdésekben nem lehet is, vizsgálati szempontot mégis kínálhat. Hasznos, ha módunkban áll az akadémiai helyesírási szabályozás előtti adatokkal dolgozni, hogy ne elsősorban a „felsőbb szintű” döntés által kanonizált eljárást vizsgáljuk (amely adott esetben a kialakult gyakorlat szentesítése is, de tudatos beavatkozás eredménye is lehet).

Az ómagyar korban az *ugyan* együttállásai igen következetesen különíródnak (az egész korszakban alig-alig akad rá példa, hogy a két szó egybecsúszik). Tapasztalataimmal egybecseng a TNYt.-ben olvasható megállapítás: „figyelemre méltó, hogy minden rendelkezésünkre álló [ómagyar kori] adatban különírt formában találjuk az *ugyan*-előtagot” (G. Varga 1992: 503). Az idézett mondat kapcsán rögtön fel is merül a kérdés: miért is nevezzük ebben az esetben egyértelműen előtagnak? (Indoklás nem szerepel.) Más megfogalmazás az előbbi környezetében: az „*ugyan* [...] összetett szót alkot a névmással” (uo.; vö. továbbá: D. Mátai 1992: 610, 617).

Az ómagyar kor szabályozatlan, következetlenségektől hemzsegő helyesírási szokásainak közepette egy ilyesfajta szigorú következetesség azt engedi feltételezni, hogy a nyelvhasználók még önálló elemnek tarthatták az azonosító szerepű *ugyan*-t, azaz olyan státusúnak érzékelték, mint grammatikalizációs forrását, a ’bizony, valóban’ jelentésű partikulát. Az is lehetséges volna ugyanakkor, hogy a különírás okát csupán a helyesírás

¹² Az adatokat itt idéztem: Dömötör 2015.

¹³ Az adatokat itt idéztem: Dömötör 2015.

¹⁴ A mai szókincsben az *ugyan*-on kívül alig használatos más azonosító funkciójú elem (a *szintűgy* és a *csakűgy* fordul elő a választékos stílusban). Régies, szépirodalmias árnyalattal ismertnek tételezhető még a *szintoly(an)*, az *egyannyi*, a *megannyi* is. Az Nsz. alapján felmérhető, melyik reliktum meddig lehetett aktív használatban: az *egyannyi* a 19. sz. közepéig, a *szintaz(on)* (igen nagy ritkaságként) a 19. sz. végéig, a *megannyi* a 20. sz. elejéig, a *szintoly(an)* és a *csakoly(an)* (ez utóbbi igen nagy ritkaságként) a 20. sz. közepéig. (Érdeemes lenne részletesen is nyomon követni az egyes elemek használatának újmagyar kori alakulását; a téma azonban túlmutat a dolgozat tárgyán.)

konzervatív jellegében keressük, tudniillik abban a sajátságában, hogy jó ideig képes megőrizni korábbi korok írásmódját, miközben bizonyos olyan nyelvi folyamatok is lezajlottak, amelyek már másfajta eljárást indokolnának. Az azonban, hogy a különírási gyakorlat még a középmagyar kor századaiban is jellemző marad, már olyan nagy időbeli eltávolodást mutat, amely az ómagyar korra vonatkozóan valószínűtlenné teszi a különírásnak a helyesírás hagyományörző jellegével történő magyarázatát.

A középmagyar kori meghatározó írásmód (*ugyan azon, ugyan olyan, ugyan ő, ugyan maga, ugyan ott* stb.) még mindig az elemek önálló voltát sugallja, ugyanakkor nem jelenti azt, hogy az *ugyan* a korszakban biztosan mindvégig őrizné önálló, partikulai státusát. Azt viszont igen, hogy a középmagyar kori írásgyakorlat még nem ad tájékoztatást arról: a nyelvérzék a szókapcsolatnál szorosabb egységnek érzékeli-e az együtttestet.

A szótárak változatosabb helyesírási képet mutatnak. A fentebb idézett munkák címszavai arról is árulkodnak, melyik szerző hogyan döntött az egybeírás kérdésében az akadémiai szabályzat vonatkozó passzusát (1877) megelőzően. (Hogy most csak szótári címszavakról és nem a széleskörű nyelvhasználatról beszélek, a szótárakon túli adatgyűjtés igen nehéz voltával indokolható.¹⁵) Az adatok ingadozást mutatnak; külön- és egybeírással, valamint kötőjeles egybeírással is lehet találkozni,¹⁶ és az sem ritka, hogy egy-egy szerző különbözőképpen írja az *ugyan* különböző együttállásait: (19), (21), (22), (23), (24).¹⁷ A 19. század első harmadát követően a megoldások az egybeírás irányába mozdulnak, igaz, ebben már az Akadémiának (illetve elődjének) is szerepe lehet (vö. (26), 1838-ból).

1877-ben a helyesírási szabályzat „Az összetétel kivételes esetei” cím alatt tér ki az *ugyanaz, ugyanez* egybeírására (AkH./77: 24): „Némely névmás [...] is egybeolvad hol egymással, hol másféle szóval”. A példák – az egybeírt *ugyanaz*, szembeállítva a megengedő kötőszó esetével – azt a korábbi megállapítást mintázzák, hogy az *ugyan* és a névmás „együttvéve [...] külön és állandó fogalmakká váltak. Összetételben az ilyen szók mást is jelentenek, mint a mit különválasztva fejeznek ki” (uo. 22–23). A szabályalkotók ezek szerint feltételezik: az olvasóban ekkor már fel sem vetődik, hogy az azonosító jelentésű *ugyan* külön is íródhatna (ellenkező esetben bizonyára ezt kellene megmagyarázniuk). 1915-ben már külön szabályban említetnek az azonosító összetételek (vö. Szemere 1974: 160): „Egybeírjuk az *ugyan-* [...], *csak-*, *szint-*, *ép-*, *egy-* szavakkal összetett mutatónévmásokat” (AkH./15: 30).

Az egybeírás gyakorlata megmutatja, mikortól szentesítette a fűziót az írásszokás – úgy látszik ugyanis, itt ez történt, és nem a helyesírási szabályozás írta felül a nyelvi

¹⁵ Egyfelől csak eredetiben olvasható munkák, ill. maximálisan helyesíráshű szövegkiadások jöhetnek szóba; másfelől egy-egy mű terjedelméhez (szószámához) viszonyítva csekély adatszám várható.

¹⁶ A kötőjeles írásmód szótári címszómegadás-technikai megoldás is lehet, amint erre pl. a (25) forrás címszóközlése és példaszavai közötti írásmódbeli különbség rámutat.

¹⁷ Tanulságos kétféleség mutatkozik a 18. századi grammatikaszerző, Fejérvári Sámuel kéziratos nyelvtanának 1751–1773 között keletkezett három példányában: az autográf kézirat *ugyan az-t* tartalmaz, míg a valamivel későbbi másolatokban *ugyanaz* olvasható (vö. Lőrinczi 1998: 67, 124).

tényeket. A kiinduló helyzet után tehát a kimenetet is látjuk, de ez sem szolgálhat fogódzókcal a közbülső korszakokra nézve. Arra ugyanakkor alkalmas, hogy elbizonytalanítsa a konszenzust, amely szerint a szóösszetétel már a kései ómagyar korban kialakult volna.

4.3. A szóösszetételi kritériumok vizsgálata

Mely korszaktól felel meg a két elem kombinációja a szóösszetételként értékelhetőség szempontjainak? (Vö. pl. Kenesei 2000: 81–87.) Az elemek szomszédosságát – megszakíthatatlanságát, illetve az együtt mozgatás kötelező jellegét – tekintve megállapítható: *elviekben* semmi nem látszana ellene mondani annak, hogy az azonosító szerepű *ugyan* és az őt követő névmás együttesét már a kései ómagyarban összetett szónak tekintsük.¹⁸

A megszakíthatatlansággal kapcsolatban említésre érdemes egy szerkezet, amelyről első ránézésre úgy tűnhet, szembe megy a fentebbi állítással (a (14) adat is ezt a típust képviselte). Ebben az együttállásban a mutató névmás előtagot is tartalmaz, vagyis az *ugyan* és az *az* között egy harmadik elemet találunk. Az *ugyan + amaz ~ emez ~ ama ~ eme* együttesek a középmagyar kor elejétől egészen napjainkig adatosolhatók; a (36) 1567-ből, a (37) 1896-ból, a (38)–(39) pedig 2006-ból, ill. 2009-ből származik:¹⁹

(36) *Egyenlő vagyok az Istenhöz, és saját atyám az Isten (...) Hát én vagyok ugyan amaz Jehova, egy Isten, akki azt mongya: Csak atte Jehovádat uradat, istenedet imágyad.* (G., MelDebr.)

(37) *Testünk a Föld ugyanamaz elemeiből s az elemeknek ugyanama vegyületeiből s e vegyületek ugyanama testi részeiből: szerveiből, szöveteiből és sejtjeiből van alkotva, mint az állatoké.* (Tör. 468)

(38)–(39) *ugyanamaz, ugyenemez* (G.: www.cowboyup.hu/forum; G.: <http://noplanecrash-panni.blogspot.hu>)

A szerkezet korántól való folyamatos jelenléte arra vall: külön-külön, egymással párhuzamosan jött létre az *ugyan + az(on)* és az *ugyan + ama(z)* típusú együttállás, majd összetétel; azaz a későbbi végeredményt nézve: két különböző lexéma keletkezett. Vagyis nincsen szó arról, hogy az *ugyan + az* összetett szóvá válásának lehetőségét az ó-

¹⁸ Bár a kötelező szomszédosság bizonyosságához kívánatos volna ellenkező oldalról is megközelíteni a kérdést: vajon az *ugyan* és a mutató névmás között más szót is tartalmazó / külön mozgó szerkezettagok együttese közül valóban semelyik nem jön szóba azonosító értelemben? (Tehát pl. egy *ugyan + bizony + az(on)* típusú szerkezet soha nem áll a latin azonosító névmás fordításául?)

¹⁹ A szerkezet a 19. században látszik a legnépszerűbbnek, bár – annak alapján, hogy a Nsz. mindössze két adatot tartalmaz – gyakori akkor sem volt.

és középmagyarra vonatkozóan amiatt kellene elvetni, mert az *ugyan* + *am* + *az* a megszakíthatóságot igazolná.²⁰

Ennek – és a korábbi megállapításnak – ellenére azonban azt is észre kell vennünk: a fő szófajok összetételeire vonatkozó kritériumok nem bizonyulnak döntőnek minden szófaj képviselőivel szemben. Névmásoknál például a módosíthatóság nem vizsgálható. Diskurzuspartikula esetében pedig a közvetlen szomszédos pozícióhoz való ragaszkodás egyszerűen magának az elemnek a tulajdonsága is lehet; önmagában véve a helyzete alapján tehát nem határozható meg, hogy összetételi előtag lenne.

Ez utóbbi megállapítást bizonyítják azok a szerkezetek, amelyekben az azonosító szerepű *ugyan* önmagában áll a mutató névmásoktól különböző szófajú szavak társaságában. A típus szórványosan az ómagyar korból is adatható (l. pl. a (40) adatot), igazán szembeötlővé azonban a középmagyar kortól az újmagyar kor elejéig terjedő korszakban válik, amikor a hivatalos és magánéleti regiszterben rendszeresen megjelenik. Leggyakrabban főneveket azonosít egymással (pontosabban: az adott főnévvel jelölt és többeszer említett dolog, személy stb. azonosságát emeli ki):

(40) *Az ő atya pafoncius minden lozagat zerze az monostorhoz az holot evfrosina lakozot vala: es vgyan monostorban : es azon cellaban es azon agban hala meg melyben az ő leanya evfrosina* (LobkK. 220)

(41) *Valya hogy ez fátens nénye a már sokszor meg irt Pap Sofi lejanykáját Ersok nevűt meg vert, kit meg látván ugyan Pap Sofi meg fenyegette ez fátens nenyét* (1729. Bosz. 311. sz.)

(42) *Kopas Orsik nem tudgya éle megh hólte Csornán. Szekér Eörse szintollyan társa vólt. Tüske Györgyné ugyan Csornan él. (?1733. Bosz. 272. sz.)*

Mai intuíciónkkal – amely számára ebben a helyzetben az *ugyanaz* (+ névelős főnév) megoldás az egyedül lehetséges forma – az *ugyan Pap Zsófi* típust elsöre talán úgy értékelnénk: ezekben az esetekben egy tapadás eredményeként előállt jelzői *ugyan*-nal van dolgunk. A helyzet azonban ennek éppen a fordítottja: az *ugyan* itt 'szintén' jelentésű partikula, amely az idézett korszakban egyaránt társulhat mutató névmásokkal és más szófajú szavakkal is: melléknévvvel (43)–(45, első előfordulás), számnévvvel (45, második előfordulás) és határozószóval (46) (ez utóbbira példa a (17) adat is):

(43) *Traistorffi Fricz Magda vallasa. [...] Vallya Valami Fedicz Margit felől ki ugyan Traistorffi, hogy azis azon Keo eső czinalasban ielen volt.* (1665. Bosz. 245. sz.)

²⁰ Az *amaz* ~ *emez* formát általában nyomatékosító kijelölő jelzőnek tartják, magam azonban úgy tapasztaltam, szerepe többnyire nem lép túl az egyszerű kijelölésen – vagyis az előtag nélküli változat pusztá variánsaként működik –, illetve hangsúlyozhatja a szembeállítást is, nemkorlátozó szerkezetekben pedig közvetlen deixist tartalmaz (Dömötör 2007: 18–19; 2008a: 53). – Az *ugyan* + *amaz* kombináció úgy viszonyul az *ugyan* + *az* együttálláshoz, mint a pusztá *amaz* a pusztá *az*-hoz.

- (44) *Árkosi Bihari Sigmond huszár őkegyelme provocaltatván ugyan árkosi Bedőházi Mihály gyalog katona leányát, Bedőházi Sárát ily okon a falutörvényére, hogy ...* (1786. Nsz.)
- (45) *Mindezeket váltotta az oroszfalvi communitás ugyan oroszfalvi Benke Jakab bíróságában in anno 1781. Ugyan in anno 1781-dik esztendőben* (1781. Nsz.)
- (46) *Joseph királyné megint ma vala itt aggratulatióra, s ugyan ma vissza is mene* (1712. Kár. 110. sz.)

Az ilyen szerepű pusztá *ugyan*-t az újmagyar kor folyamán kiszorította az *ugyancsak*, amely egyébként már korábban, a 16. vége felé bukkant fel a használatban.²¹

Vizsgált korszakainkban a pusztá *ugyan* feltűnik továbbá bizonyos személyes névmások mellett is:

- (47) *hallotta az Utrumban meg irt nyomorek Csizmadiátul hogy tulajdon Pap Sofi vesztette meg es ugyan ötet mondotta gyilkossanak lenni* (1729. Bosz. 311. sz.)
- (48) *tudgya bizonyosan ő keglme, sőt ugyan magatul izent Balog Estvanne Aszszonyom a Majornéra hogy ötet meg vesztette* (1702. Bosz. 12. sz.)

Ebben a megjelenésében a későbbiekben a helyesírás (a nyelvérzéket követően? vagy azt befolyásolva?) az *ugyan* + *ő* (és az *ugyan* + *ők*, *ugyan* + *én*) együtttest éppen úgy egy lexémának fogja tekinteni, mint pl. az *ugyan* + *az*-t. Az *ugyan* + *maga* szerkezettel nem jár el így, holott formailag semmiben nem különbözik az előzőtől, talán csak kevésbé állt előtérben (még ritkább volt?).²²

A (40)–(48) adatok azt kívánták példázni: az *ugyan* mint azonosító diskurzuspartikula ugyanúgy közvetlenül megelőzi alaptagját, mint amikor mutató névmás társágában áll. Ez azt mutatja: a helyzete önmagában véve nem elégséges érv ahhoz, hogy az *ugyan* + mutató névmás együttállást a korai korszakokra vonatkozóan összetett szónak tekintsük.

A fentebb vizsgált szempontok alapján, összegző jelleggel a lexikalizáció tetten érhetőségéről (állandósuló szókapcsolattá majd szóösszetételévé válás) a következők mondhatók. A kései ómagyar kortól jelen van a nyelvhasználatban az azonosító szerepű *ugyan* + mutató névmás együttese, amelyet a 16. század végétől a szótárak is címszóként vesznek fel. A szerkezet használata kétségtelenül állandóságot mutat (és mind az ó-, mind a középmagyar korban a szinonim szerkezetekhez képest relatíve gyakorinak mondható), összetett szó mivolta azonban az ómagyar korra vonatkozóan nem látszik igazolhatónak,

²¹ A TESz. alapján.

²² További adalék lehet az azonosító partikula önálló életéhez, hogy a 19. században a partikulát igévé, melléknévvé, főnévvé képezték, és szótári címszóként is feltüntették ’identifiziert’, ’identisch’, ’Identität’ jelentésben: *ugyanít*, *ugyanos*, *ugyanság* ~ *ugyanosság* (Fog., BallMN.).

annak ellenére, hogy a kombináció tulajdonságai látszólag megfelelhetnek az összetételként értékelés formai kritériumainak. A különírás hosszú ideig (a középmagyar kor folyamán is eléggé) következetes gyakorlata is azt sugallja, a nyelvhasználók az *ugyan*-t éppen úgy külön elemként kezelték a mutató névmások társaságában, mint amikor más szófajok mellett állt a partikula. Mivel a 19. század első harmada táján – nem előzmények nélkül – a szótárak, második harmada táján már a helyesírási szabályzat is egybeírással szentesíti az addigra lezajlottnak tekintett fűziót (ez utóbbi érvel is ilyen irányban), annyi bizonyosan állítható, hogy az azonosító *ugyan* grammatikalizációjának ezen befejező szakasza e korszak előttre (legkésőbb tehát a kései középmagyarra–korai újmagyarra) tehető.

5. Összegzés

A határozószói mutató névmási eredetű *ugyan* partikula a grammatikalizáció több lépcsőfokát megjárta, mire a mutató névmásokon azonosító előtagként jelent meg. A partikula az azonosító szerepére még a kései ómagyar kort megelőzően, az *azon ~ ezen* névmás társaságában inferenciariögzüléssel tehetett szert. Ezt követően a hatóköre kiszélesedett; részint különböző mutató névmások mellé, részint pedig másféle szófajok mellé is odakerült, hogy kiemelve az adott szerkezetben foglalt azonosítást. Névmásokon való előtaggá válásának közvetlen előzménye az együttállás állandósuló jellege, amely már az ómagyar kortól megfigyelhető. Az összetett szóvá válás kora több szempont együttes vizsgálatával sem ragadható meg pontosan, az azonban jó okkal feltételezhető, hogy a folyamat – a korábbi vélemények ellenére – jóval az ómagyar kor utánra tehető. Bizonyosra csak a kimenet vehető, az, hogy a folyamat a 19. század közepe tájára már lezajlott. A lexikalizáció azzal járt, hogy az *ugyan*-a szóösszetételben megőrizte, stabilizálta a korábbi partikulai szerepek közül az egyiket, az azonosítást, egyben pedig ki zárta a másfajta, korábban élő értelmezési lehetőséget.

Az idézett adatok forrásai, a rövidítések feloldásával

- AkH./15. = *A magyar helyesírás szabályai*. Budapest, 1915.
 AkH./77. = MTA Nyelvtudományi Bizottsága: *A magyar helyesírás elvei és szabályai*. Budapest, 1877. MTA.
 BallMN. = Ballagi Mór: *Új és teljes magyar és német szótár*. Pest, 1857.
 BallM. = Ballagi Mór: *A magyar nyelv teljes szótára*. Pest, 1873.
 BodK. = *Bod-kódex*. XVI. sz. első negyede.
 Bosz. = Schram Ferenc (szerk.): *Magyarországi boszorkányperek I–III*. 1529–1768. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983.
 Cal. = Ambrosius Calepinus: *Dictionarium Decem Linguarum*. Lyon, 1585.
 CornK. = *Cornides-kódex*. 1514–1519.
 DebrK. = *Debreceni kódex*. 1519.
 Dévai = Dévai Biró Mátyás: *Ortographia Ungarica*. Krakko, 1538 / 1549.
 DictUngLatGerm. = Szenci Molnár Albert–Pápai Páriz Ferenc–Bod Péter: *Dictionarium Ungaro-Latino-Germanicum*. Pozsony–Nagyszeben. 1801.
 ÉrsK. = *Érsekújvári kódex*. 1529–1531.

- Fog. = Fogarasi János: *Legújabb és legteljesebb német és magyar szótár*. Pest, 1852.
- G. = Google kereső: <https://www.google.hu>
- HÚT. = Heltai Gáspár: *A Jézus Krisztusnak Új Testamentuma*. Kolozsvár, 1561.
- JókK. = *Jókai-kódex*. 1370 u. / 1667 k.
- JordK. = *Jordánszky-kódex*. 1516–1519.
- Kár. = Kovács Ágnes et al. (szerk.): *Károlyi Sándor levelei feleségéhez (1704–1724)* I–II. kötet. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen, 1994.
- Kreszn. = Kresznerics Ferenc: *Magyar szótár*. Buda, 1831–1832.
- MártJ. = Márton József: *Német–magyar és magyar–német lexicon*. Bécs, 1807.
- MelDebr. = Méliusz Juhász Péter: *A Debrecenbe öszvegyült keresztyén prédikátoroknak igaz és szent írás szerint való vallások*. Debrecen, 1567.
- MNSzók. = *Magyar–német szókönyv Páriz–Pápai és Márton után*. Pest, 1827.
- MNZsebsz. = Magyar Tudós Társaság [Vörösmarty et al.]: *Magyar és német zsebszótár*. Buda, 1838.
- Nád. = Károlyi Árpád–Szalay József (szerk.): *Nádasdy Tamás nádor családi levelezése*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1882.
- Nsz. = A magyar nyelv nagyszótárának adatbázisa: <http://www.nytud.hu/hhc/>
- SÚT. = Sylvester János: *Új Testamentum*, Újsziget, 1541.
- Szenci = Szenci Molnár Albert: *Dictionarium Latinoungaricum*. Nürnberg, 1604.
- Pápai = Pápai Páriz Ferenc: *Dictionarium Latino-Hungaricum*. Lőcse, 1708.
- Száz. = Századok c. folyóirat.
- Tör. = Török Aurél: Az egyenes testtartású majomemberről. *Természettudományi Közlemény*, 28. kötet, 325. füzet. 1896, 457–479.
- Úsz. = Varga Endre (szerk.): *Úriszék. XVI–XVII. századi perszövegek*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1958.
- Ver. = Verancsics Faustus: *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum*. Velence, 1595.
- ZrMáty. = Zrínyi Miklós: Mátyás király életéről való elmélkedések. In: *Zrínyi Miklós összes művei. Próza munkák*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004.

HIVATKOZÁSOK

- D. Máta Mária 1992: A határozószók, in Benkő Loránd főszerk. – E. Abaffy Erzsébet szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 570–661.
- Dahl, Östen 1985: *Tense and Aspect Systems*, Oxford, Blackwell.
- Dér Csilla Ilona 2008: *Grammatikalizáció*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Dömötör Adrienne 1995: A jelzői mellékmondatok a kései ómagyar korban, in Benkő Loránd főszerk. – Rácz Endre szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 666–694.
- Dömötör Adrienne 2000: A minőségjelzői mellékmondatok a középmagyar korban, *Magyar Nyelv* **96**, 193–206.

- Dömötör Adrienne 2006: A mennyiségjelzői mellékmondatok a középmagyar korban, in Mártonfi Attila – Papp Kornélia – Slíz Mariann szerk.: *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*, Budapest, Argumentum Kiadó, 89–95.
- Dömötör Adrienne 2008a: A középmagyar kori minőségjelzői mellékmondatok (állomány- és változásvizsgálat), in Haader Lea – Horváth László szerk.: *Tanulmányok a középmagyar kor mondattana köréből*, Budapest, Tinta Könyvkiadó, 23–39.
- Dömötör Adrienne 2008b: A főnévi névmási kijelölő jelző a középmagyar korban, in Büky László – Forgács Tamás – Sinkovics Balázs szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei V*, Szeged, Szegedi Tudományegyetem BTK – Magyar Nyelvészeti Tanszék, 17–25.
- Dömötör Adrienne 2015: Szókapcsolat vagy összetett szó? Az *ugyan* és mutató névmások együttállása, in Bárth M. János – Bodó Csanád – Kocsis Zsuzsanna szerk.: *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére*, Budapest, ELTE BTK, 31–40.
- Fejérvári Sámuel 1751–1773 k.: *Institutiones*, in Lőrinczi Réka szerk.: *Kézírtos magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század*, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1998.
- G. Varga Györgyi 1992: A névmások, in Benkő Loránd főszerk. – E. Abaffy Erzsébet szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 455–569.
- Kenesei István 2000: Szavak, szófajok, toldalékok, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 3: Morfológia*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 75–136.
- Lőrinczi Réka 1998: *Kézírtos magyar nyelvtanok*, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Melich János 1912: *Calepinus latin–magyar szótára 1585-ből*, Budapest, MTA.
- Szemere Gyula 1974: *Az akadémiai helyesírás története (1832–1954)*, Budapest, Akadémiai Kiadó.

INTERFERENCIAJELENSÉGEK RÉGI MAGYAR SZÖVEGEKBEN

FAZAKAS EMESE

1. Bevezetés

Az interferencia kutatása divatos témája a szociolingvisztikának, és az ezzel foglalkozó kutatók különösen a kisebbségben élő személyek anyanyelvi szövegeiben vizsgálják az interferenciajelenségét. Mivel a jelenség vizsgálatához elsősorban a szöveg szerzőjének a kilétével kell tisztába lennünk, ezen kívül pedig nyelvi környezetével, a körülményekkel, amelyben felbukkan a jelenség stb., elég nehéz mindezt történeti anyagon vizsgálni. Emellett az interferencia és a kódváltás egymáshoz nagyon közel álló jelenségek, illetve mindezek időben kölcsönzéshez vezethetnek. Bár a kölcsönzés, illetve a kölcsönző terminus használata eltér a különböző szerzők értelmezésében,¹ magam Lanstyák (2006) meghatározását fogadom el, amely alapján a kölcsönző takarja a nyelvészetben eddig használatos jövevényszó és idegen szó fogalmát. Dolgozatomnak azonban nem célja a kölcsönzszavak vizsgálata, erre csak érintőlegesen utalok. Az interferencia és a kódváltás megkülönböztetésével kapcsolatban Bartha (1999) álláspontját fogadom el, aki szerint a kódváltás az interferencia egyik megnyilvánulási formája, ezért beszélek az alább elemzendő szövegek esetében interferenciáról és nem kódváltásról. Interferenciával jobbára két- vagy többnyelvűek szövegeiben találkozunk, hiszen a több nyelvet ismerő egyén egyetlen megnyilatkozáson belül használhatja két vagy több nyelv elemeit felváltva. Így az interferencia „gyűjtőfogalma lehet mindazon nyelvi jelenségeknek, amelyek abból adódnak, hogy a kétnyelvű beszélő mindennapi interakcióiban egynél több nyelvet használ” (Bartha 1999: 118).

Régi magyar nyelvi szövegeinkben a leggyakoribb interferenciajelenség a latin elemek megjelenése magyar anyanyelvűek beszédében, valamint találunk más nyelvi interferenciákat is, hiszen a magyarok lakta régiókban számos más anyanyelvű közösséggel érintkeztek a magyarajkúak, illetve ismerték (meg) azok anyanyelvét, így bármikor használhatták az idegen nyelvi elemeket anyanyelvi szövegeikben anélkül, hogy később kölcsönözték volna. Azonban az Erdélyi magyar szótörténeti tár (a továbbiakban SzT.) szerkesztése közben figyeltem fel egy olyan jelenségre, amely eltér a ma vizsgált „megszokottabb” jelenségektől. Ugyanis a szociolingvisztikai kutatásokban általános tendencia, hogy az anyanyelvű szövegekben használatos idegen nyelvi elemek képezik a vizsgálat tárgyát. Ami felkeltette az érdeklődésemet, az a nem anyanyelvi szövegekben használatos anyanyelvű szavak elég nagy száma volt: azaz az Erdélyben lakó románok magyar vallomásszövegeiben megjelennek szép számmal olyan román szavak, kifejezések, amelyek nem sorolhatók be a magyar szókincs regionális kölcsönzéseibe, illetve ha igen, akkor azokat nagyon rövid ideig használták a magyar beszélők. Így dolgozatomban

¹ Erre l. pl. Kiss 1995; Kiss – Pusztai 2003; Péntek – Benő 2003.

olyan interferenciajelenségeket vizsgálók, amelyek egy idegen nyelvi szövegben megjelenő anyanyelvi elemeihez kapcsolódnak. Ugyanakkor – amikor kapcsolódik témához – szót ejtek a magyar anyanyelvűek szövegeiben megjelenő román elemekről is.

2. Felmerülő kérdések és a korpusz

A vizsgálatot a SzT. anyagát képező, 16–19. századi Erdélyben vagy a román fejedelemségekben lejegyzett szövegeken végzem. A szövegek mindegyike vallomás vagy levél, amelynek a szerzőjéről biztosan tudjuk, hogy román anyanyelvű. A legfontosabb kritérium tehát az, hogy a szerző kilétét ismerjük. Emellett az sem közömbös, hogy hol jegyezték le a szöveget. Ennek alapján legtöbbször akkor is nagy valószínűséggel feltételezhetjük a lejegyző nemzetiségét és anyanyelvét, ha ez nem tudható meg máshonnan. A vallókról természetesen legtöbbször van tudásunk, hiszen azt pontosan fel kellett írniuk a vallomások lejegyzőinek. Az összeírások, urbáriumok, majorbeli jelentések, számadások íróiról tudjuk, hogy legtöbbször magyar anyanyelvű volt, kivéve azokat a vidékeket, ahol rendszerint inkább román vagy szász anyanyelvű személyt alkalmaztak ezek lejegyzésére. Azok a vidékek, ahol a lejegyzők nagy valószínűséggel román anyanyelvűek: Alsó-Fehér vármegye, Hunyad vármegye déli része, Hátszeg és Fogaras vidéke, valamint a Bánság keleti része (l. Lukács é.n.; Lukács 2004; Nagy 2012). Azonban pontos adatok hiányában csak azokat a szövegeket vettem alapul, ahol a valló vagy a lejegyző egyértelműen román anyanyelvű. A moldvai és havasalföldi vajdák, államférfiak levelezésének lebonyolításában ebben a korban általában erdélyi magyar deákok segítettek (Jakó 2012), így ezeknek nagy részét szintén nem tudtam bevonni a vizsgálatomba. Bár legalább két nyelvet, a magyart és a románt is beszélő személyekről van szó, az anyanyelvük nagy valószínűséggel magyar volt. Csak azokat a leveleket lehet pontosan ide sorolni, amelyeknek lejegyzőjéről tudjuk, hogy román anyanyelvű.

Érdekes ezeknek az adatoknak a megoszlása időben és térben. Időben az adatok legnagyobb része a 18. századból való, bár találunk 16–17., illetve 19. századi, interferenciajelenségeket tartalmazó szövegeket.² Területi megoszlásuk a következő: a 275 adatból 59-et Hunyad vármegyében, 40-et Szolnok-Dobokában, 31-et Kolozs megyében, illetve szintén 31-et Fogaras környékén, 26-ot Alsó-Fehér vármegyében, 23-at Torda-Aranyoson és 20-at Maros-Tordában jegyeztek le.³

Amint már a bevezetőben is említettem, nem vizsgálók olyan szavakat, kifejezéseket, amelyek regionális kölcsönszavakként jelen voltak vagy jelen vannak a magyar nyelvben. Kivételt képeznek azok az esetek, amikor – annak ellenére, hogy a magyarok beszédében már a magyar fonotaktikai szabályokhoz alkalmazkodott, illetve már egy ideje használatos volt a magyar beszélők körében – a szövegbeli fonetikai variáns meg egyezik a román nyelvjárási vagy köznyelvi alakkal, és szerzője egyértelműen román anyanyelvű. Ilyenek például a *kláka*, a *szkutár* vagy a *monasztira*, amelyek kölcsönszókként *kaláka*, *eszkotár* ~ *iszkotár* ~ *oszkotár* 'számadó juhász', *monasztéria* ~ *monosztéria*

² Az időbeli eloszlás részben történelmi tényekkel is magyarázható, amelyre itt nem térhetek részletesen ki. (Vö. Nagy 2012; Lukács 2004; Lukács é.n.; Prodan 1970.)

³ A fennmaradó adatok 10 (vár)megyére osztoznak le, és számuk a fentiekhez képest nagyon kicsi.

~ *monosztíría* 'ortodox kolostor' változatokban élnek, de a román közlők anyanyelvi változatuk szerint ejtik a szavakat. Pl. 1633: Minketys hivot *Clakaban* Pentek es egieb Innep napokon [A.venice F; Szád. Lupul Myhaczy (80) vall.]; 1752: midön bujdosoban volt Avram, öszve beszéltem volt az Feleségével hogj *klákát* csinálljunk [Abrudfva/Abrudbánya AF; Ks Barna Marjucza Bráskovics felesége (33) vall.]; 1806: mennyit nem dolgoztanak még *Klákába* azért Sípos Vaszilikának [O.bölkény MT; Born. G. XIII. 5 Nobilis Popa Trutza Alexandru (58) parochus gr. ritus unitorum vall.]; 1729: mondá még Kálnoki Farkas Ur Prov. Joh. *Szkutárja* valék [Apáca Br; BrÁlt IV. 15 Prov. Joh. oláh judex poss. Apátza vall.];⁴ 1742: kezdé Dán Furdsat szidni káramolni, mondván baszam lelkedet, keresztedet, Evangeliomodott és *Manasztiradat* [Bulzest H; Ks 111 vegyes ir.].⁵

Illetve egyetlen olyan érdekes adatra bukkantam, ahol a román vallók egy szónak a magyar megfelelőjét használják, míg az utrumban a román szó hangzik el: 1708: (Az) Udvarházhelyen igazé hogy Pro nume egy nyomorult *Hrubá* vagyon [Kissármás K; Rlt O. 4 vk. A hét román jobbágy vall-ban *házotskák-ról* emlékeznek meg]. Mivel a vallatókérdésben a *hruba* 'földkunyó' nyelvjárási alakváltozat szerepel, és nem a magyar szövegekben általában használatos *huruba* (vö. *hurubácska*, *hurubás*, *hurubaház*, *lakóhuruba*, *zsellérhuruba* stb.), elképzelhető, hogy a vallató szintén román anyanyelvű volt.

3. Interferenciajelenségek

Az interferenciajelenségek legnagyobb része csupán egyszavas lexikai kódváltás, és ezeknek a román szavaknak nagy része azért kerül be a magyar szövegekbe, mert reáliákként kezelhetők. Vagyis olyan tárgyakkal, fogalmakkal állunk szemben, amelyek a román kultúrára, hétköznapokra jellemzőek, és ezeknek tulajdonképpen nincs pontos magyar megfelelőjük, vagy éppen azért nevezik meg idegen nyelven ezeket, hogy elkülönítsék a magyar kultúrában, hétköznapokban is jelenlevőktől. A legtöbb ilyen reáliát a szokásokhoz, a valláshoz, az egyes foglalkozásokhoz, mértékekhez, ruházati cikkekhez, ételekhez, italokhoz, tisztségekhez kapcsolódó fogalmak körében találjuk. Természetesen nemcsak ilyen jelenségeket, fogalmakat, cselekvéseket sorolhatunk ide, hanem az élet különböző területéről találunk anyanyelvi szavakat az idegen nyelvű szövegekben.

3.1. Lexikális, egyszavas interferencia

3.1.1. A foglalkozások körében a következő szavakkal számolhatunk: *bárdás* 'ács, faragó' (1793, 1805),⁶ *dászkel* ~ *dászkal* 'kántor(tanító)' (1747, 1792), *szkutár* (*eszkotár* ~ *iszkotár* ~ *oszkotár*) 'számadó juhász', 'számadó pásztor' és 'majorgazda' (1632 és 1757 között); *gornyik* 'erdőkerülő', 'határpásztor' (1726 és 1825 között); *hajtás* 'csósz' (1805 és 1812 között); *jungár* 'bányászokat kisegítő fiú' (1806); *mósa* 'bába' (1724, 1831); *munator* 'juhászbojtár' (1766), *pakurár* 'pakulár' (1687, 1744, 1757);

⁴ Bár ennek ellenkezőjére is van példánk, azaz a román személy a már feloldott mássalhangzó-torlódásos alakot használja: 1757: és Iffiu koromba is *Eszkotára* voltam Lázár Ferenc úrnak [Gyszm; DE 3 Demetrius Vad (74) j b vall.].

⁵ Bár itt nem ismerjük a valló személyét, elsősorban a fonetikai változat, de a település alapján is egyáltalán nem kizárt, hogy román anyanyelvű a szöveg szerzője.

⁶ A szavak után zárójelben található évszámok az adatok lejegyzési idejére vonatkoznak.

piszár 'íródeák' (1656); *pitár* 'sütőmester' (1656); *plájás* 'határörkatoná' (1650); *podar* 'révész' (1746, 1760, 1808); *porkár* 'disznópásztor' (1715); *vákár* 'tehénpásztor'; *vocsinik* 'inas' (1778); *zsitár* 'határpásztor' (1756, 1773).

Ezek legnagyobb része olyan foglalkozásokra utal, amelyet többnyire román személyek űztek, mint a *gornnyik*, *szkutár*, *munator*, *pakurár*, *plájás*, *porkár*, *vákár*. Az előzőekben már beszéltem arról, hogy a *szkutár* milyen fonetikai variánsban jelenhet meg a magyar, illetve a román anyanyelvűek beszédében. Ugyancsak regionális kölcsönszóként tartjuk számon a *pakulár*-t, azonban három olyan adatunk van, amelyben a lejegyzett alakváltozat interferenciajelenségre vall (*pakurár* vö. r. *păcurar*): 1687: monda Komsa Mark a' *pakurarnak* [Huréz F; Szád. Kriszta Czigany (40) jb vall.]; 1744: en ő nekiek *Pakurárjak* voltam [M.pete K; SLt AY. 7 Molduvánj Jeftimie (55) zs vall.]; 1757: vóltam *Pakurárja* Lázár Ferencz Úrnak [Szarhegy CS; DE 3 Simon Czepelüs (60) jb vall.]. A *dászkel* ~ *dászkal*, *mósa*, *piszár*, *podár* stb. megnevezések meg azért jelennek meg így a szövegekben, mert román nemzetiségű személyekre vonatkoznak. Pl. a *dászkel* kifejezést csak román kántortanítóra használták, és természetesen a vallomásszövegben is román személyre vonatkozik: 1792: (Popovits Péter) el mént a Bánatusba *Deszkélnek* [F.lapugy H; Ks XLVIII/7g özv. Popovits Györgyné gr. kel. papné vall.]. A következő adalékban pedig mind a *bába*, mind a *mósa* szó megjelenik, a román szóval utalva a személy nemzetiségére, míg a magyar szó a mesterséget jelöli: 1831: *Mosája* a Feleségemnek tanult *Bába Asszony* Isztrátyi Demeterné volt [Dés; DLt 332. 11].

3.1.2. A tisztségek körében a következő szavakkal számolhatunk: *dzsugya* ~ *dzsugye* 'falusbíró', 'udvarbíró' (1681 és 1794 között); *jegumen* 'rendfőnök' (1757), *kaluger* ~ *kalugyer* 'ortodox szerzetes' (1714, 1757); *krisznyik* 'sekrestyés' (1784), *parintye* ~ *perintye* 'román pap megnevezése' (1765), *szindia* 'falusbíró' (1633), *vladika* 'görög keleti püspök' (1714). Természetesen ezek mind olyan megnevezések, amelyek az ortodox vagy a görög keleti egyház szóhasználatában található meg, illetve arra utalnak, hogy az adott tisztséget román személy tölti be. Ez utóbbi kategóriába tartozik a *dzsugya* ~ *dzsugye* is, amelyre adataink csak Hunyad vármegyéből és Beszterce-Naszód megyéből kerültek elő.

3.1.3. A mértékek körében egyetlen szóval számolhatunk: *patrarica* 'negyed véka'. A vallomás szövege azonban nemcsak ezt a román szót tartalmazza, hanem a 'zsákocská' jelentésű *tébujéc*-et is: 1836: bé jövetelekkel egy *Tébujétzban* egy vékányit hoztak bé Gabonával ... az édgyik Cseléd ... azt a *Tébujétzot* a Székérhez ki vitte, és Törökbuzát hozott osztán bé, pálinkáért mint egy *Patrarizát* fizettek [Kendilóna SzD; RLt Zsimán Silipp (52) vall.]. Megjegyzendő, hogy a *tébujéc*-hez mély hangrendű toldalékokat illeszt a román valló.

3.1.4. A ruházati cikkek és kiegészítők csoportjába sorolhatók a következő szavak: *babó* 'guba' (1797, 1798), *csercseje* 'fülbvaló' (1800),⁷ *szálba* 'nyakék' (1742), *szárika* '(posztó)guba' (1739), *zgarða* 'nyaklánc' (1731).

3.1.5. Az ételek és italok körében elsősorban a juhtenyésztéssel kapcsolatos kifejezések találhatóak: *bálmos* 'kukoricalisztból juhtúróval, tejfőllel vagy vajjal készített

⁷ Megjegyzendő, hogy ez a szó ugyanígy jelenik meg a SzékK.-ben is: fel wéwe az ő yogyanak öltözetyth, es lilimoty, fülbevalo éékes *čerčel'eyth* (SzT. II: 91). Ott azonban a szövegő magyar anyanyelvű, így nem kapcsolódik a dolgozatom témájához.

étel' (1652), *kaskavál* 'juh- vagy kecskesajt' (1827), *kuretor* 'sajtfeleség' (1805). De ide tartozik a *krupa* 'árpakása' (1683, 1685), *munkatura* 'élelemsegély' (1822), valamint a *szusza* 'első eresztésű pálinka' (1832) is.

3.1.6. A szokásokhoz, vallásos élethez kapcsolódó szavak, kifejezések közé sorolhatjuk a következőket: *ármíngyin* 'májusfa' (1749), *picere* 'kántálás' (1819), *pomána* 'halotti tor' (1730, 1739, 1749), *preszkura* 'áldozati kenyér' (1722), *prohod* 'gyászszertartás, temetés' (1768), *prohodálás* 'temetés' (1722), *prohodálatlan* 'temetési szertartás nélkül' (1722), *szerekusza* 'halottért/betegért 40 napi könyörgés' (1765), *ruga* 'ima' (1765), *jertecsuna* 'bocsánat, haldoklótól való búcsúvétel' (1810), *léturgia* 'liturgia' (1811), *szluszba* 'ortodox mise' (1757), *szerindár* 'engesztelő halotti szentmise' (1768, 1804).

Többször megtörténik az is, hogy a román szót úgy illesztik a magyar szövegbe, hogy azokat magyar toldalékokkal látják el. Különösen akkor érdekes ez, amikor képzőt és nem a magyar mondatfűzéshez oly fontos jeleket, ragokat használják. Ezt látjuk 1722-ben ugyanazon a szolnok-dobokai településen lejegyzett két vallomásszövegben: 1722: Egj leánykám meghalván; a *p(ro)hodálására* hitta(m) az Berlai (!) Papot [Kecsed SzD; TL. Podár Juvon (42) prov. vall.] | egy Gyermekeket *p(ro)hodálatlan* Temettem el oda ne(m) hihattam^a [Kecsed SzD; TL. Hrubán Gavrilla (38) prov. vall. – ^aA papot]. Eközben egy későbbi Hunyad vármegyei adatban a román köznyelvi alakhoz hasonlóval él a valló (vö. *provod*, nyj. *prohod*): 1768: halálakor hagyta hogy az Evangeliumat olvassam, mélyért negyforintot defálcalt, és aztis hagyván hogy *Provodotis* szolgállyak ritusunk szerént [Vályebrád H; Ks 81. 57/17 Popa György gör. kel. pap vall.].

Az adalékokban megjelenő szertartások olyan szókapcsolatokban jelennek meg, amelyek szintén a valló román anyanyelviségét erősítik, hiszen a *tesz* és a *csinál* igék a román kifejezésből kerülnek tükörfordítással a szövegekbe. Pl. *rugát tesz* 'imádkozik' (1765: belém áll az nyavallya, elég *rugát téznek* a Papok ... de tsak nyavallyában vagyok [Marosbogát TA; Mk V/97 Rusz Gavriláné Popa Anucza (72) zs vall.]); *szluszbat csi-nál/tesz* 'misézik, misét szolgáltat', ill. 'megáld' (1722: *Shusbat* ... Pap Péter ur(am) ne(m) *tótt* I(ste)nni szolgálatott reá, hanem ugj hoztuk ki az Templombúl Penyiszessen [Kecsed SzD; TL. Makra Szavúl (50) prov. vall.]; 1757: az én Apám Popa lévén magátis a megnevezett Szakare Szimion eltemetvén minden költség nélkül, a mint a mi rendün-ken szoktak *Szluszbatat csinált* az Apám utánna [F.borgó BN; BK. Popa alias Flemind Andréás (55) jb vall.]); *szerekusztát csinál* '40 napig imádkozik betegért/halottért' (1765: azt fogta volt réám, hogy Nyágujnak *Szerekusztát tsinyáltam* [Marosbogát TA; Mk V/V. 97 Popa Lup (30) pastor eccl. vall.]). Megjelenik a *szolgál(tat)* ige is, ám ez ugyanannak a papnak a vallomásában van, amelytől a *provod* példázására fentebb idéztem (Vö. egy másik vallomásrészlettel: 1768: 12., forintért egy *szerindárt szolgáltam* [Vályebrád H; Ks 81. 57. 17 Popa György gör. kel. pap vall.].)

3.1.7. A származásra vonatkozó szavak esetében interferenciára csak a *muntyán* 'havasi' (1700) kifejezés áll példaképpen: 1700: Az utrumban Specificalt Személlyeknek az Attyokat hitták Opris Peter(ne)k; és nem Csonokosi örökös jobbágy volt, hanem *Havasoly földi Muntyán* volt és onnan származat ki [H; Szer. Dumitru Sandon (50) jb vall.].

3.1.8. A különböző emberi, rokonsági viszonyokat megnevező szavak nagy számban jelennek meg román vallók szövegeiben. Ide sorolhatók a következők: *dusmán* 'el-lenség' (1656), *fertát* 'cimbora' (1728, 1752), *frátye* 'cimbora, pajtás' (1756, 1759),

mujere 'asszony', 'feleség' (1762), *sinuj* 'koma' (1806), *szamunca* ~ *szemunca* 'ivadék, rokonság' (1715, 1718, 1743, 1753), *unty* 'nagybácsi' (1740, 1765), *matusa* 'nagynéni' (1740, 1764), *nyepót* 'unokaöccs' (1756), *nanás* 'keresztapa', 'násznagy' (1777, 1800, 1804), *kumnát* (nyj. *komnát*) 'sógor' (1725), *kuszkrú* 'apatárs' (1769). Itt egyetlen levélbeli adatunk van (1656: Irja Stefán vajda ő nagysága az *dusmánya* dolgát istenre hagyja [RákDiplŐ 443 Balogh Máté erdélyi kapikiha Konstantinápolyból a fej-hez]). A többi vallomásszövegekből került elő, és minden esetben román személyre vonatkozik. Pl. 1715: Tudok más darab kaszállót is ... Popa Pétru ... vetette zálogban közel száz forintba Sinár Pétrunak, kinek a Felesége ugjancsak abból a *szemuncabol* valo [Ponor TA; WH. Czir Nikula (66) vall.]; 1725: Barna Birtolomély ... most Besztercze székbén egy Sude Paskuly nevű *Comnattyoknál* commorál [Körtvélyes SzD; BK. Buta Birtolomej (78) vall.]; 1740: Engemet küldött Demeterpatakára a Koszta Sztephán Felesége egy Jovanitza nevű *matusájához* [Herepe AF; BK. Herepei lev. Honesta Feomina Flora aluj Ruzsán Kopatzin (35) vall.]; 1806: Pap Demeter el ment a Varázsló Asszonyhoz Babtzára, és magával el vitte az Exponenst is mind *Sinujját* [A.várca Sz; IB 130/1 Papp Urszully (24) ns vall.].

3.1.9. Az élővilág, állatok, növények megnevezései között alig találunk olyant, ami ne került volna be az erdélyi magyar nyelvváltozatba is. Ezek legnagyobb része a juh- és kecsketenyésztéssel kapcsolatos, és a kifejezéseket azért is vettük át regionálisan a román lakosságtól, mert a magyar közösség nem használt különböző megnevezéseket pl. az egy-két éves fiatal állatokra, vagy arra, hogy ezen állatok hasznosságát, fajtáját jelölje, hanem ezeket rendszerint jelzőkkel oldottuk meg és oldjuk meg a mai napig.⁸ Így valójában inkább kölcsönzésről lehet beszélni, és a román beszélők szövegeiben is alig találunk olyant, amely fonetikailag vagy más szempontból eltérne a magyarban már használatos alakoktól. Talán az egyedüli szó, amely ide sorolható, a '(juh)nyáj' jelentésű *turma*, amely zömmel román vallók szövegeiben maradt meg. Pl. 1763: Tudom azt hogy Mányika luonnak volt Circiter tiz vagy többetske Juha apostol edgyütt, a' melyeket az Uraság Juhaitól külön jártotat, ezek mind a' Marsinának *Turmájából* valok voltak [Záh TA; Mk VII/1. 16 Sarmasán Gabrilla jb vall.]; 1829: ifiab koromban pakulár voltam közel jártunk azonn a vidéken egymáshoz a' Ditraiak *Turmájával* de ők soha ezenn Hellyre ... a *Turmajokkal* által nem jöttenek [Toplica MT; Born. XVc. 6 Voda Vaszilia (77) vall.].

Ugyanígy a növények esetében is alig találunk interferenciára valló alakváltozatokat. Itt annak nevezhető a *faszuly* 'bab' (Erdélyben) fuszulyka, paszuly', hiszen az adalék nagyon késői, a valló román anyanyelvű és ekkor már Erdély-szerte inkább a *fuszulyka*, *paszuly* változat él a magyarban: pl. 1835: így engedte el a' Kender munkát ... Kendermagot, *faszulyt* s egyebeket is [Zsibó Sz; Wlt Florica Fátzán (25) vall.].

3.1.10. A betegségszavak közül is csupán a *csoma* ~ *csuma* 'pestis, döghalál' szót sorolhatjuk ide, bár ez szintén elterjedt volt a 18–19. századi magyar beszélők körében. Azonban a szónak az *o*-s változata él a magyar közlők ajkán (egyetlen olyan adatunk sincs, amely – akár a korai századokban – *u*-s (vö. r. *ciumă*) lenne). Ezért, illetve azért, mert a román valló közvetlenül idéz egy román anyanyelvűt, állíthatom, hogy az alábbi

⁸ Vö. a román eredetű *kirlán* 'egy év körüli bárány'; *mióra* 'fiatal juh (legtöbb 3 éves korig)', ill. 'egyéves kecske'; *plekatura* 'tejelő juh'; *szterp* 'meddő juh' stb. szavakkal.

1744-es adatban interferenciajelenségről van szó: Nehai Gruz Todor Meg hagyatott özvegye Óltyán Ráda Maros szekben Uraljban lakó (58) ... Fassa est sic Tuda bizanyasan mondani, Mivel Nehai Grúz Todornak én voltam Második Felesege ... Kormas Mariát az előttem Valo Felesegetis igen jól ismertem itten Maras szekben Uraljban holt vala meg *Csumában* [SLt A et Y Nro. 7].

3.1.11. Az eszközök, szerszámok, fegyverek között a következő szavakat találjuk: *csafling* 'karikás-láncos vasék' (1803), *rugyica* 'kis rúd, dorong' (1796), *cepusa* 'rakonca' (1796), *donyica* 'fakanna' (1752), *fustély* 'dorong' (1585), *galáta* ~ *galyáta* 'fajsajtár' (1808), *hírgó* 'fazék' (1762),⁹ *kompona* 'kampósmérleg' (1769), *macsuka* 'bunkósbot' (1767), *rezsnyice* ~ *rozsnyica* 'kézimalom, daráló' (1796). Példaként álljon itt egy olyan adalék, amelyben a felsoroltakból két szó is megtalálható: 1796: Tkts Csernátoni Ur(am) Czigányai ... belénk akadtanak *Czepusával*, Vas Villával, és *rúgyitzával* ütettek, vertenek [Mocs K; Eszt-Mk Nyikita Nyikuláj (25) béres vall.].

3.1.12. Az építmények körében a már említett *hurba* ~ *huruba*, *monasztéria* mellett csak a *kilia* 'kunyhócska, viskó' esetében mondhatjuk, hogy teljes interferenciáról van szó (1726: lattamiis (!) Hogj opra popa kallugyer Fellessege Sztanka Aszszony az erdőben Levő *killiajaban* Főzött egetbort [A.árpás F; TL BB. X/30 Popa Szimion falu papja (28) vall.]). A többi esetében a szöveg szerzőjének nemzetiségén kívül semmi támpontunk nincs arra, hogy interferenciára gondolhatnánk, hiszen a korabeli erdélyi magyar nyelvben használatosak voltak.

3.1.13. A határrésznevek és a földrajzi megnevezések körében annál több szóval számolhatunk: *brányista* 'tanorok' (1757), *delnice* 'földnyilacska' (1717), *fundatura* 'völgykatlan' (1743/1744), *ferdela* 'ősi (bojár)telek' (1680/XIX. sz. eleje), *jáz* 'zúzdárok' (1757/1758), *kuratura* 'irtás' (1784), *lunka* '(víz melletti) kaszáló' (1715, 1815), *mátka* 'meder' (1746, 1843), *mosia* 'birtok' (1665 és 1780 között), *paró* 'vízárok' (1777), *pláj* 'hegyi ösvény, határösvény' (1803), *pojána* 'tisztás' (1714, 1728, 1803), *pojenica* 'kis tisztás' (1782), *rozor* 'barázda' (1763), *szeketura* 'terméketlen domb- v. hegyoldal' (1804), *zmyyida* 'ciheres, csalitos' (1803). Ide sorolható a *brázda* 'barázda' is, amely esetében – az alakváltozat és az évszám alapján is tudjuk, hogy – legalább egy adalékban interferenciajelenséggel állunk szemben (1697: az Var meje Tiszteit ki vitük akor *brázdálták* fel az határt, és azan *brázdáig* mint nagj Barcsiak (!) birtak ... eő Nga gondviselője a *brázdán* belől Szántatott [Nagybarcsa H; BK sub nro 281 Serban Ignát (80) jb vall.]), hiszen a magyarban a szláv eredetű szó ekkor már régóta *barázda*, illetve *borozda* hangalakban él.

3.1.14. A további szavak, kifejezések nagyon különféle fogalmi körökbe sorolhatók: *bácsokura* 'csúfság, gyalázat' (1763), *norok* 'szerencse' (1757), *cinemintyés* 'boszszúálló' (1756), *vájdemine* 'jaj nekem!' (1723), *porekla* 'vezetéknév', 'ragadványnév' (1730, 1740), *dát* '(juh)legeltetési szolgáltatás' (1700, 1701), *globa* 'bírság' (1760), *sugubgyina* 'bírság' (1761), *kolák* 'büntett elkövetője nyomára vezetőnek a károsult által fizetett összeg' (1651), *ruptura* 'szolgáltatásokat illető megegyezés a földesúrral' (1761), *kuptor* 'sütökemence' (1720), *papusa* 'köteg' (1849), *butuk* 'farönk, tönk' (1754), *sztupatura* 'gát, tömés' (1763), illetve a fentebb már említett *kláka* 'kaláka'. Pl. 1740: A

⁹ A *hírgó* tulajdonképpen magyar eredetű szó a románban, és a 16–17. századi erdélyi magyar beszélők visszakölcsönözték, illetve elég gyakran használták (vö. Tamás 1966).

kérdésb(en) forgo Nyikitát hallottam magától hogy a' *Poreclája* Oltján volt [Pujon SzD; WassLt Moldován Vaszil (28) zs vall.]; 1756: Tudom hogj Molduán Vonya *tinemintyés* ember [Galac BN; WLt Rob Thodor (40) jb vall.]; 1757: Koszta tsak kiáltatta a' tolvajt hogy mennyünk az eö *norokjára* 500 forint birság alatt [Erdőalja KK; Ks 66. 45. 17g Hánc Péter (34) jb vall.]; 1763: az szomszédtságb(an) lévő rétb(e) annyira nem szántottak mint ebbe(n) a Mikes részre valoba(n) az tsak *batsokura* [Széplak KK; Ks 82 hat r. tanú vall.]; 1849: 4 *papusa* Dohányt enis el vettem volt [Héjasfva NK; CsZ. Teskula Demeter (33) vall.].

A régi erdélyi magyar nyelvben a románból származó *kalács*, *kalák* 'nyomra-vezetésért fizetett összeg' szó *kolák* alakban jelenik meg egy román anyanyelvű valló szövegében (vö. r. *colac*): 1651: az Budatelkj karos embernek *kolak* penzet 12 forintot veottek fel Kata Istua(n) es az tarsi Farkas az *kolak* szerint nem praestaltak igireteket [Lompért K; WLt Bota Tiuardar (35) jb vall.].

3.1.15. A vizsgált anyagban szép számmal található ikék is magyar igeképzővel ellátva, hiszen magyar szövegben nem is lehetett volna másképp igeként értelmezni ezeket: *dezlegál* 'feloldoz' (1722), *fututál* 'szidalmaz' (1687, 1748), *kintálódik* 'jajveszével, siránkozik' (1761), *kommunikál* 'áldoztat' (1570), *kommunikáltat* 'uaz' (1780), *szokotál* 'meghány-vet, gondolkodik vmiről' (1831), *szokotálhat* 'számíthat' (1775/1781). Pl. 1570: en azt mondom az Zent irással, mert eok igazan nem *comunikálnak* mikeppen Christus parancsol [Lámkerék SzB; Hurm. XVI/1. 646 Tordasi Pál román püspök a beszti királybíróhoz]; 1687: Raduly ... egy nehanszor *fututala* az Annyat, Opra es Many Hertsegja Csititak Komsa Markat hogy ne üsse(n) hozza es ne szidgya az Annyokat [Hurez F; Szád. Salamon Stira Boer (71) vall.]; 1722: Egj leánykám meghalván; ä p(ro)hodálására hitta(m) az Berlai (!) Papot; mikor az Templomb(a) bé mentünk, meg irt Berlai Pap hitta Pap Péter uramat, hogy *dezlegályta*, de el ne(m) jött, annak utanna adtam Négj máriást; de mind eddigis én hiremmel ne(m) *dezlegálta* [Kecsed SzD; TL. Podár Juvon jb vall.]; 1831: egyébre felelni nem tudok minthogy nem igen *szokotáltam* [A.csernáton Hsz; HSzjP Provid. Thodor vagy Vántsa György (24) vall.].

A legérdekesebb nem is a magyar képzőkkel ellátott román igék jelenléte a szövegekben, hanem az, hogy bizonyos esetekben igekötős változatukkal is találkozunk: *egybefututál* 'összeszid, megszidalmaz' (1774), *összefutul* 'uaz' (1714), *megkokosál* 'megerőszakol' (1723), *elzohol* 'elüz, elzavar' (1801). Pl. 1714: *öszev futulának* benünket Ezt mondvan jertek hajcsuk ki meg az kukuruczajakbol is öket [Kisdenk H; BK sub nro 261 Fatuly Kasaska (70) jb vall.]; 1801: amig vissza érkeztem az irt Tarsom el szalasztatta, a meg arestált ökröket s a mellette levő személy *el-zoholta* a városi Erdőre [Koronka MT; Told. 10 Binda Vaszily (30) határpásztor vall.].

3.2. Idézetek

A lexikális interferenciák körében találkozunk olyan helyzetekkel, amikor a közlő egy szintén román anyanyelvű beszédéből idéz. Ezek is alig lépik át az egyszavas idézések határát. Pl. 1756: Petika demeter ... monda nékem mi dolog ez *Fratye* Biro, hogy most közelebb három nap jarok a Kantzámon Rusra s mostis hurtzolyátok mellyre mondék *fratye* Demeter Semmi baja nintsen a kantzádnak [Bencenc H; BK Misc. 1143 Tót Togyer (35) judex pagi vall.]; 1761: kiáltotta Lup Togyika hogy üssétek ... öljétek meg mert vagyon még egy tehenünk meg fizethetyük a' *Sugubgyinját* [Illyésfva Sz; BfR

45/9 Horvát Juon (30) zs vall.]; 1762: az éjjel bé jöve Apám ... Anyám már alutt és fel költvén aszt monda kely fel *mujere* [Gyeke K; Ks 4. VII. 12 Petka cons. inquilini Moldován Nyekita (33) vall.]. Mondatnyi vagy szintagmányi idézést csak magyarok szövegeiben találunk, azonban ez nem képezi dolgozatom tárgyát. Kivételt képezne a *vajdemine* 'jaj nekem!' (1723: én a lovakat helyhez tettem el azonb(an) hallok nagy puffogást *vajdeminét* [M.hodák MT; VGy. Prekup Ojnicza (40) jb vall.]), hiszen ez egy három szóból álló kifejezés, de itt egyetlen szóként kezeli a közlő.

3.3. Magyarázatok

A szövegek egy részében a román szó mellett magyarázatként ott áll a magyar megfelelője is. Néha ezt úgy oldják meg a beszélők, hogy csupán egymás után mondják ki a két szót. Pl. 1803: egy *tisztás helyből, Pojánából* valami hat vagy hét Remetei Fegyveres Székely Katona a' Juhait ... Remete felé már hajtottákis [Várhegy Cs; Born. XVc. 1 Juon Dobrán (40) col. vall.]; 1808: a Groff Juonnak ... egy *Galyatáját, Sajtárját* ... el vetette volt [Szászerked K; LLt Szent Mihelyán Toma (33) vall.].

Gyakrabban hozzáteszik az *azaz, vagyis, oláh nyelven* vagy *olá hul* szavakat, kifejezéseket: 1633: az Boerok szabados Emberek, es az szegenyseg is *Szindiakys az az Birak* [F.venicze F; Szád. Sztan Paszerey (45) vall.]; 1745: esmertem Rusz Gyurkát is ki ... *Csimponér vagy is Dudás* lévén [Halmány H; Ks 101]; 1755: az holottis most ... *Köllöst vagyis Malájt* vetettek volt, és ennek előtte kaszálni nem lehetett ... eddig az helyig ameddig az *Malaj vagyis Köllös* vagyon megengedem hogy kaszálj [Oprakercisora F; TKhf 31/11 Juon Boerás (60) jb vall.]; 1761: az oljan helyly hogy mindenkor a' Dominus Terrestrisekkel *rupturájok vagyis oljas Conventiojok* lévén a' hogy megalkhattak, pénz s egyéb táxát fizettek [Sztanisa H; JHb LXVIII/2. 14 r. tanúk vall.]; 1768: az Emberek ... el vezettek engemet az régi *mosijajahoz, vagyis lako hazához* [Katona KK; Born. XL. 80 Kotis Todor (40) zs vall.]; 1777: éppen azon *árokig vagy is paroig* kellettik ezen földnek rugni [Gambuc AF; KP. Csora Juvon (85) jb vall.]; 1803: Ezen *Ösvenyen vagj Plajon* belől [Gyszm; Born. XVc. 1/20 Antonius Moldván alias Csorsza (48) civis vall.] | itt az Orosztűknél az also *Vészt, vagy veszet vagy romlást, olá hul Zmnyidát*, Topplitzához ... értem biratni [Gyszm; Born. XVc. 1/16 Jacobus Petyekár alias Kús (83) vall.]; 1811: Midön az Egés volt Harang fère verés nem volt, Sem Tolvaj kiáltás, Mivel a' Papunk az Templomba lévén *Miset szolgáltatott, azaz Léturgyiát* [Cold K; JHb 5. 3/3 Stéfán Gyérán (50) col. vall.] | a' Pap éppen akkor *szolgáltattott Misét, vagy is Olá Nyelven Léturgyiát* [Cold K; JHb 5. 3/3 Ungur Toma (32) col. vall.].

Azokban vannak olyan magyarázatok is, amelyek nem a beszélők, hanem a lejegyzők tollából származnak.¹⁰ Ezek néha hosszabbak, inkább a román szó jelentésének a leírását tartalmazzák. Pl. 1803: a' Gyitrai Communitas el vett ... egy Testvéremtől ... egj lántzot, két *csafflingját* (: a' *melly valami hasitto szeg forma vas, a' melljet a' Tökébbe szoktunk ütni, s az ahoz foglalt karikákba akasztjuk a lántzot* :) [Toplica MT; Born. XVc. 1/122 Bukur Juonást senior (86) col. vall.]. De a magyarázat egyszavas is lehet, amelyet a lejegyző zárójelbe ágyazva told be a szövegbe. Pl. 1715: a Völgiben volt valami darab

¹⁰ Az előbbieken tárgyalt magyarázatok esetében is megtörténhet, hogy a lejegyző szúrja be a magyar szövegbe a magyar megfelelőt, azonban biztosan csak a korabeli zárójeles betoldásról mondhatjuk ezt el.

Lunka (: *kaszáló* :) a mellj akkoris, mostis Magosnak hivattatott [Ponor TA; WH. Pracze Flora (64) jb vall.].

4. Következtetések és további feladatok

A román anyanyelvű beszélők idegen, magyar nyelvi szövegeiben megjelenő lexicális interferenciái zömmel a 18. századból adathatók. Ezek tetemes része inkább a reáliák körébe sorolható (szokásokat, a vallási élethez kapcsolódó kifejezéseket, jellegzetes ételeket stb. neveznek meg), illetve szép számmal találunk olyan szavakat, amelyeknek azért jelennek meg a vallomásszövegekben a román nyelvi megfelelői, mert a személyek anyanyelvére, nemzetiségére szeretnének rámutatni.

A továbbiakban fontos lenne megvizsgálni, milyen román kifejezések, szavak találhatóak a magyar anyanyelvűek beszédében, ezeket milyen körülmények között használták, illetve e szavak, kifejezések milyen alakváltozatban, milyen gyakorisággal, milyen továbbképzett alakokban vagy összetételekben jelennek meg. Az sem közömbös, hogy milyen a korbéli, illetve a térbéli megoszlásuk. A két részletes vizsgálat elvégzése után pedig nemcsak feltérképezhetjük az egyes vidékek, a különböző társadalmi rétegekhez tartozó személyek szóhasználatát, hanem össze is lehetne hasonlítani ezeket annak érdekében, hogy minél árnyaltabb képet alkothassunk a korabeli beszélők szokásairól. Természetesen állandóan szem előtt kell tartanunk azt, hogy történeti anyag(ok)ból – adatok hiányában – bizonyos kérdésekre nem kaphatunk egyértelmű válaszokat.

HIVATKOZÁSOK

- Bakos Ferenc 1982: *A magyar szókészlet román elemeinek története*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Bartha Csilla 1999: *A kétnyelvűség alapkérdései*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Jakó Klára 2012: A 16. és 17. századi moldvai és havasalföldi vajdák és főtisztviselők magyar nyelvű leveleinek nyelvi sajátosságairól, in Dáné Veronika – Oborni Teréz – Sipos Gábor szerk.: „...éltünk mi sokáig 'két hazában'...” *Tanulmányok a 90 éves Kiss András tiszteletére*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 233–242.
- Kiss Jenő 1995: *Társadalom és nyelvhasználat. Szociolingvisztikai alapfogalmak*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk. 2003: *Magyar nyelvtörténet*, Budapest, Osiris Kiadó.
- Lanstyák István 2006: *Nyelvből nyelvbe*, Pozsony, Kalligramm Könyvkiadó.
- Lukács Antal é.n.: *Fogarasföld autonómiája: keretek és korlátok*. http://adatbank.transindex.ro/html/alcim_pdf1162.pdf
- Lukács Antal 2004: *Documente Făgărașene I (1486–1630)*, Documenta Transylvaniae Historica I., Bukarest.
- Nagy Levente 2012: Az erdélyi magyar és román reformáció román, magyar és nyugat-európai szemmel, in Monok István – Nyerges Judit – Sipos Gábor szerk.: *Gondolatok a hungarológiáról. Előadások a VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson*, Budapest, Nemzetközi Magyarstudományi Társaság, 41–68.
- Péntek János – Benő Attila 2003: *Nyelvi kapcsolatok, nyelvi dominanciák az erdélyi régióban*, Kolozsvár, Anyanyelvpolók Erdélyi Szövetsége.

Prodan, David 1970 szerk.: *Urbăriile Țării Făgărașului*, București, Editura Academiei Republicii Socialiste România.

SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár I–XIV*. 1976–2014. (I–VIII. főszerk. Szabó T. Attila, I–IV. Kriterion Kiadó, Bukarest; V–VIII. Budapest–Bukarest, Akadémiai–Kriterion; IX–XI. főszerk. Vámszer Márta, Budapest–Kolozsvár, Akadémiai–Erdélyi Múzeum-Egyesület; XII. főszerk. Kósa Ferenc, Budapest–Kolozsvár, Akadémiai–Erdélyi Múzeum-Egyesület; XIII–XIV. főszerk. Fazakas Emese, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület.)

Tamás Lajos 1966: *Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente in Rumänischen*, Budapest, Akadémiai Kiadó.

„JO AKARO EDES BARTHAKOVITZ URAM”
NYELVHASZNÁLAT-TÖRTÉNETI VIZSGÁLATOK
17. SZÁZADI NYELVEMLÉKEKBEN

GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ

1. A 20. század közepének paradigmaváltása, amely főként a nyelvelírás strukturalista és generatív grammatikai szemléletének hatását követően, új irányt mutatva a beszédtudományok felértékelődéséhez vezetett, a nyelvhasználat-vizsgálat felé terelte a kutatásokat. Az élőnyelvi, elsősorban a szociolingvisztikai, a dialektológiai, a szociodialektológiai, a pragmatikai, a pszicholingvisztikai, a kommunikációs és a kognitív nyelvészeti vizsgálatok középpontjába a nyelvhasználat került. A nyelv absztrakt, egzakt, közösségi kategóriájának vizsgálatával szemben a nyelvhasználat egyszeri, alkalmi jelenségként, aktusként vizsgálva mindig is lehetőségeket tartogatott a nyelvészeti munka számára. A nyelvhasználat-vizsgálat metodikáját a nyelv térben és időben, illetve humán dimenziójában megragadható jelenségeinek vizsgálata rajzolja ki.

Mivel a nyelvhasználat-vizsgálatokat végző szekuláris nyelvészeti irány képviselői alapvetően szinkrón nyelvelírásra vállalkoznak, felmerül a kérdés, hogy mit nyújthat a nyelvtörténet és a nyelvhasználat-vizsgálat egymás számára. Nagy Katalin megjegyzi, hogy „Nyelvtörténet és nyelvhasználat összekapcsolása nemrégiben még problematikusnak számított” (Nagy 2007: 135). Újabban azonban a társadalomtörténeti kutatások, a szociolingvisztika és a nyelvtörténet összekapcsolása, a nyelvelmékek pragmatikai elemzése, az egykori kommunikációs szituációk feltárására vonatkozó vizsgálatok lehetőséget adnak arra, hogy képet kapjunk a norma kialakulásáról, a nyelvi kontaktusokról, az egykori nyelvváltozatokról és azok presztízviszonyairól, a megszólítási és a köszönési formákról, a hatalom és a szolidaritás nyelvi formáiról, a szóbeli befolyásolás és a pozitív, illetve a negatív udvariasság nyelvi jegyeiről, a viszony-megnevezésekről, az arcu latfenyegető aktusokról, a nyelvhasználat és a társadalmi nem összefüggéseiről, a nyelven kívüli tényezőkről, valamint a történeti kontextus nyelvi és szociális összefüggéseiről. A történeti szövegek lehetőséget adnak a metainformációs operátorok, a diskurzusjelölők, a bevezető szók, a diskurzuspartikulák, a társalgásszervező elemek vizsgálatára is.

2. Vizsgálatom a Bartakovich család iratanyagában fellelhető 17. századi levélszövegekre épül. A missziliseket a Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Megyei Levéltárának balassagyarmati gyűjteményében őrzik. Az alábbi felsorolásban elsőként a levél írójának a nevét, majd a keltezés helyét és idejét tüntetem föl. A zárójel tartalmazza a nyelvelmékek levéltári fondjegyzék szerinti besorolását.

- Bory György, Lipcsa, 1663. november 7. (XIV. 3. D/9. 19.)
- Bory György, Korpona, 1669. március 11. (XIV. 3. D/9. 9.)

- Bory Mihály, Zólyom, 1661. augusztus 19. (XIV. 3. D/9. 25.)
- Bory Mihály, Breznóbánya, 1663. október 17. (XIV. 3. D/9. 17.)
- Bory Mihály, Regensburg (*Ratisbona*), 1664. február 10. (XIV. 3. D/9. 16.)
- Csáky Pál, Léva, 1664. szeptember 29. (XIV. 3. D/9. 39.)
- Csáky Pál, Léva, 1667. december 28. (XIV. 3. D/9. 24.)
- Csáky Pál, Léva, 1679. április 18. (XIV. 3. D/9. 11.)
- Csáky Pál, Léva, 1691. február 14. (XIV. 3. D/9. 1.)
- Pálffy Miklós, Vöröskő, 1665. október 3. (XIV. 3. D/9. 13.)
- Sembery Ferenc, Korpona, 1664. december 9. (XIV. 3. D/9. 15.)
- Pálffy Tamás, Kosztolna, 1672. május 19. (XIV. 3. D/9. 3.)
- Pálffy Tamás, Bécs, 1672. október 18. (XIV. 3. D/9. 2.)

Nagy Ivántól tudjuk, hogy a Bartakovich család „a felső megyék ismertebbei közül való. Lakhelye leginkább Nyitra megye, elágazott azonban távolabb is, Hont és Nógrád megyékbe” (Nagy 1857: 208–209). Bartakovich János 1660-ban lett Hont vármegye alispánja, ebben a tisztségében érkeznek hozzá a fent sorolt levelek.

A Hont, Zólyom és Nógrád vármegyében birtokos Bory család két tagjának, Györgynek és Mihálynak található levelei az iratanyagban. Bory György *Lipcsáról* (ma: Липча [Lipcsa], Ukrajna) címzi első levelét Bartakovich János alispánnak. Bory György 1663. november 7-én kelt magánlevele, melyben bizonyos pénzösszeg átvételéről ír, saját kezű írás. A megszólítás és a búcsúformula közvetlen kapcsolatra utal a levél írója és címzettje között: *Szolgálatomat ajánlom KK mint io akaro Battjam Uramnak. Intül üdvefséges fok iokat kivanok KK meg adadni; Ezzel In fokaig éltefse kdet. KK beretettel folgalo Eöcse még él.* A levélben többször *Battjam Uram eő kégjelme* szólítással illeti az alispánt. A szövegben több, különböző rangú és társadalmi állású személy megnevezésére találunk adatot: egy várkapitánynak ez időben a *nagyságos* megszólítás jár ki (*Kohárj Uram eő Naga*), a szolgálkat csupán nevükön említi: *Mikes néveő fzolgámmal; eő Naga fzolgája Davidoff.* Az 1669-ben Korponán kelt levélszövegnek csak a feje Bory György. A két levél ductusának összevetéséből látható, hogy – vélhetően alkalmazásában álló – íródeákja vetette papírra a sorokat, csak az aláírás saját kezű (*Borj Gjeörgj*). (Korpona a 17. század végéig Hont vármegye székhelye, Bory Mihály volt az egykori vár kapitánya. Ma Krupina néven Szlovákia besztercebányai kerületének városa.) Mindkét levélben magyar nyelvűek a kötelező levélformulák, ugyanakkor sok latin kifejezést találunk a deáknak diktált levélben. Valószínűsíthetjük, hogy a nemes úr és a deák egyaránt tudott latinul. A deák írta levél bevezető részében, csakúgy, mint a saját kezűben, a közvetlen kapcsolatra utaló *uram bátyám*, illetve *bátyám uram* szólítást olvassuk többször is: *Kgyldk mint bizodalmas jó akaró Urk Battyámk ajánlom kötőlességgel folgálatomat; kk édes Battya(m) Ura(mnak).* A levélszövegben a *kegyelmed* alakváltozatai fordulnak elő szólításként: *kgylket nagy beretettel kére(m); Melly kgylde jó akarattyat énis minden tehetségem(m)el meg igyekezem folghalni kgyldek; Ezzel I(ste)n tartsa és éltesse fokaig berenczessen kgylket.* A levél írója a misszilis végén – az előző levélhez hasonlóan – bizalmasan a címzett „öccseként” búcsúzik: *Kgyldk beretettel folghaló Eöcse még él.* A deáki levél nyelvi adatai palóc nyelvjárási hátteret sejtetnek. Mindez a kevés adat és azok megbízhatatlansága miatt nyilván nem állítható bizonyosan, továbbá a fej és a kéz nyelvi elkülönítése is nehézségekbe ütközik. A saját kézzel írott

szöveg és a deáki írás azonban eltérő nyelvi vonásokat mutat. A deák írta levélben a *Com(m)issiokotis* alakváltozat palóc nyelvjárási jelenség adata lehet. A tárgyrag előhangzója a palóc beszélők kiejtésében gyakran zárt vokális. Az ezen a területen ejtett palatális *l'* jele lehet a *lly* a *melly* vonatkozó névmásban. Az intervokális gemináció is gyakori jelenség a palóc régió beszélőinek nyelvhasználatában, csakúgy, mint más nyelvjárásokban, pl. *βerenczessen*. Mindezek a saját kezű levelekben nem adathozhatók, ami nem bizonyíték, de utalhat az eltérő vernakuláris nyelvváltozatra.

Borfői Bory Mihálytól három levelet találunk az iratanyagban. Két saját kezű levele közül az egyikben, melyet Zólyomban (ma: Zvolen, Szlovákia) 1661. augusztus 19-én keltezett, az *Török Tatar* fenyegetéséről és a védekezésről ír. Keresztényi hite többször bizonyosságul szolgál írott szavai igazolására: *Istenemnek tartom lölkemet; Vilagomot Istennek hala becsületesben nem éltem mint most*. 1663. október 17-én a Besztercebányától 43 km-re keletre található bányavárosból, Breznóbányáról (ma: Brezno, Szlovákia) küldi levelét *in Secreto*, azaz titokban. Az alispánt menekülésre buzdítja, *ha Tatar kezében nem akarnak esni*, mihamarabb pakoljanak össze, s azonnal induljanak – kéri a levél írója. Murány várát ajánlja menedéknak. A történelmi emlékezet Korpona várkapitányként őrizte meg Bory Mihály nevét, aki 1667-ben itt verte meg katonáival a bányavárosok felé nyomuló háromezernyi török sereget. Az íráskép hanyag, az írás kapkodó, mégis egyéniséget tükröz, nem úgy, mint a legtöbb deáki ductus. A címzett szólítása hol hivatalos, hol közvetlen, a kötelező formulákban *kegyelmed* (a kor szokásának megfelelően rövidítve: *kk*): *Ajanlo(m) kk βeretettel való βolgalatomot; Ajanlo(m) kk eltigh való Kőteles βolgalatomot*. A kötelező formulákon kívül, a levélszövegben közvetlenebb a megszólítás (a kor kialakulatlan helyesírásából adódóan egyazon levélben kétféle írásmóddal): *Édes Ura(m) Battiyám – édes Ur(am) Battya(m)*. Más személyek említésére is találunk adatot: egy nemes asszonyt *Kglmes Aβfonyunk*-ként említ, rokonát *Borj György Urnak* nevezi, az *Attyamfia* harmadik személy megnevezésére szolgál, magát az alispán *attjaffa*-ként, *Eöche*-ként és – a korszak leveleiben jellemző udvarias és kötelező formula szerint – *βolgaja*-ként aposztrofálja. Bory Mihály idiolektusának néhány jellemzőjét adathozhatjuk az írott szövegből: a levelekben találunk példát zárt *ü*-zésre (*jüveő, gjüt, gjüttért gjűjjenek*), a tárgyrag előtti vokális zárt alakváltozatú (*Aβfonyunkot*), *i*-ző alak is felbukkan (*Pinteken*), akad egy adat intervokális geminációra (*Battiyám*), az ablativusi és a delativusi ragok vokálisa középső nyelvvállású (*Aβfonyomtól, részről, a cβuportoftól* szóalakban nem illeszkedik a rag a szótő hangrendjéhez), a határozott névelő egyalakú (*Az Várban, az Tatar, az βizonjos*). A levélben *választ* alakváltozatában találjuk a 'levélre érkezett válasz, felelet' jelentésű szót: „femi *valaβtom* nem gjüt”. A TESz. elsőként 1537-ből adathozza ebben az alakban a szót. A szerkesztők megjegyzik, hogy a *választ* eredetibb voltára vonatkozó föltevés nincs megalapozva. A vizsgált 17. századi levelekben többször előfordul ez a szótő-alakváltozat.

Harmadik, deáknak diktált levelét Regensburgból (a levél keltezésében: *Ratisbona*) küldi 1664. február 10-én. Még az aláírás sem saját kezű. Bory Mihály 1664-ben Wesselényi Ferenc nádor uradalmi kormányzója volt, és a moguntiai (maintzi) hercegérseknel járt követségben. Valószínű, hogy német útjáról, a bajor Regensburgból küldi ezt a levelet. Az alispánt szerencsés érkezéséről tudósítja. A diktált levélben a levélformulák kötelező szokássá vált nyelvi megformálásán is átüt a közvetlen hang: *Aianlom kgk βeretettelvaló βolgalatomat; Mint io akaro Urk Battyamnak; édes Battja(m) Ura(m);*

édes Ura(m) Battjam; Kivanom eörvendetessen lathassa(m) keglteket mind Fejenkent. Kgek beretettel folgalo Eöch(e).

A levélírók között találjuk Csáky Pált, aki 1664-ben elnyerte a Bars vármegyei Léva (ma: Levice, Szlovákia) várát a hozzá tartozó uradalommal együtt. Az iratanyagban négy misszilizt találunk tőle, mindegyik levelet ebből a várból indította útjára. 1664. szeptember 29-én saját kezével írt levelében azt olvassuk, hogy kölcsönt kér Bartakovich János alispántól bécsi útjára. A panasz, a kérés, a bizonyásgtevés ekképpen fogalmazódik meg: *βantalan gondgiam köβöt felértem biβonj azokat βaporitanj; ez jövö hetfön minden okvetetlen megh kél indulnom Becsben(...), kiben csak nem bolondulok megh; Édes Bartakovitz Ura(m) mutafsa hofsa(m) ualo jo Akarojahof ez irant minden jo akarattiat; Edes Bartakovitz Uram kgdet mint bizodalmas jo Akaro Uramat kerem. Sok dicsérö jelzöt használ, feltételezhetően a cél érdekében teszi ezt: Jo Akaro – Edes Bartakovitz Ura(m) (többször is előfordul ebben a formában), reghj Uramat jo Akaromat – biβodalmas jo Akaro Uramat. Szorongatott helyzetében gyakran emlegeti az Istent, többször esküszik rá, fohászkodik hozzá: El az Ur Isten; gondgiam köβöt nem tudok hova lennem, csak az kglmes Ur I(ste)n adna már egyβer βünetét; ha halaadattlan csak igiekeβnem is lenni, biβonj megh verne az Ur Isten; az fok Béczzi cfavargás igen artalmas, uerte uolna megh az Isten; az Herczek ellen ualo alapotunk(na)k is csak Isten adna egyβer ueghét; mert en Isten lattia nem tudom hova tettem, meliet kgd egyβer küldöt uolt; az Ur Isten lattia βantalan az gond raitam.*

Az 1667. december 28-án kelt levelet deáknak diktálta Csáky Pál, csak az aláírása saját kezű (*Grof Chjakj Pall*). Afelől tudakozódik, hogy az alispán megkapta-e előző levelét. Megtudjuk, hogy levelével egyidejűleg vadászpuskát küld az alispán fiának, Bartakovich Gyuriczának. A post scriptumban üdvözlétet is küld az ifjúnak: *I(ste)n az Kmed Bartakovith Gyuricza nevö Fiának ö Klmenek az Tefőeny Puskát által küldöttem, adgya I(ste)n hogy ö klme βerenczesse(n) vadaβhásson véle. A levélszövegben az a jele gyakran ékezetes á. Elképzelhető, hogy a palóc területen élő deák (származását adatok hiányában nem ismerjük) az illabialitás jeleként helyez ékezetet az a-ra. Az 1679. április 18-i levelet is deák jegyezte le, melyet saját kezűleg szignált a nemes úr (*Groff Chiakj Pall*). Egy bizonyos határ és szülő árendafizetéséről szól a levél, az alispánt megállapodásukra emlékezteti a levélíró. Jól mutatja a levélszöveg ductusa, hogy Csáky Pál saját kezűleg írta az 1691. február 14-i levelet. A deáki kézírás általában jellegzetes, kalligrafikus írástípus, éppen ezért jellegtelenebb, mint az íráshoz kevésbé szokott nemes úr keze írása, amely elnagyoltabb, csúnyább írásképet mutat, ugyanakkor egyénibb betűformálások jellemzik. Csáky Pál a levelében Török György, Nyitra vármegye alispánja mellett foglal állást, őt tisztázza Bartakovich János előtt. A két saját kezű levél bevezető formulája: *Köteles βolgalatomat ajanlom kmednek mint Nekem mindenkor biβodalmas jo Akaro Uramk, kvanta βerencses iokkal az Úr Isten aldgia kdet; Kötelességgel βolgalok migh Elek, kvanatos fok jokkal az Úr Isten aldgia megh kdet. Mindkét saját kezű levelében baráti hangon, de tisztelettel szólítja meg az alispánt: Jo Akaro Edes Barthakovitz Ur(am). A befejező formula jókívánságai az alázatot, egyben a korban kötelező tiszteletet mutatják: kmednek kötelességgel βolgalo Jo Akaroja mig El; ajanlom magamat kd jo Akarattýába(n) migh Élek kiuanatos ualaβtiat kk el uarom. Isten tarca es Eltesse kdet. A decemberben kelt levelét, melyet deákja jegyez le, karácsonyi köszöntéssel nyitja: Köteles βolgalatomát ajánlóm KK mint jo akaro Uk In fok jokkal algya megh kdet, és**

engedgye(n) fok karácsoni napokat mind el érni mind el mulatni kk. A deáki levelek egyik megszólítása Bartakovich János társadalmi rangjára utal, a másik esetben teljes néven történik a szólítás: *Jó akaro Vice Ispa(n) Ur(am); Joakaró Bartakovicz János Uram.*

Csáky Pál saját kezű és deáknak diktált leveleinek összevetése után látjuk, hogy hasonlóságok és eltérések egyaránt jellemzik ezeket. Módszertanilag azért is nehéz az elkülönítésük, mert a diktált levelek nyelvéllapota egyaránt tükrözheti a kéz és a fej nyelvhasználatát. Mindketten használnak korban szokásos rövidítéseket a megnevezésre, megszólításra (Csáky Pál leveleiben: *Kk, kmednek, kd, kdet*; a deák írta levelekben: *kk, kld, Klmennnek*). Mindkettőben találunk latin nyelvi elemeket. A határozott névelő alakja mindkét levél szövegében egyalakú: *az kglmes Ur I(ste)n* (Csáky Pál); *az minapibanis* (deák). Mindkettejük írott nyelvében megjelenik – ma a palóc nyelvjárásra jellemző, korábban tágabb hatókörű jelenségeként – a vonatkozó névmás egyalakú változata, azaz do-logra, tárgyra is a *ki, aki* névmás utal: *kjnek ualaßtiat holnap i napon el uarom kgtül; az kjnek* (Csáky Pál); *kiről ez irassom által tudósítom* (deák). Itt is adathozhatjuk a ’válasz’ régi alakváltozatát: *ualaßtiat*. A saját kezű levélszövegek bővebb, cifrább, eredetibb jó-kívánságokat, a deáki levelek szokványosabb formulákat tartalmaznak. A betűjelek is eltérnek: a Csáky Pál írta levelekben az *ny = nj, ni; gy = gj, gy; ty = ti*, míg a deák írásában az *ny = ny; gy = gy; ty = ty, tj*.

Erdődi Pálffy Tamás nyitrai püspökként írt két levelét is megtalálhatjuk ebben az iratanyagban. A levélíró élete során betöltött esztergomi kanonoki, nagypréposti, pozsonyi és jászói préposti, váci és egri püspöki, sőt kancellári tisztséget is. Egyik levelét Kosztolnáról (későbbi neve: Vágegyháza-Alsózáros, ma: Kostolná-Záriečie, Szlovákia) írja. Ennek a Trencsén vármegyei tót falunak a földesura egy időben a nyitrai püspökség volt, a püspöknek kastélya is állt a településen, ez magyarázza a keltezés helyét. Az 1672. május 19-én kelt misszilis magánlevél, melyben a püspök arra kéri az alispánt, hogy szerezzen neki jófajta bort. A másik, ugyanezen év október 18-án Bécsben (*Vienna*) kelt levélben az alispán és a fia közötti ügyek intézéséről ír a püspök. A levélszövegek ductusának elemzése után megállapíthatjuk, hogy mindkét levél deák keze írása, de nem ugyanazé. A latin nyelvű búcsúformulát (*GDVrae; Ad ferved. paratífime* ’Készséges szolgálatára’) és az aláírást (*Thom. Palfy Ep. Nitrens.; Episcopus Nitrensis*) mindkét levélben a püspök saját kezűleg vetette papírra. Sok latin elem található a levelekben, a bevezető és a befejező formulák mellett a levél szövegében is feltűnnek a latin kifejezések. Ez nem meglepő, ha a levélíró társadalmi szerepére gondolunk. Mindkét levélben ezt olvassuk megszólításként: *Generosa D(omi)ne Amice obffme*, a később írt levélben még egy latin üdvözlő formulát is találunk: *Salute et Seruitiorum meorum commendationem praemissis* ’Üdvözlettel és szolgálattal kész vagyok szolgálni’. A levelek címzettjének szólítása: *Kglmd; Knek; Kgld; kgdhez; kgdet beretettel kérem*. A latin–magyar kontaktus eredményeként alakulhattak azok a latinos szerkezetek, amelyeket a később kelt levélben olvassuk: *Az Pechenyeczy bort nékem igen természetemhez valonak dicherik lenny; Ha szám üzent valo léßen*.

Pálffy Miklós a Trencsén vármegyei Vörösköböl írja saját kezű magánlevelét. A fej és a kéz azonosságát igazolja, hogy a levélszöveg és az aláírás ductusa megegyezik, illetve a deáki kalligrafikus írásmódtól eltérően sajátos jegyekkel jellemezhető az íráskép. Az egykori győri törökverő leszármazottja a család tulajdonában lévő várból írt baráti hangú magánlevelében állatok ajándékozásáról esik szó: Pálffy Miklós agarakat

ajándékozott Bartakovich Jánosnak, tőle pedig fogolyadarakat kér. A levélíró a misszilis bevezető és befejező formulájában egyaránt *kegyelmed* megszólítással illeti Bartakovich alispánt (itt is a korban megszokott rövidítést alkalmazva): *Szolgálok kk, mint ennekem io akaro Uramnak I(ste)n fok io fzerencsekel aldgia megh kldet; Enis az miben tudok kk szolgálnom es kedveskednem, parancsolion kd öromest szolgálok maradion kd, mindenkor io akaroja örömet szolgália*. A levelekben vélhetően a dunántúli nyelvjárásokra jellemző zárt *a*-zás példái a köznyelvi *a* helyén *o*-val lejegyzett szóalakok: *agarom, tudositonj, βagatwon, alkolmatossaggal*. A levélszöveg egyik kedveskedő, udvarias, érdeklődő mondatában is előfordul a zárt *a*-zás írásbeli példája: *kldet kerem jo alkolmatossaggal, ne neheβteljen maga egesege felöl tudositonj*. A nyugati magyar nyelvterületre jellemző mássalhangzó-jelenségre, az *l*-ezésre is találunk példát Pálffy Miklós egyik levelében: *ilenek 'ilyenek'*. Toldalék előhangzójaként is a zártabb *o* jelenik meg egy birtokviszonyt kifejező, befejezett melléknévi igeneves jelzős szerkezetben: *az en atta agarom*. A levélszövegek delativusi és ablativusi ragjai felső nyelvválású, zárt magánhangzójúak: *földönkrül, arrul, tülönk*.

Sembery Ferenc 1664. december 9-én Korponán (a keltezésben: *Carpona*) kelt misszilisé saját kézzel írt, háborgó, fenyegetőző magánlevél az élőbeszéd számos jellegzetességét idéző elemmel. A Sembery család Hont vármegye előkelőbb birtokos nemes családjának egyike volt. Metainformációs elemeket, a levélíró érzelmi állapotát kifejező, élőbeszédre utaló nyelvi elemeket jócskán találunk a szövegben: „Mert az rut morgájsokért, s fenegetőzkedéjekért, *hitemre*, itt az Korponay Utzan ugj meg *agja bugjaznam* hire lenne az egeβ darab tartomannak”, „Mert én miattam *hitemre* bekivel lakhatnak, ehetnek, jhatnak Palafti Urajmék csak ők ne kerefssek az garazdafagot”, „*hitemre* nem köl”, „*hitemre* énis haβonlot czelekedem”, „*Esküβem* I(ste)nnek, s az Telljes Sz: háromfagnak hogj valahon (...) Uton, Utfélen reájok talalok, ugj megh tanitom, hogj Béczbenis hire léteβen”, „*I(ste)n ugj algjon megh*, hogj az Katonakot azzal is biztattjak, csak *nevetem*, s nem *hihetem*”; „*el bufsultam telfeβegesen*”. Korabeli köszönéseket, köszöntéseket is adathatunk a levélből: *I(ste)n jo nap; fogadgj I(ste)n; ha füveget vetnek, füveget vetek*. A levélben Zrínyi Miklós halálesetéről olvashatunk tudósítást. „*Czuda* hirt hallottam itten” – írja a feladó. A *Czuda* jelentése itt: 'rendkívüli, elképesztő, hihetetlen'. A TESz. korábbi évszázadokból is adathatja a szó 'rendkívüli jelenség vagy esemény' jelentését. Ekképpen tudósít a 17. századi levélíró: *az Nagj Méltosagos Vitez Urat Zerenj Miklos Urunkat ö Ngat egj Vad Kan annira rontotta volna megh abban köllet meg halny ö Nganak (...) Méltó volna megh gjaβolnj azon igaz Magyar βeretö Vitez Urat*. A levél címzettjére sokféle szólítást találunk a levélben, melyek egy része bizalmas viszonyt sejtet levél írója és címzettje között: *Vice Ispannyom vagy; bizodalmas Battyam Ur(amnak); batiam Ur(am); édes Battiam Ur(am); Azért kd elöt mint Vice Ispanjom elöt protestalok; bizodalmas battiam Ur(am)*.

A levelek bevezető és záróformuláinak, a (meg)szólításoknak, a megnevezéseknek, az üdvözléseknek, a köszönéseknek, a köszöntéseknek történeti szociolingvisztikai–történeti szociopragmatikai közelítésű vizsgálata távolabb mutat a szűken értelmezett nyelvi elemzésnél: a mikrolingvisztikai vizsgálat a társadalmi érintkezés formáira, a nyelvi magatartásmintákra, az udvariasság és a szolidaritás nyelvi vagy akár nonverbális elemeire, a beszélők viszonyára világíthat rá. Mindezekon keresztül pedig a korabeli társadalomról és a történelmi-társadalmi kontextusban megjelenő nyelvhasználatról kapunk képet.

HIVATKOZÁSOK

- Nagy Iván 1857: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal I*, Pest, kiadja Friebesz István.
- Nagy Katalin 2007: Mit nyújthat a nyelvtörténet és a nyelvhasználat vizsgálata egymás számára, in Geecsó Tamás–Sárdi Lilla szerk.: *Nyelvelmélet – nyelvhasználat* (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 74.), Székesfehérvár–Budapest, Kodolányi János Főiskola–Tinta Könyvkiadó,
- TESz. = Benkő Loránd főszerk. 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*, Budapest, Akadémiai.

HIBÁZÁSOK ÉS HÁTTERÜK: APOR-KÓDEX

HAADER LEA

1. A Régi Magyar Kódexek sorozat következő köteteként az Apor-kódex lát napvilágot. Ez a kézirat sok és súlyos kérdést vet fel. A jelenlegi tanulmány műhelytanulmányként készült a kódex kezeivel kapcsolatos vitatott kérdések eldöntéséhez. A kezek számát az átirat többszöri ellenőrzése kapcsán született jegyzetanyag tanulságainak levonásával, a hibatípusok vallomásának segítségével határozza meg.

2. Az AporK.-et hagyományosan az ún. Huszita biblia három kódexe közé szokás sorolni. A kézirat jelenlegi állapotában egy három részből álló kolligátum, amely azonban korábban bizonyíthatóan több szövegegységet tartalmazott. A könyv első, a zsoltárfordításokat tartalmazó része az, ami helyesírási és nyelvi érvek alapján összekapcsolható a Bécsi és a Münchener kódexszel. A kéziratot kétirányú pusztulás is érte: egy belső és egy külső. Az egyikért a korabeli tinta a felelős, amely kimarta a papírt, a másikiért a szándékos megcsonkítás. Ennek két módja is látható a kódexben: az egyik teljes szöveghiányt eredményezett, a másik némi szövegmaradékot hagyott maga után, mint például a mai kézirat elején levő 21 levél (42 lap) esetében, ahol is a lapok kitépésekor a felső sarkok megmenekültek. E csonkok előtt viszont háromívnyi szövegből semmi sem maradt. A 188. és 189. lap között egy (esetleg több) komplett szövegegység, 24 levél van ollóval kivágva, de egyes levelek több helyen is hiányoznak.

3. A kézíraton munkálkodó kezek számáról igen különböznek a vélemények. Volf György három kezet tesz fel (1881: xxxv), Szabó Dénes a dupláját (Szabó 1942: xiv–xvi), mindketten az íráskép alapján. H. Bottyánffy Éva, aki csak a töredékes lapokkal (1–42) foglalkozott, írásszakértői vélemény alapján már ebben a részben is négy kezet különít el (H. Bottyánffy 1973: 76), aminek alapján viszont – a Szabó által megkülönböztetett kezekkel együtt – már nyolc scriptor munkáját kellene a kódexben feltenni. A láthatóan bizonytalannak tűnő paleográfiai szempont mellé ajánlatos tehát egyéb – nyelvi-pszicholingvisztikai – vizsgálatokat is elvégezni. Ezek közül egyik a hibázások megváltása, mert a hibák az *ahány fej – annyi kéz* alapon rávilágíthatnak a kezek közötti azonosságra, illetőleg különbségre. Valamilyen munkahipotézis-képszámra azonban előzetesen mindenképpen szükség van. Az erről való elképzelés akkor alakul ki, amikor az átiratot az eredetivel (jelen esetben először a digitalizált változattal, majd az eredetivel) összevetjük. Talán nem véletlen, hogy az általam javasolt kékszám Volf Györgyéhez áll közelebb, aki szintén készített átiratot, míg Szabó Dénes kiváló kiadása csak a kódex faksimiléjét adja. Az előzetes kékszámok megállapításakor bizonyos mértékig Szabó Dénes megállapításainak is igyekeztem teret adni.

A töredékes rész (első 42 lap) a hibatipológia szempontjából értékelhetetlen, a kezek számozásakor viszont nem hagyható figyelmen kívül. A töredékekben két kéz biztosan megkülönböztethető, közülük a második (a 37. laptól) már azonos a „fő” kézzel.

Kétséges lehet, hogy a töredékek 19. lapján kell-e új másolóval számolni. Ezen a lapon vékonyabb tollal nagyobb betűket és fellazultabb írást látni. Bottyánffy írásszakértője szerint ez a lap „nőies, ingadozó, beteges jellemű embertől származik” (H. Bottyánffy 1973: 76). Egy későbbi tanulmányában Szabó sem tartja lehetetlennek, hogy „a 19. lapon, amely előtt négy levél elveszett, még egy harmadik kéz jól kiírt, kurzívba átmenő írását is sejthetjük” (Szabó 1963: 339). A kezek számozásában ezt a különbséget mégsem érvényesítem a következők miatt: a töredékek első kezének betűformái meglehetősen változékonyak, a 19. lapon található minden betűforma megfelelője (vagy ahhoz nagyon hasonló) is megtalálható közöttük, de magán a 19. lapon az a néhány szótöredék is ugyanazon betűknek különféle alakjait mutatja fel (pl. g, y). A megbízható elkülönítéshez mindenképpen szükség lenne nyelvi fogódzók vallomására is, ehhez viszont a 19. lap néhány szótöredéke nem elégséges. Megjegyzendő, hogy nem ez lenne az egyetlen hely, ahol az első kéz írásképe változást mutatna: a 23. lapon egyszerre erősebben jobbra dől az írás. Sajnálatos, hogy éppen itt, a 19. lap előtt van nyolclapnyi hiány, amelynek esetleg perdöntő bizonyosságát nélkülöznünk kell. Így tehát – az íráskép bizonyos fokú eltérését nem tagadva – a 19. lapon mégsem veszek fel új kezet, és a töredékeket a 36. lapig egy kéznek tekintem. Ekkortól biztos a váltás, az írást a 37. laptól a második kéz folytatja, akinek munkája a 176. lapon ér véget. Volf a töredékekben egyáltalán nem lát kézváltást, ennek feltehetően az az oka, hogy – mivel a Nyelvelméltárban a töredékeket nem közölte – nem foglalkozott velük.

A kézfelosztás és a kódex szövegegységeinek viszonya:

lapszám¹	szövegegység tartalma	kéz
1–36 (töredék)	zsoltárok (30—150)	1.
37–42 (töredék)		2.
43–164		
165–176 közepe	zsolozsmához tartozó szövegek	
176 közepe–188	zsolozsmához tartozó szövegek	3.
189–198	„három jeles szolgáltatás”	4.
199–228	Anselmus-passió	3. (Szabó szerint 5. és 6.)

Mint látható, Szabó Dénes a 199–228-ig terjedő lapokon nem a harmadik kezet, hanem két újat (5. és 6.) lát, bár azt azért megállapítja, hogy nagyon hasonlítanak egymáshoz (1942: xv); l. később.

4. A következőkben a hibatipológia alapján vizsgálom meg az egyes kezeket. A hiba fogalmára másolt kéziratokban, a kategorizálásra és annak problémáira, valamint a hibázások hátterében álló agyi–nyelvi folyamatokra l. Haader 2014. A hibázásokat – természetesen – kezek szerint elkülönítve csoportosítom a szokott kategóriák szerint. Bár a

¹ Kétfajta számozás van használatban: a Volf-féle a Nyelvelméltárban, amely a töredékeket nem veszi figyelembe (a kódex fakszimiléjén látható ceruzás foliálás is eszerint történt), ill. Szabó Dénesé, amely a töredéklapokat is beszámítja (+ 42). Itt az utóbbit követjük.

kódex összes hibáját feldolgoztam, csak a jellemzőbbeket mutatom be, a statisztikákba azonban természetesen minden hiba bele van foglalva.

Az első kézzel, amely csak a töredékek alapján vizsgálható, és a hibázások szempontjából értékelhetetlen, nem foglalkozom.

4.1. A második kéz (37–176)

Hibatípusainak összesítő táblázata:

kategória	adatszám	százalék
betűjavítás	63	44,4
betűbetoldás	10	7
szóbetoldás	3	2,1
lexémaváltoztatás	1	0,7
anticipáció	49	34,5
perszeveráció	12	8,5
vegyes	4	2,8
összesen	142	100

Mint a táblázatból látható, betűjavításból van a legtöbb, ezután pedig a sorrendi (elsősorban anticipációs) hibák javítása határozza meg a kezet.

A **betűjavításoknak** két fő indítéka van:

- Az illabiális→labiális ($e \rightarrow \ddot{o}$) változtatás, amelynek háttérében mindenképpen illabiális előzményszövegnek kellett állnia:

dȳczp̄ssegem (50/4; ezt a szót három ízben is érinti ugyanez a javítás),²
pr̄pkke (68/21). A betűjavításon belüli statisztikában ez a típus 30,7%-ot tesz ki.

- A grafémajegy elégtelen megkülönböztethetősége okozta javítások. Ezek közé tartoznak:

- az ún. „lábás” hibák, azaz az n és m betűk közötti tévesztések:

napon (150/6), *temploma* (172/15). Az $m \rightarrow n$ javítás a fordul elő gyakrabban.

- az ún. „fordulós” hibák, azaz az n és u betűk közötti tévesztések:

Dauidnak (63/23), *búnesok* (64/9) – mindkettő n -ből javítva.

- a $c \sim t \sim k$ betűk zavara, amely több elemből álló javításcsoport.

A grafémajegyek elégtelen megkülönböztetése itt már csak áttételesen áll fenn, és a szöveg régiségét igazolja: az effajta javítások egy korábbi állapot betűformáira és hangjelölésére mutatnak. A 13–14. század tájáról származó íráskor betűformáiban a c és a t

² Az adatok félkövérrel szedett részei a javított, beszúrt, anticipált stb. egységek.

alakja közel állt egymáshoz, így másoláskor gyakran történt félreolvasás. A *c* ekkor döntően a [k] fonéma megjelenítője volt (szóvégi helyzetben jóval tovább, mint egyéb pozíciókban), majd a tévesztések „öröklődtek” az új fonéma–graféma megfelelésre is. E folyamatok lenyomatai az alábbi javítások:

c→*t*: *hailatik* (108/17);

c→*k*: *Enekletek* (101/6; elavultnak tekinthette a hangjelölést);

k→*t*: *ehet zenieggének* (46/3);

t→*k*: *vizeknek* (61/11).

▪ A betűjavítások egyéb esetei közül még egy hangjelöléssel összefüggőt érdemes kiemelni: *i*→*y*: *fëjzeuel* (70/17).

Ez a korrekció szintén az előzményszöveg régebbi voltát bizonyítja, akárcsak az előbb bemutatott *c*→*k* javítás. Az [i] és [j] megjelenítője ennél a kéznél még döntően az *i* (akárcsak a Huszita biblia másik kódexeiben), miközben a kor hangjelölésdivata már az *y*-t látszik előnyben részesíteni. Az Apor-kódex többi keze már azt is alkalmazza. Mindkét javítás a későbbi gyakorlatot érvényesíti, afelé mutat.

A betoldások sem számukban sem jellegükben nem jelentősek.

A **betűbetoldások** legfőbb indítéka ennél a kéznél a kifejejtés, amelyre bizonyos tényezők hajlamosíthatnak. Ilyen például a szóban már előforduló azonos betű: *títkia* (174/16); vagy ha laphatár következik, mint a következő két betű kihagyásakor: *toredelmezoket* (115/1).

Egyes esetekben talán morfológiai jellegű változtatási szándék is feltehető (pl. igeidőé, névszóragé), de továbbra is fennállhat az egyszerű kifejejtés is: *zerettem* (131/9; két sorral feljebb *zeretem* áll). A KulcsK.-ben (307) mindkettő múlt idő, a KeszthK.-ben (332) az első múlt, a második jelen – ez lehet változtatási szándék is. A *teuen mvuelkedeteket sok vizekben* (119/23) adatban a KeszthK. 296 és KulcsK. 268: *vizekbe* helye alapján a betoldás inkább kifejejtést valószínűsít. Rag kitétele mutató névmási birtokos esetén: *azoknak tetelekre* (107/22) – itt a KeszthK. 272 és a KulcsK. 249 párhuzamai más szerkesztésmódot használnak: *öket beteljesíteni*.

A **szóbetoldások** néhány esete között figyelemre méltó egy névelőbetoldás, azért is, mert a betoldott névelő alakja idézi a Huszita biblia egyéb kódexeinek névelőhasználati szokásait:

es a hamissagnak fia (88/11).

A javítások második legnépesebb csoportja **anticipáció** miatt történik. Hogy mit anticipál a scriptor, az szemmozgásának ütemével is összefügg. A második kéznél ez így alakul:

anticipáció mértéke	adatszám	példa
első betű	11	<i>tanosagidba</i> (132/6; az <i>a</i> <i>n</i> -ből javított betű)
második betű	15	<i>egiptombol</i> (59/11; <i>p</i> -ből)
harmadik betű	6	<i>fogatkoztanak</i> (60/7; <i>z</i> -ből)
távolabbi	13	<i>mond minden</i> (118/1; <i>e</i> -ből)
tagolójelé	4	l. lejjebb

A harmadik betűt anticipáló többszöri *sortar*→*soltar* javítás speciálisan e kézirat-hoz (kézhez) kapcsolható: javítva 158/9, 164/8, javítatlanul 103/3. A TESz. és az EWUng. a *sortar* alakot innen, az AporK.-ből veszi fel alakváltozatként, máshonnan nem ismeretes.

Ugyancsak a kódex sajátosságai közé tartozik a tagolójel anticipációja. A tagolásnak a zsolttározásban fontos szerepe volt, a különféle kéziratok (feltehetően előzmény-mintáik alapján is) különféle megoldást választottak ennek érzékeltetésére. Az AporK. – ellentétben a Keszthelyi és a Kulcsár-kódexszel – a zsolttárverseket folyamatosan írja, nem kezdi versenként új sorban, hanem az elkülönítést tagolási hierarchiával oldja meg. Az új verseket virgulával, a zsolttárvers osztatát kettősponttal (esetenként egy-egy altagolást középhelyzetű ponttal) jelöl. Ezt a „rendszer” – amely olykor-olykor azért megbicsaklik – sérti meg a scriptor néhány anticipált írásjellel. Javításkor a tévesen kitett írásjelre írja rá a soron következő betűt:

o es tellessege : *o*rolnek (99/14; az *o* névmás kettősponttra van írva, vö. még 125/8), *vizek* / *Te* (108/19; a *v* betű a virgulára került). Esetenként töröl is tévesen kitett tagoló kettőspontot: pl. 123/21.

A **perszeveráció** lényegesen ritkább e kéz gyakorlatában.

perszeveráció mértéke	adatszám	példa
első betű	0	
második betű	3	<i>nemzetekben</i> (125/17; az <i>m</i> <i>n</i> -ből javított betű)
harmadik betű	1	<i>orzaglot</i> (99/22; <i>a</i> -ből)
távolabbi	7	<i>zemeddel</i> (154/2; <i>z</i> -ből)

Következtetések a második kéz javításaival (és javítatlanságaival) kapcsolatban.

A scriptorra nézve: Szabó biztos kézre valló, fegyelmezett, energikus, rideg barátgót férfíírásnak tartja ezt a kezet (Szabó 1942: XIV). Az írás csakugyan energikus, szép egyenletes basztarda, gyakorlott másolóra vall, feltehetően valóban férfikéz (bár Ráskay Leáról is állították már ezt; vö. Horvát: 1835: 111–112). Egyes javításokban bizonyos rögzültség látszik, amelyeknek oka egyaránt lehet egy saját, többször elkövetett ugyanazon hiba, de lehet esetleg öröklött hibák észrevétele is. Ilyennek látszik a *sortar*→*soltar*. Az anticipációs hibák nagy száma jó tempójú másolásra szokott utalni. Az írásképp ez támogatja is.

A szövegre nézve: Nehéz kérdésnek látszik az illabiális-labiális javítások viszonylag erős képviselése, főleg a Huszita biblia másik két kódexéhez képest, amelyekkel az AporK.-nek ez a része biztosan összekapcsolható. A *dicsőség*, ez a gyakran előforduló szó se a Bécsi, se a MünchK.-ben **egyetlen** esetben sem jelenik meg illabiálisan, az AporK. második kezénél viszont az említett három javított eset mellett maradt még legalább tíz *dicsőség* is, bár azért ebben a kéziratban is a labiálisok vannak túlsúlyban (vö. Jakab–Kiss 1997: 40–41). A másik két kódex abszolút egységessége mellett az AporK. e részének állapotát csak az magyarázhatja, hogy a többszörös másolás során a szöveg egy vagy több „illabiális kézbe” is került.

Ugyancsak nem hagyható figyelmen kívül, hogy a töredékek első része (a 36. lapig) illabiális jellegű, többjegyű mellékletlen helyesírású, míg a második kéz ezzel éppen ellentétesen labiális jellegű és egyjegyű mellékjeles helyesírású. Szabó Dénes úgy véli, hogy a két másoló egyetlen forrásból dolgozott, eredetjük (huszita) mellékjeles helyesírású labializáló szöveg volt. Az első kéz által másolt rész illabiális, mellékjeltelen voltát a scriptori attitűd számlájára írja: a töredékek első kezének másolója átalakította a szöveget a saját helyesírására (Szabó 1963). H. Bottyánfy viszont ezzel ellentétes véleményen van: jelentésbeli eltérésekkel bizonyítja, hogy a töredékes és az ép rész (értsd: az első és második kéz munkája) két forrásra megy vissza. A végleges állásfoglaláshoz túl kevés az első kéztől maradt szöveg, de a második kéz javításai Szabó elképzelését éppen nem látszanak támogatni. Továbbá a két scriptor íráskultúrájáról alkotható kép alapján sem könnyű az első kézről ilyen tudatos és konzekvens másolói magatartást feltenni.

A második kéz által írt részben igen sok a nyilvánvaló, de javítatlan hiba, ami részben egyfajta mechanikus másolásra utal, részben pedig az előzményszöveg romlottságát valószínűsíti. A jelentékeny szövegromlást a szövegnek a vallásos gyakorlatban betöltött használati értéke idézhette elő: a sokszor másolt szakrális szövegek sorsa ez. Gyakoriak a javítatlan „fordulós”: *bűnné* (123/1), „lábás”: *zeredam valo* (95/17) vagy egyéb hibák: *sinat* (47/11; helyesen: *siriat*). Volf – bizonyítandó, hogy a szöveg másolat – egész listát sorol fel a javítatlan hibákból (Volf 1881: xxxix).

A második kéz által másolt már nem zsoltár- (de zsolozsma)szövegben egyes javítatlan helyek több forrás (szövegváltozat) együttes jelenlétét valószínűsítik. Ilyen az *Akihlettol* szóalak (171/13) is a *Veni redemptor gentium* himnusz szövegében. Ebben a szövegvelegben nagy valószínűséggel két forrásszöveg megoldása találkozott össze: az *akarát* és az *ihlet*. Ilyesfajta jelenség más kódexben sem ismeretlen. A *Magnificat*nak például két alapváltozata ismeretes, egyik *magasztal, felmagasztal*-lal, a másik *nagyítal* adja vissza a *magnifico* igét. A CornK. (51v) a <Na>-val indít, majd törli a szótagot³, és a *Magasztagya* kezdetű szövegvariánst választja. (Amúgy az AporK.-ben mindkét *Magnificat*-változat megtalálható, a második kéz a *Magasztal*, a harmadik – mindössze 8 lappal később – a *Nagyít* típusút másolja a kódexbe.) Ugyancsak forráskeveredés eredménye lehet a *Vexilla regis* himnusz egy helye is: a *kereztnek titk zenth fege* (173/23), amely a *titka* és a *sentsége* keveredésével – és az *s f*-nek való félreolvasásával keletkezett.

Több helyen maradtak a szövegben latin szavak, mert nem sikerült jól lefordítani: *Mielot ertenek* [!] *tj tywýssetek a ramnust* (45/3) ~ *Minck elette ereztenenek / thý*

³ A scriptorok által törölt egységek jelzése: <...>.

thwüskethek agath bogath (KeszthK. 145/10–11), a mai fordításban: *Mielőtt még termést hozhatna a cserje*.

Egykori közös (nem közvetlen) előzményszöveg hibájára engednek következtetni az AporK. *ha<i>lalokban* (68/7) és a KeszthK. *<haḡ> halalokra* (181/17) javításai.

Az AporK.-nek a zsolttárok szövegében megfigyelhető sok apró hangjelölési, morfológiai sajátossága a Huszita biblia két másik kódexéhez illeszkedik. Szinte elvágólagosan mutatja az eredeti közös minta határát (és hatását) a *kedeg* kötőszó esete. A második kéz az összes zsolttárhelyen a másik két kódexből is ismert rövidítést alkalmazza (*ke:*), de ugyanő a már nem bibliai szövegben (Symbolum Athanasii) azonnal átvált, megszűnik a rövidített változat, a kötőszó alakja itt a *keged* (165/23).

4.2. A **harmadik** kéz (176/13–188 és 199–228)

A két szövegrészt – ahogy a táblázatban jeleztem – Volffal összhangban én egy kéz munkájának tekintem, Szabó Dénes viszont három másolónak tulajdonítja az alábbi felosztás szerint:

harmadik kéz: (176/13–188);

ötödik kéz: (199–222/4);

hatodik kéz (222/5–228).

A harmadik kezet így jellemzi: „írása rideg, kiforrott, következetes; néha megremegő vonásaiból idősebb kézre lehet következtetni”. Más kolostori iskola képviselőjének tartja, mint az előző kezet. (Ebben, valamint a másoló idősebb voltában feltehetően igaza van.) Az általa ötödiknek nevezett kézről azt állítja, hogy betűi „formájukban hasonlítanak a harmadik kéz betűihez, de [...] íráshibái gyakorlatlan íróra vallanak”. Végül a hatodik kézről: „A betűk formájukban nagyon hasonlítanak az előző kéz betűihez”, a különbség egyes betűformákban, tintaszínben, rubrumozásban érhető tetten.

Szabó feltételezése: „Kétségtelen, hogy e három írás formákban közel áll egymáshoz, viszonyukat azonban inkább a tanító – tanítványok viszonyával jellemezhetnők.”

Végül az írások vizsgálatát a következő, részletesebb indoklással alá nem támasztott megjegyzéssel zárja: „Mind a hat kéz meglétét különben helyesírási és nyelvi tények bizonyítják” (Szabó 1942: xv–xvi).

Szabó kéz-elkülönítési érvrendszere (amely íráshibákra is hivatkozik) különösen aktuálissá teszi a tévesztések-javítások rendszerszerű vizsgálatát. A következőkben a saját felosztásom szerint – de részben a Szabó által képviseltnek is teret adva –, két csoportban tárgyalom e kéz hibázásait:

III/1: 176/13–188 és

III/2: 199–228; ebben Szabó ötödik és hatodik keze van összevonva.

A szövegdarabok nagysága természetesen jóval kisebb az előző kéznél, ezért az „adatszám”, a javított helyek száma is kevesebb.

III./1. (176/13–188)

Ez a rész még továbbra is a zsolozsmához tartozó szövegeket tartalmaz. Valószínűleg ezen a ponton és ezzel a kézváltással lehet a kódex történetében fordulattal számolni. A második kéz ugyanis a zsolttár- és egyéb zsolozsmaszövegek másolásának

végeztével nem csak egyszerűen abbahagyja a munkáját, hanem tudatosan le is zárja: *Amen Oh felseges vr Isten segel mvníket amen* (176/11–12) – ami szándékában befejezett egészset sejtet. Az a tény, hogy az őt követő harmadik kéz az írást ugyanazon az oldalon folytatva egyszer már megtalálható zsolozsmaszövegeket (*Te Deum, Magnificat, Benedictus, Nunc dimittis*) ismétel meg, ám az eddigiektől eltérő szövegváltozatokban, más helyesírási rendszerben és más (nem papírkárosító) tintával, arra enged következtetni, hogy a régebbi pszalterium más használókhoz kerülhetett, olyanokhoz, akiknek a zsolozsmához tartozó (főleg újszövetségi) kantikumok a feltalált szövegváltozatban és helyesírással nem feleltek meg, mert más volt kolostorukban az úzus. Jó okkal lehet felténni, hogy a kódexnek a 176. lap közepétől kezdődő szövegei az előző résztől eltérő helyen (és időben) íródtak.⁴

A III./1. rész hibázásainak összesítése

kategória	adatszám	százalék
betűjavítás	1	2,4
betűbetoldás	3	7,1
szóbetoldás	1	2,4
anticipáció	23	54,8
perszeveráció	4	9,5
anticipáció vagy perszeveráció	8	19,0
egyéb	2	4,8
összesen	42	100

A nem sorrendi hibából származó betűjavítás ennél a kéznél nem játszik szerepet.

Betűbetoldás kifejejtés miatt:

zegyenlyek (180/3), *Harmatok* (180/20; az *r* rubrummal való interlineáris betoldás).

A javított esetek száma nem magas, a javítatlan betűkihagyások azonban igen jellemzőek (l. később).

Szóbetoldás:

zekereth ees ew seregeth (184/22).

⁴ Egészen frissen sikerült ezt a harmadik kezét a LányiK.(1519) első kezével azonosítanom. Ez egyrészt megerősíti, hogy az AporK.-nek ez a része a 16. sz. elején íródott, másrészt – itt nem részletezhető érvrendszer alapján – valószínűsíti, hogy a harmadik (és valószínűleg a negyedik) scriptor is a Nyulak szigeti férfi premontrai kolostorban dolgozott.

Anticipáció

anticipáció mértéke	adatszám	példa
első betű	10	<i>vrⁿak</i> (181/8; <i>n</i> -ből)
második betű	6	<i>ganeybol</i> (184/5; <i>l</i> -ből)
harmadik betű	2	<i>tengernek</i> (185/6; <i>r</i> -ből)
távolabbi	5	<i>Vram ky</i> (185/11; az <i>Vr</i> rubrummal <i>ky</i> -ből)

Bizonyos tévesztéseken rögzültség látszik: *mj<n>kēt* (185/3). Ez a *minket*→*mi-ként* javítás egy adott helyet követő harmadik betű anticipálásának korrekciója. Ugyanez a hiba azonban javítatlanul is előfordul: *Mjnketh zolt erektewl fogwan* (177/24).

Távolabbi helyek előrehozását indukálhatta azonos szekvencia: *ystennek jogyara j̄wlz attyanak d̄yhesegeben <zamlaltassal>* (179/14; a 18. sorban: *D̄yhesegben zamlaltassal te zentiddel*).

A **perszeveráció** kevésbé van képviselve (összesen 4 adat):

Menjen be rothadas (187/23; *e*-ből, az adott helyet közvetlenül megelőző betű megismétlése), *hywatol* (178/11; *a*-ből, az adott helyet követő második betű megismétlése).

Főként olyan esetekben, ha a javítás környezetében korábban és későbbben is jelen van az indukáló elem, eldönthetetlen, hogy anticipáció vagy perszeveráció történt. Leggyakrabban az *a* és *e* betűket szokta érinteni. Mivel az anticipáció a gyakoribb oka a tévesztésnek, ennek lehet nagyobb valószínűsége, de egyértelműen kimondani mégsem lehet:

teljesekek (179/1; *e*-ből), *nylaydnak* (187/10; *y*-ből).

Egyéb:

két törléses javítás a tőtípusokat érinti (a toldalékolás révén hangzóhiányossá váló tövet érvényesíti): *j̄az<o>lokban* (188/5), *lakodal<o>madban* (185/16-17).

III./2. (157—186: Anzelm-passió)

kategória	adatszám	százalék
betűjavítás	1	3
betű- és szórészbetoldás	9	27,2
szóbetoldás	4	12,1
anticipáció	12	36,4
perszeveráció	2	6,1
anticipáció vagy perszeveráció	2	6,1
egyéb	3	9,1
összesen	33	100

A betűjavítás ebben a részben sem játszik szerepet.

Betűbetoldás:

wagÿok (207/6), *edes ziz maria* 209/11 és 217/7; kétszer ugyanaz a hiba), *emberhez* (226/12), *dolgod* (226/11; rubrumos betoldás, esetleg a normatívabb változat előnyben részesítése).

Szórészbetoldás:

the akarodh en zent Atÿam (205/12), betoldás sorvégre, de tévesen: *Mongÿad | ad en nekem* (200/11-12).

Szóbetoldás:

Az *en fÿam* (222/6; sorvégre), *Iaÿ en zeretew fÿÿ* | *Iesus* (215/4; sorvégre), *es az en edes fÿam* (202/14, a két szónyi betoldást tartalmazó egész sort anticipálta a scriptor, amelyet aztán jelekkel utalt a megfelelő helyre; esetleg alapszövegbeli zavar is szóba jöhet), *fezeych megh fezeych meg ewtet* (222/2). Megjegyzendő, hogy a négy szóbetoldás közül három *az én fiam* szerkezet valamelyik elemét érinti.

A leggyakoribb tévesztés az **anticipáció**:

anticipáció mértéke	adatszám	példa
első betű	8	<i>bewlch</i> (218/11; l-ből)
harmadik betű	2	<i>kezelgeth</i> (206/7; g-ből)
távolabbi	2	<i>eles</i> <i>Tewre</i> (220/14–221/1; r-ből, köztük most laphatár, de az előzményszövegben nyilván nem volt)

A **perszeverációs** hibák nem jelentősek.

A 203. lap 6. sorában a sorvégen tévesen megismételte a sor elején álló szót (*zerenth*), majd törölte, és a *lelke*meth szórészt erre a javított területre írta.

Az anticipációnak vagy perszeverációnak is értékelhető hibákra ugyanaz vonatkozik, mint az előző rész esetében, de mindössze két adat fordul elő, pl. *tewÿsknel* (227/12; e-ből).

Egyéb:

E.kewessel (214/2; az s helyén csak egy pont van, mintha nem értette volna, amit ír). Téves javítás által változtatta hibássá a szót: *fÿaÿamnak* (217/1; m-ből javítva).

Kiemelendők e részben a rögzült tévesztések: pl. az *edes* utolsó betűjének lefelejtése, az ugyanazon szerkezettel kapcsolatos hibák (vö. *az én fiam*) vagy a sorvégek szerepe a szótagkifejejtésnél.

Összehasonlítás a harmadik kéz két részletének hibázásai között:

kategória	első részlet (százalékban)	második részlet (százalékban)
betűjavítás	2,4	3
betűbetoldás	7,1	27,2
szóbetoldás	2,4	12,1
anticipáció	54,8	36,4
perszeveráció	9,5	6,1
anticipáció vagy perszeveráció	19,0	6,1
egyéb	4,8	9,1
összesen	100	100

A két részlet között aránybeli azonosságok és különbségek egyaránt találhatók.

Azonosságok:

A nem sorrendi hibából adódó betűjavítás mindkettőben elhanyagolható; a sorrendi hibák nagy arányban vannak képviselve; új kategória nem merül fel.

Különbségek:

Az elkövetés arányainak módosulásában vannak: a második részletben a sorrendi hibák aránya csökken, a betoldások aránya viszont jelentősen emelkedik.

Mindezekon kívül két igen erős összekötő kapocs állapítható meg. Az egyik technikai jellegű, és a javítások módjára vonatkozik. Ez mindkét részben ugyanazt a gyakorlatot mutatja: nagyobb hibás terület eltüntetésekor esztétikai szempontokat nélkülöző törlés (vízzel, mázolóssal), majd a törölt terület felülírása: az első részletben inkább rubrummal (182/3–4–5, 186/24); a második részben a folyóírás tintájával (203/6).

Jelentősebb ennél a javítatlan helyek vallomása. Az ómagyar kort vizsgáló hibatipológia ugyan ezekkel elvszerűen nem foglalkozik, ebben az esetben azonban lehetetlen őket figyelmen kívül hagyni.

Felesleges betűk:

a III/1. részben:

segeleýjed (179/16), *zamalaltassal* (179/18), *Alagýatok* (180/22), *ezetendemnek* (182/14);

a III/2. részben:

enllensegemtwl (203/7), *zernynen* (216/7-8), *Aneselmws* (218/7), *kegyetelen-seegenek* (227/1).

Hiányzó betűk:

a III/1. részben:

remenkttewnk (180/2), *nep-|dnek* (180/8-9), *nýawalýst* (184/5), *embet* (184/21), *That* (185/19), *Legýenek* (185/23), *ff-|ldnek* (187/5-6), *nýmodod* (187/12), *ýdwssegere* (187/14);

a III/2. részben:

lew (216/12 – *lön*), *pter* (217/3), *jw̄tan* (217/10 – *jutván*), *pr̄dikallotwala* (221/10), **that** (221/13), *Flele* (222/6), *wlna* (222/9), *wla* (226/1), *ka-|j̄valnak* (226/7-8 – *kajá|tnak*).

Többször és hiány egyidejűleg: *j̄ragamaz̄y* (179/25).

Ugyanazon téves alakok:

a III/1. részben: **Nen** (183/8),

a III/2. részben: **Nen** (háromszor is: 200/7, 206/6, 207/12).

Mindezek alapján úgy gondolom, meggyőző, hogy a „fej” azonos, tehát a kéznek is azonosnak kell lennie. Írásképek különbségeire egyazon másoló munkájában több példát is fel lehet hozni, mert az írás időben és hangulat szerint is képes változni; vö. a TihK. és KazK. azonos kezét, vagy Ráskay Lea kezdeti és késői írásait. A Szabó által regisztrált különbségek esetleg időbeli különbségek lehetnek.⁵

A harmadik kéz második része, Szent Anzelm passiódialógusa, különálló íven, a 199. lapon kezdődik, és befejezetlenül a 228. lapon végződik. Teljesen függetlenül keletkezhetett az első résztől, majd később egybekötötték. De az Anzelm-passió közben, a 227. lapon is van egy nem elhanyagolható cezúra (Szabó itt nem vesz fel új kezdet, ezért még inkább érthetetlen, hogy a szemre jóval kevésbé eltérő 222/5-ön miért). E lap első két és fél sora biztosan máskor keletkezett, mint a többi. A passió szövege a kódex legutolsó lapján is nyilván úgy maradt félbe, hogy a scriptor csak abbahagyta, de folytatni akarta. Ez valamiért már nem sikerült, viszont hiányzó betű ezen az utolsó lapon is van.

Nem volt célkitűzése ennek a tanulmánynak, hogy egyéb nyelvi tényezőket is figyelembe vegyen, de a Szabó által különválasztott három kéz a sorvégi elválasztás szempontjából abszolút egységesen – a szótagolási elvet teljesen figyelmen kívül hagyva – viselkedik.

4.3. A negyedik kéz (189—198)

Hibajavításainak összesítő táblázata:

kategória	adatszám	százalék
betűjavítás	5	14,7
betűbetoldás	5	14,7
szótagbetoldás	1	2,9
szóbetoldás	7	20,6
anticipáció	4	11,8
perszeveráció	5	14,7
szövegformálás	3	8,8
egyéb	4	11,8
összesen	34	100

⁵ E kéznek a LányiK.-be írt 186 lapnyi szövegében szintén feltűnnek az írásképmódosításai, bizonyos hullámzása.

A mindössze kilenc és fél lapnyi szöveg egy ívfűzet második lapján kezdődik, tartalma az ún. „három jeles szolgáltatás”, amely liturgikus előírások pontos felsorolása a kolostor elhunyt tagjairól, jötevőiről, alapítójáról való évi megemlékezések végzéséhez. E rész egyfajta párhuzama megtalálható a LányiK. 304–313. lapján. Előtte három (négy-négy levélpárból álló) ívfűzet, azaz kb. 50 lap ollóval ki van vágva. Egy, a fűzésben megmaradt levélcsonton látható még néhány betűmaradvány, amelynek tintaszíne és jellege megengedi, hogy feltegyük: a negyedik kéz a kivágott részen is dolgozott. A három jeles szolgáltatás írása a többi kezektől eltérően nem basztarda, hanem textuális jellegű. Az írástípus-választást feltehetően a tartalom is befolyásolta. Az írás jellege több helyen megnehezíti az olvasat kialakítását: az *n*-ek és *u*-k gyakran elemekre nyílnak szét, a *de*, *bo*, *ho* betűkapcsolatok többször egy közös szárban összeragadnak. A két hosszú *s* felül hurokban kapaszkodik össze, harapófogóra emlékeztető formát alkotva (pl. 192/20, 194/2, 14, 15) Hasonló felső hurok, de nem középen, hanem az összekapcsolt [-ek jobb oldalán a harmadik kéznél is többször előfordul, feltehetően közös iskolára utalva. Szabó jellegzetes apácáírásnak tartja (1942: xv), ez azonban korántsem biztos, sőt inkább valószínűtlen. A hibák eloszlása egyenetlen: egyes lapokon halmozódnak a javítások, mint például a 194. lapon, amelyen a hibák egynegyede van. De maguk a korrekciók is eléggé eltérnek a többi kezektől.

A **betűjavítások** hangjelölési okokkal magyarázhatók. Ilyenek az *i*→*y*, a *k*→*c* vagy az *s*→*z* változtatások. Ez a kéz a szokásosnál jóval nagyobb arányban használja a néma *h*-t (még kettősbetűkben is: *Athjank*; 194/20). A **betűbetoldások** öt adatából kettő ilyen: *zolghalthathyk* (195/20, egy szóban két helyen). Szintén egyéni jellegzetesség az *i*, *j* funkciójú aposztróf utólagos beírása rubrummal: *le”end* (193/18; (használatára vö. *eleuac”okoron*; 194/8, *visithac”o*; 189/5).

A **szóbetoldás** a kifejejtéses eseteken kívül (pl. *atyafjak*; 192/3) főleg a szöveg tagolását és rendezését szolgálja. A betoldások között több rubrummal írt, ilyen funkciójú korrekció van: *harmad* (195/16), *veghe waĝon* (198/11; a szöveg lezárására)

A sorrendi hibák nem játszanak túl nagy szerepet, a perszeverációra való hajlam kicsit erősebb, mint az anticipációra.

Anticipáció:

et ne nos <o> mynth feljwł megh waĝhon / oro (198/1 – esetleg közben elhatárolt betoldás az ok)

Perszeveráció:

egh zeghennek annj preuenda adathjk mynth eĝh <zeghennek> athjafjwnak (194/13)

A javítások egy része esetleges **szövegformálásra** utalhat:

Mjnd azokerth akjk <zerzethwnkbe ayanlothak maghokath es azokerth akyk «zerzethwnknek» ymadsaghwnkban kezdethtwl> zerzethwnknek walamj jowal wolthanak wolna «es» zerzethwnknek jymadsaghaban ayanlothth maghokath (196/1–7 – betoldás,⁶ történés, anticipáció)

⁶ A scriptor betoldását «...» jelek jelzik.

A szövegalakító tevékenységhez párhuzamnak kínálkozik a LányiK. megfelelőjében az alábbi rész: *A kyk walamy yowal wotak az zerzethnek* (304).

További nyomok a szövegalakításra: *mynth az keeth elso<ben> zolgalthathasban* (196/12), de ide tartozhat esetleg a feljebb bemutatott anticipáció (198/1) is.

5. Összegzés. A hibatípusok vallomása az eddigi bizonytalanságoknak véget vetve egyértelművé teszi az AporK. kezeinek számát. A kódex négy kéz írása (a töredékek 19. lapjának megoldhatatlan problémáját most félretéve), amelyből a harmadik és a negyedik későbbi, a 16. század elején dolgozó scriptoroké. A jelenlegi harmadik kezet Szabó három másolónak tartotta (3., 5. és 6. kéznek), ezt azonban a hibatipológia (és tegyük hozzá a szövegi elválasztás rendszere is) teljes bizonyossággal egynek azonosítja. A harmadik és negyedik kéz biztosan premontrei, és a kéziratnak ezen része – a harmadik kéznek a LányiK. első kezével való azonossága miatt – valószínűsíthetően a szigeti férfi premontrei kolostorban íródott – de apácák számára.

IRODALOM

- F. Romhányi Beatrix 2000: *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*, Pytheas.
- H. Bottyánfy Éva 1973: Adalékok az Apor-kódex töredékeinek jelentéséhez, *Magyar Nyelv* **69**, 75–78.
- Haader Lea 2014: A kritikai forráskiadások egy hozadékáról. Elvi megfontolások egy ómagyar hibatipológiához, in Laczkó Krisztina–Tátrai Szilárd szerk.: *Elmélet és módszer. Nyelvészeti tanulmányok*, Budapest, Eötvös Collegium, 87–103.
- Haader Lea – Papp Zsuzsanna 1999: *Kulcsár-kódex 1539*, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete, 33–36.
- Horvát István 1835: A Magyar Nyelv régi Maradványairól, *Tudományos Gyűjtemény* XIX.
- Huszár Ágnes 2005: *A gondolattól a szóig. A beszéd folyamata a nyelvbötlések tükrében*, Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Jakab László–Kiss Antal 1997: *Az Apor-kódex ábécérendes adattára*, Debrecen, KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- Kertész Balázs 2009: Bécsi Kódex, in Madas Edit szerk.: „*Látjátok feleim...*” *Magyar nyelvemlékek a kezdetektől Kertész a 16. század elejéig*, Budapest, OSzK, 256–257.
- Kertész Balázs 2009a: Münchener kódex, in Madas Edit szerk.: „*Látjátok feleim...*” *Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig*, Budapest, OSzK, 258–259.
- Madas Edit 2009: Apor-kódex, in Madas Edit szerk.: „*Látjátok feleim...*” *Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig*, Budapest, OSzK, 261.
- Molnár József–Simon Györgyi 1976: *Magyar nyelvemlékek*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Rajslí Ilona 1996: *Az Apor-kódex szótára*, Budapest.

Szabó Dénes 1942: *Apor-kódex* (Codices Hungarici II.), Kolozsvár.

Szabó Dénes 1963: Az Apor-kódex zsolnártörédei, *Nyelvtudományi Értekezések* 40 sz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 339–344.

Volf György 1881: *Nyelvmléktár VIII*, A M. T. Akadémia Könyvkiadó Hivatala, Budapest. XXXIV–XXXIX.

HOMONIMA VAGY POLISZÉMA?

FOK FŐNEVÜNK EREDETÉRŐL ÉS SZÓCSALÁDJARÓL

HORVÁTH KATALIN

1. Bevezetés

1.1. A dolgozat tárgya, célkitűzése

Dolgozatom tárgya az ősi, igen korai és folyamatos adatolású, bizonytalan etimónú, poliszém *fok* főnevünk eredetének kutatása és szócsaládjának rekonstruálása. A *fok* hangalakhoz a mai magyarban is sok jelentés kapcsolódik: 'vágó, szűrő eszköznek az éllel szembeni, tompa oldala': *kés foka*; 'az ezen lévő lyuk': *tű foka*; 'szárazföld nagyobb vizekbe nyúló kiszögellése': *Jó reménység foka*; 'hegy, vár meredeken kiugró része': *várfok*, *hegyfok*; 'lépcső, létra egy eleme': *létrafok*; '<fejlődés, rangsor, képesség> egymást követő, egyre magasabb szakaszai': *felső fokon képzett*; '<rokonsági viszonyban> a távolság mértéke': *másodfokú unokatestvér*; 'némely mennyiség mérésének egysége': *20 fokos víz*, *17 fokos szesztartalmú bor*, *30 fok meleg*; '<a kör 360-ad része mint> szög- és ivmérték': *45 fokos szög*; '<matematikában> hatvány': *másodfokú egyenlet*; '<nyelvtanban> melléknevek viszonyítási mértéke': *alapfok*, *középfok*, *felsőfok*; '<zenében> hangsornak az alaphangtól számított bizonyos sorszámú hangja': *ötfokú hangsor*¹. A főnév származékokban is gazdag: l. a *fokos*, *fokoz*, *fokozó*, *fokozat*, *fokozati*, *fokozatos*, *fokozatosság*, *fokozott*, *fokozódik*, *fokozódás*, *fokol*, *fokoló* képzett, illetve a *felsőfok*, *hatásfok*, *hegyfok*, *hőfok*, *lépcsőfok*, *szeszfok*, *szögfok*, *tetőfok*, *tűfok* stb., valamint a *fok-hagyma*, *fokhatározó*, *fokmérő* összetett szavainkat (vö. ÉrtSz., ÉKsz.).

A szó történeti jelentéseit is számba véve, a ma is élő korábbi jelentéseket elsősorban a mára már kihalt, ám a régiségben igen gyakori, 1055-től adathozható (*fuk* TA.)², 'nagyobb vizekből kifolyó ér, csatorna' elsődleges jelentéssel kell kiegészítenünk. Szavunk ebben a jelentésében a régi magyar vízgazdálkodás és halászat fontos szakszava volt. Ez a jelentés magyarázza a szó tulajdonnévi használatait is: A számos régi *Fok ér-, patak-, csatornanév* máig létezik a metonimikus névátvitellel keletkezett *Drávafok*, *Siófok*, *Fokszabadi*, *Foktő* stb. **helyneveinkben**³ is (vö. OklSz., FNESz.). A szó a Dráva,

¹ Az utóbbi szaknyelvi jelentések nyelvújítás koriak (l. NyÚSz.).

² A tihanyi alapítólevélben a *fuk* szűkebb, latin nyelvű, szöveggörnyezete: „Riuulus namque qui dicitur fuk fluens de prefato lacu ...”. Szentgyörgyi Rudolf fordításában (2010: 71) „A fent említett tóból kifolyó fuk nevű kis patakon...”.

³ *Budafok* helynevünk (1885) a *fok* köznévi másika, 'kiszögellés, hegyfok' jelentésével kapcsolatos: utótagja a település régi *Promontor* nevének (< lat. *promontorium* 'előhegy, hegyfok') tükörfordítása (vö. FNESz.).

A *fok* a régiségben – további metonimikus kiterjedéssel – *Fok* vagy *Foki* alakban **személynévként** (családnévként) is élt (l. ÁSz., Kázmér 1993), és ma is él. A 2010-es budapesti telefonkönyvben tíz *Fok* és öt *Foki* családnévet találunk.

Duna és Tisza mellékén a népnyelvben ma is él. Fekete Péter szerint „a Közép-Tiszavidéken hivatalosan még ma is száznál több foknevet tartanak nyilván. Ez arra mutat, hogy ezen a tájon nagyon sok volt a fok, a mindennapi gazdasági életben rendkívüli szerepe lehetett” (Fekete 1997: 442–443; vö. még: MTsz.; Ecsedi 1934: 5; Nyíri 1948: 90; Lukács 1951: 255–266; ÚMTsz.).

A *fok*-nak e fontos vízrajzi jelentésén kívül a régiségben még volt ’rés, nyílás, lyuk’; ’üres hely, tér’; ’egyestülő vizek földköze’; ’valaminek a széle, határa’, illetve ’zecske, gerezd’ jelentése is, l. a *fokhagyma foka* használatot (vö. NySz., TESz., EWUng.). Nyelvjárásainkban pedig élt ’vastag’, ’vaskos, kiálló csontú’, ’éles, hegyes’ jelentésekben is: l. pl. *könyv foka, fokos könyv* (SzT.), *fokos marha* (MTsz.), *kasza foka* = ’pengéjének hegye’ (ÚMTsz.).

Szótörténeti-etimológiai kutatásunk a magyar szókészlet ősi örökségébe tartozó, feltehetően finnugor eredetű *fok*-ról ellentmondásos képet fest: elsősorban az egymással nehezen kapcsolatba hozható szójelentések közötti összefüggések tisztázatlansága, bizonytalanságai miatt a vonatkozó szakirodalom abban sem jutott közös álláspontra, hogy eredendően hány *fok* szóval kellene számolnunk: szavunkban egyetlen főnév sok, többfelé elágazó jelentését, azaz poliszémát, vagy pedig két, három, esetleg négy különböző, de alakilag egybeeső homonim elemet kell-e látnunk.

A válasz nyilvánvalóan függ a szó etimológiájától, az etimont viszont elsősorban az határozza meg, hogy az azonos hangalakhoz kapcsolódó számos, egymástól messze esőnek látszó jelentés kapcsolatba hozható-e egymással, megnyugtatóan visszavezethető-e egyetlen alap- (tulajdonképpen) jelentésre.

Munkám tehát azt célozza, hogy feltárja a szó (vagy szavak) jelentéseinek összefüggését, rekonstruálja az esetleges tágabb körű szócsaládot (vagy szócsaládokat) úgy, hogy választ kaphassunk a dolgozat címében fölített eldöntendő kérdésre: a *fok* főnév esetében a homonímia vagy a poliszémia jelenségével állunk-e szemben. A vizsgálat során arra törekedtem, hogy e régi szavunknak az eddigi szakirodalom – egymásnak is ellentmondó – elgondolásainál meggyőzőbb, hitelesebb etimológiájához juthassak el.

1.2. A szótári homonímiáról

A szótári homonímia kialakulásának a természetes nyelvekben két fő útja van: homonimák vagy összetartó (konvergens) alakfejlődéssel vagy pedig széttartó (divergens) jelentésfejlődéssel jöhetnek létre.

A **konvergens alakfejlődés** következtében olyan azonos alakú, ám különböző jelentésű szavak keletkeznek, melyek a régiségben alakilag is különbözőek voltak, köztük azonban a nyelv története során – a különböző hangtani-alaktani változások következtében – eltűnt az alaki különbség. Az így létrejött homonim szavak a **valódi homonimák**.

A **divergens jelentésfejlődéssel** létrejött homonimákra ezzel szemben az a jellemző, hogy egy poliszém szó eredetileg jól láthatóan összetartozó vagy még felderíthető kapcsolatban lévő jelentései a nyelvi változások során egyre inkább eltávolodnak, végül elszakadnak, izolálódnak egymástól, s a későbbi nyelvéllapokban már azonos alakú szavakként tűnnek fel. Az ebbe a típusba tartozó elemek az **álhomonimák**. A poliszém szó egyes jelentéseinek eredeti összefüggése az idő haladtával egyre kevésbé világos: a valamikori egyszó szó különböző jelentései a nyelvhasználók (és esetenként a kutatók

számára is) egymástól független, csupán azonos hangalakú szavakhoz tartozó jelentéseknek látszanak. Gyakori eset, hogy a poliszémák a szinkroniában homonimákká értékelődnek át. Ennek megfelelően az **értelmező szótárak** egy adott nyelvallapotban az egymástól erősen eltérő, kapcsolatot már nem felmutató jelentéseket szétválasztva, több címszóba rendezve jegyzik. Ezt láthatjuk a *fok* esetében is. A mai magyarban élő fenti jelentéseket korábbi értelmező szótáraink két (ÉrtSz., ÉKsz.), a későbbiek pedig három (ÉKsz.², ÉrtSz+) címszó alatt mutatják be,⁴ világosan jelezve ezzel, hogy a jelentések közötti esetleges ősi kapcsolatok ma már nem élnek. A mai magyar szinkroniában tehát *fok* szavaink mindenképpen a homonímia jelenségét példázzák: valódi vagy álhomonimák.

Történetileg azonban egyáltalán nem mindegy, hogy a vizsgált elem egyetlen többjelentésű, vagy egymástól független két vagy több szó. Bárczi Géza így ír a *fok*-ról A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék c. alapvető monográfiájában: „Bizonyosan finnugor szó, eredete mégsem világos, mert a szerteágazó jelentések lehetnek konvergens alakfejlődésnek is, divergens jelentésfejlődésnek is az eredményei” (Bárczi 1951: 14). Az alábbiakban ennek a nehéz, a gazdag szakirodalom ellenére nyugvópontra máig nem jutó kérdésnek a tisztázását kísérem meg. (A szótári homonímiáról, a homonímia és a poliszémia összefüggéséről l. Bárczi 1958: 43–52; Gougenheim 1971: 299–302; Schogt 1976: 54–78; Horváth 1999: 92–95.)

1.3. Az elemzés módszeréről

A *fok* alakjával viselkedésének vizsgálatát és a szójelentések közötti lehetséges összefüggések felderítését a nyelvtörténeti és a szinkron adatokat egyaránt figyelembe véve végeztem. Azokból a – szinkronia és diakronia **belső egységét** bizonyító, Saussure utáni, 20. századi – kutatásokból kiindulva, amelyeknek az alapelveit a prágai strukturalista nyelvészek, majd az olasz neolingvisták, hazai vonatkozásban pedig elsősorban Zsilka János idevágó munkái, gondolatai alapozták meg. Egy nyelv szinkroniája és diakroniája belső összefüggésére építő, a nyelvtörténeti kutatások új lehetőségeit jelző, **szinkron kutatások** jól felhasználhatók a hagyományosan kizárólag nyelvtörténeti stúdiumnak tartott⁵ szótörténeti-etimológiai vizsgálódásokban is.

Az összefüggések felderítésében azonban sokszor nélkülözhetetlen segítséget nyújtanak azok a **régi adatok**, egykori használatok, melyek később elavulnak, kivesznek a használatból, a mai nyelvhasználók már nem is ismerik őket. A *fok* adatai közül ilyenek a szó elsődleges ’<magas vízállású> folyó vagy tó vizét levezető ér, csatorna’ jelentését képviselő korai adatok, valamint ilyen a 16–17. században gyakran használt, zavarba ejtően sokjelentésű – l. az ’átjárás, kimenetel, vásárló hely, piactér, üres hely, kiinduló és

⁴ Mivel értelmező kéziszótáraink a feldolgozott szavakról rövid etimológiai információt is nyújtanak, a későbbi szótárak – ÉKsz.² (2003), ÉrtSz+ (2007) – az újabb etimológiai elgondolást figyelembe véve jutottak el a három különböző – azonos alakú – *fok*-hoz.

⁵ Közismert, hogy F. de Saussure a szinkroniát és a diakroniát mereven elválasztotta egymástól. Az etimológiát ennek ellenére nem tartotta kizárólag nyelvtörténeti stúdiumnak Szerinte az „etimológia nem önálló diszciplína, de nem is része az evolutív nyelvészetnek. A szinkronikus és a diakronikus tényekre vonatkozó elvek sajátos alkalmazása (Saussure 1997: 220–221).

befutó utak találkozási, utca, kereskedő határváros, árulerakóhely, véghely, városon kívüli terület' stb. jelentéseket – *fokhely* szóösszetétel.⁶ Ezzel, a régiségben szintén gyakori, összetett szóval a ma használatban lévő, mérvadó etimológiai szótáraink (SzófSz., TESz., EWUng.) nem számolnak, adataik között a szó nem is szerepel.

A vizsgálat módszerével kapcsolatban fontos felhívni a figyelmet arra, hogy – mivel a szinkroniát működtető mechanizmusok történeti természetűek –, a szinkron elemzés eredménye nem állhat szemben a diakrón adatok vizsgálatából kikerekedő képpel. (A szinkronia és a diakronia egységéről l. Jakobson 1972; Zsilka 1982; a belső nyelvi összefüggésekre építő szófejtő vizsgálatról, a kutatás módszeréről és a hazai és nemzetközi szakirodalomról l. Horváth 2008: 67–80).

2. A *fok* alaki viselkedése és jelentésszerkezete az eddigi etimológiák tükrében

2.1. A *fok* alaki viselkedéséről

A már első, 11–12. századi adataiban is tövéghangzó nélkül jelentkező *fok* (írás-és alakváltozataiban: *fuk* ~ *fuc* ~ *foc* ~ *foch* ~ *fouk* ~ *fok*) szavunk alaki viselkedését két fontos hangtani jelenség befolyásolta:

- a) magánhangzójának nyíltabbá válása;
- b) a szóvégi *-k* esetenkénti zöngésülése: *-g*-val való váltakozása.

2.1.1. A nyíltabbá válás

A *fok* nyíltabbá válás eredményeképpen jött létre a R. *fuk*-ból. Ennek az ómagyar kori tendenciának korai eseteivel már a 11. században találkozhatunk, kitéjesedése azonban a 12–13. századra tehető: *bukur* > *bokor*, *fuk* > *fok*, *humuk* > *homok*, *pur* > *por*, *suk* > *sok* stb. A tendenciára jellemző, hogy a zártabb és nyíltabb változatok általában hosszabb ideig éltek együtt. Így szavunk esetében is: 1055: *fuk*; 1211: *foc*; 1231: *Buryasfuka*; 1264: *fukher*; 1278: *Zorcosfoka*; 1300: *fok*; 1349: *Iaroufuk*; 1386: *Thoufouk*, *sywlwmusfoka* stb. (vö. NySz., OklSz., EtSz., Bárczi 1978: 150).

2.1.2. A szóvégi *-k* zöngésülése

A zöngétlen zárhangok szórványos zöngésülése ($p > b$, $t > d$, $k > g$) az ősmagyar kortól kezdve folyamatosan megfigyelhető. A változás szó eleji és szóvégi helyzetben egyaránt előfordul. A szóvégi *-k* zöngésülése (a TESz. példáiból: R. *bádok* > *bádog*, R. *hészak* > *hézag*, tör. *tözäk* > m. *tözeg*, R. *üttek* > *ütleg*), illetve a $k \sim g$ hangmegfelelés következtében a *fok* a régi adatok sokaságában *fog* alakváltozatban is élt: *laytorya-ffogh*; *ele foga aggradisnak*; *leg felsw garadycz fogara*; *laytoria fogak*; *fog hagma*; *var fog*;

⁶ Régi magyar–latin szótárainkban (Calepinus, Pápai Páriz) a *fokhely* főként 'vicus, emporium' tehát 'utca, vásártér, piac' jelentésben szerepel. Murmellius Lexikonában az *utca* is 'vásárlóhely' -et jelent, l. pl. *Forum uinarium* 'boros vca', l. a NySz. 1533-as adatát is: „varaknak, varosoknak, falvaknak *utzaín és foghelyein*”. A *fokhely*-et '<tenger v. folyó melletti> kereskedőváros, határváros' jelentésben régi értelmező szótáraink (CzF. [1864], Ballagi [1873]) is jegyzik. Utoljára Balassa szótárában (1940) szerepel, 'határváros' jelentésben. A sokféle jelentés elemzéséből az szűrhető le, hogy a fokhelyek kezdetben a településeken, várfalakon kívül, a települések határában, kivezető és befelé vivő utak mentén, folyók vagy tenger melletti – árulerakásra, árucse-rére, kereskedésre alkalmas – üres helyek, terek lehettek.

fog hely, fogh helye, foghely; Fellyeb ültetik meeg egy foggal; hat fog fa lépcső stb. (l. NySz., EtSz., Gl., SzT.). Az Oklevélszótár gazdag, korai – főként szavunk vízrajzi jelentését reprezentáló – anyagában kétségtelenül a *fok* változatok vannak döntő többségben.

2.1.3. A szóvégi -g zöngétlenülése

A jelenség fordítottja, a szóvégi -g zöngétlenülése viszont jól megfigyelhető a szintén ősi, finnugor eredetűnek tekintett *fog* 'dēns' főnevünk régi adataiban: a nyelvtörténeti adatok tanúsága szerint a *fog fok* alakváltozatban is élt. A *fog* és a *fok* alaki viselkedésében közös az is, hogy a *fog* főnév magánhangzója is nyíltabbá válás eredménye: l. a korai *Fugdī* személynévi származékot (TESz. 1: 935; EWUng. Lieferung 2: 401). A két poliszém szó egyes jelentései között is nyilvánvaló a kapcsolat: a '**kiemelkedő, kiszögellő**' vagy az '**egyre keskenyülő, ék alakú**' közös jelentésjegyek mentén. Szépen példázza a két szó jelentésbeli összefüggését egy 1649-es erdélyi hagyatéki leltárból származó mondat: itt a két szó azonos jelentésben, egyazon kontextusban szerepel: „*Ket regen festet Fogas, edgyik fokos másik fokai hejaval* (SzT. 4: 223). Említésre méltó, hogy *fogház* szóösszetételünk – előtagja feltehetően a *fog* ige (l. TESz., EWUng.) – régi adatai között szintén számos *fokház* alakváltozattal találkozhatunk. Bár meglehet, hogy ezek az adatok valóban csak a kiejtést követő írásváltozatok, ahogyan a TESz. állítja, de ha figyelembe vesszük a *fokhely* összetétel *foghely* variánsait, mégsem lehetünk ebben teljesen biztosak.⁷

2.1.4. A *fok* és a *fog* azonos eredetének gondolata

A *fok* és az '<emberi, állati> állkapocsból kinyúló, harapásra, rágásra használt szerv' (l. pl. PPB.: *kiálló fogak*) jelentésű *fog* hasonló alaki viselkedésének és jelentésbeli egyezéseinek okán a szakirodalomban korán felmerült esetleges egyazon eredetüknek a gondolata, s a kérdés tisztázásához vezető további kutatások sürgetése. Beke 1935-ben így írt erről: „Egyelőre tehát nyílt kérdésnek kell hagynunk, hogy a *fok* azonos-e a *fog*-gal. Tisztázni kell azonban még magának a *fok*-nak különböző jelentéseit s ezek összefüggéseit” (Beke 1935: 53). Az alakváltozatok kérdésére a Szófejtő szótárban (1941) Bárczi is kitér: „...a *fok* és *fog* szó is gyakran egybeesik: mind a kettőnek van *fog* és *fok* alakváltozata és jelentésük is több ponton találkozik...”. A két szó egyazon eredetének gondolatát azonban – elfogadva az EtSz. érvelését – alaktani okokra hivatkozva elveti: mindkét szótár ugyanis a szóalakok következetesen eltérő kötőhangja miatt (*fokot, fokos*, de: *fogat, fogas*) az egyezéseket csupán részleges jelentésbeli és hangalaki keveredéssel magyarázza.

Mivel a *fok* sokféle jelentését nem sikerült megnyugtatóan kapcsolatba hozni sem egymással, sem a *fog* jelentéseivel, az alakváltozatok léte szorosan összefügg a tisztázandó alapproblémával is: a *fok*-ban egyetlen többjelentésű, vagy több, egymástól eredendően független, azonos alakú szót kell-e látnunk. A korábbi kutatók egy része ugyanis

⁷ Beke Ödön az ige + főnév szóösszetétel szokatlan, szabálytalan – bár nem példa nélküli – volta miatt, a sok *fokház* adata figyelemmel, valamint a középkori tömlőcélírásokat tanulmányozva és a *fok* 'nyílás, lyuk' jelentésére támaszkodva jutott arra a következtetésre, hogy a „*fogház* és a *foghely* első tagja tehát a *fok* szó” (l. Beke 1935: 53–54). A későbbi szakirodalom a *fogház*-ra vonatkozó elgondolását nem fogadta el.

az alakváltozatokra figyelemmel szétválasztva a *fok* jelentéseit, a szót megkettőzte: a *fok* azon jelentéseit, amelyek – külső, alaki hasonlóság alapján – kapcsolatba hozhatók a *fog* jelentésével, a *fog*-gal egyazon eredetűnek vélt *fok*-hoz kapcsolták, az ide nem illő jelentéseknek pedig más eredetet tulajdonítottak.

Budenz József elsőként látott etimológiai kapcsolatot a *fog* és a *fok* egyes jelentései 'hegyfok, várfok, létrafok' között: „A *fog* 'dens' szóval nyilván egybetartozó a m. *fok* (acc. *foko-t*) szó is, legalább néhány jelentésében, melyek 'kiálló, hegyes' alapértelemre vihetők vissza...” (MUSz. 526). A 'fejsze-, kés- tűfok' stb. jelentéseket – ezek szerinte az előbbieknél „éppen ellentétét” jelentik – a 'hát, utó-, hátrész' jelentés alapján a *fark* ~ *farok* szavunkkal próbálta egyeztetni. Ez utóbbi irreális ötletét a későbbi kutatók kivétel nélkül elvetették, a *fog* és a *fok* etimológiai összefüggésének a lehetősége azonban változatlanul élő, további kutatásra váró gondolat maradt. De, hogy a kérdésben nehezen történt előrelépés, jól mutatja az is, hogy Erdődi József 1979-ben „Fokhagyma vagy foghagyma? c. cikkében – a régi adatok egyértelműen a g-s változatok túlsúlyát mutatják – Beke 1935-ben leírt mondatához hasonlóan fogalmaz: „A *fok* azonos-e a *fog* szóval egyelőre nyílt kérdés”.

2.2. A *fok* jelentésszerkezete és etimológiái

2.2.1. A *fok* mint polisizéma

A) A Szófejtő Szótár

Bárczi a *fok* általa bemutatott néhány jelentését (SzófSz. 81–82) egyetlen címszó alá sorolja, bár nem tartja lehetetlennek, „hogy ebben az alakban két, különböző eredetű szó esett egybe”. Véleménye szerint a szó eredete – az ugor egyeztetések ingatag volta miatt – bizonytalan.

B) A TESz. és a MSzFE.

A TESz. (1967: 1: 941) és a MSzFE. (1967: 1: 21–22) – korai értelmező szótárainkkal (l. CzF., Ballagi, Balassa) egyezően polisizémaként kezeli a szót, és ugor eredetét valószínűsíti. A MSzFE. – miután röviden ismerteti a szót megkettőző, két különböző finn-ugor szóra visszavezető, korábbi próbálkozásokat (l. MUSz.; Toivonen FUF. 21: 124, idézi MSzFE. 1: 14–15; N. Sebestyén 1946: 21) –, leszögezi: „A *fok* jelentései azonban aligha választhatók el egymástól. A szétágazó jelentések divergens jelentésfejlődés eredményei”.

Ám a szó szerteágazó jelentéseinek összefüggéseit a szótáraknak nem sikerül elfogadhatóan tisztázniuk: láthatóan nem boldogulnak a régi jelentésekkel, mivel nem tudják úgy rendezni őket, hogy megnyugtatóan levezethetővé váljanak a feltett – esetleges – ugor megfelelőkből, s a kialakított sorrend egyúttal a magyar adatok időrendjének is megfeleljen. A jelentések kialakulásának javasolt rendje nincs összhangban az adatolt jelentések tényleges időrendjével. Természetesen egy szójelentés már első ismert adatai előtt is létezhetett, de a több évszázadnyi eltérés a jelentéseknek a kutatás által valószínűsített összefüggései és az adatokból kirajzolódó időrend között mégsem tekinthető megnyugtatónak: hitelteleníti a kutatási eredményt.

A TESz. a *fok* ötödikként feltüntetett, csak 1506-tól adatolható, 'kard, kés tom-pább fele' jelentéséből indul ki, ezt tekinti az ugor kori ősi örökségnek. Ebből vezeti le – metaforikus jelentésváltozással – a már jóval korábban is létező a 'szárazföldnek tengerbe nyúló kiszögellése' (1265); és a 'vár, hegy kiugró része' (1395 k.) jelentéseket. A

hasonlóságon alapuló névátvitel is megkérdőjelezhető itt, hiszen a tóba, tengerbe nyúló szárazföld, illetve a hegyfok, várfok sokkal inkább **csúcsos, ék alakú, elkeskenyedő**, mintsem tompa, széles, vastag. A szótár a 'tű, fejsze kiszélesedő lukas része' jelentést (1416 u.) is a 'kard, kés foka' jelentésből vezeti le. Beke 1935-ös dolgozata azonban arra figyelmeztet, hogy a tű ősi formája az egyik végén **ék alakban** meghajlított drót, kampós fémhuzal volt, s a fejsze, csákány foka is az az **ék alakú bemélyedés, hasíték, lyuk** volt, amelybe a nyelet erősítették. A kezdetleges létra is fába (kőbe, hegyoldalba) **ék alakban** bevágott fokokból állt. A *fok* csak később vált – nyilvánvalóan metonimikus jelentésváltozás eredményeképpen – a szűrő, vágó szerszámok éllel szembeni hátsó, vastagabb részének nevévé is. Azaz e két jelentés kialakulásának történeti sorrendje a szótár által bemutatott sorrendnek éppen a fordítottja. A TESz. csak ebből a – 'tű, fejsze kiszélesedő lukas része' – jelentésből jut el a szó történetileg első, 'nagyobb vizekből kifolyó ér, csatorna' (1055), illetve az évszázadokkal később adathozható 'rés, lyuk' (1611) jelentésekhez.

A *fok* elsődleges jelentésének pontos értelmezéséhez Andrásfalvy Bertalan tanulmánya nyújt segítséget. Andrásfalvy a szakember hozzáértésével mutatja be a fokokra épülő régi vízgazdálkodásunkat, a fokok jelentőségét a halászatban és a mezőgazdaságban, megvilágítva *fok* szavunk ősi jelentését.

A régi Magyarországon egészen a török időkig az árterek sűrűn lakott területek voltak. Ez annak volt köszönhető, hogy a megáradt folyók vizét nem igyekeztek mindenáron a gátakkal megerősített mederben tartani és gyorsan elvezetni, mint manapság, hanem fokozatosan lecsendesítve, szabályozva vezették szét az árterületen. Az ár átvágta a vizek eredeti medrét kísérő hátaikat, új medret vágva kilépett a folyóból, tóból, s az így keletkező ér, vízfolyás levezette a fölösleges vizet, s az ártérben sokáig megmaradt. Az árterek lakossága nem megakadályozta ezt a természetes folyamatot, hanem elősegítette és hasznosította: „Átvágták a medreket kísérő hátaikat, hogy a vizet ki- és bevezessék. E réseket, vízkapukat neveztek fokoknak” – írja Andrásfalvy (l. 1970: 224–228). A *fok* tehát ebben az ősi, pontosított jelentésében '<magas vízálláskor> nagyobb vizekből a töltés résein, bevágásain kifolyó természetes vagy mesterséges ér, csatorna'.

A TESz. a későbbi jelentések mindegyikét – 'fokhagyma gerezdje' (1690), 'lépcsőfok' (1751), 'fejlődés szakasza' (1752), 'valaminek a széle, határa' (1804), 'valaminek a mértéke' (1805), 'mértékegység' (1812) – a 'hegy, vár kiszögellő része' (1395 k.) jelentésből vezeti le. Valóban: e jelentések a 'hegyfok, várfok' jelentésből metaforikus vagy metonimikus jelentésváltozással megnyugtatóan magyarázhatók.⁸

⁸A 'hegyfok, bástyafok', a 'fokhagyma gerezdje', valamint a 'létra-, lépcsőfok' jelentéseket összekapcsoló **közös jelentésjegy** a külső, alaki hasonlóság: ezek a jelentések tehát metaforikus jelentésváltozások eredményei. A jelentések további metaforikus kiterjedésének, az újabb jelentések kialakulásának alapja: a 'létra, lépcső párhuzamosan egymás fölé emelkedő részeinek **egy eleme**' > 'részeinek összefüggő egymásutánja, **sorozata**' metonimikus jelentésváltozás. Ezzel párhuzamosan a '**kiemelkedő, csúcsos, ék alakú**' jelentésjegyet, mely az eddigi jelentéseket összekapcsolta, felváltja a '<rangsorban, fejlődésben, mérőeszköz skáláján> szakaszonként, egységként **fölfelé (vagy lefelé) haladás**' jelentés-összetevő. Az újabb, nyelvújítás kori jelentések és a *fok* származékai (*fokoz*, *fokozatos*, *fokozódik*) ennek a jelentésjegynek a mentén, további metaforikus jelentésváltozások eredményeképpen jöttek létre. A 'várfok, hegyfok, földnyelv' jelentésből

Szótörténeti-etimológiai kutatásunk tehát az 1960-as évek végére arra a következtetésre jutott, hogy a *fok* elsődleges jelentése a több száz évvel később adathozható jelentésekkel van közvetlen kapcsolatban, azokból vezethető le. Fölmerül a kérdés, hogy miért döntöttek e mesterséges, zavaró, a jelentések tényleges kialakulásának ellentmondó sorrend mellett? Ennek okát a *fok etimológiájában*, a foltett ugor megfelelőkben kell keresnünk.

A TESz. és MSzFE. szerint a *fok* valószínűleg ugor eredetű: vog. É. *pup, pop* 'nyíl vagy tű foka'; oszj. Vj. *põχ* 'tű foka', O. *põu* 'kés nyele' Ni. *pix*, Ko *pow* 'tű foka'. Az ugor alapalak: **pukk*. Ezek az egyeztetések azonban nagyon gyenge lábakon állnak. A TESz. maga írja: „Az egyeztetés csak akkor fogadható el, ha az osztyák szó *u, χ, β* hangja eredeti **kk*-ra megy vissza. A vogul szó idetartozása szóvégi *p*-je tisztázatlansága miatt bizonytalan.” De ha így van, mi marad? Továbbá a 'nyíl, tű foka' jelentés hogyan kapcsolódik a 'kés nyele' jelentéshez? Andrásfalvy idézett tanulmányában (1970: 224–226) pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy a TESz. magyarázatával szemben a nyílveszőnek „nem a foka, hanem a feje a vastagabb, hogy súlya elől legyen, egyenesen szálljon”. A nyíl foka az a keskeny **rés, hasadék, bevágás**, amelybe az íj húrjait beillesztik. (Hasonlóan a csonttű fokához és a szövőszéken a borda fokaihoz, melyekbe a fonalat befűzik.) Mindezt összegezve azt mondhatjuk, hogy ez az etimológia érvénytelen. A szótárak elvetik a *fok* és a *fog* eredetbeli kapcsolatának a lehetőségét (a TESz. nem indokol, a MSzFE. pedig az EtSz. és a SzófSz. érvelésével egyezően), de nem fogadják el Mészöly Gedeon korábbi etimológiáját sem.

C) Mészöly etimológiája

Mészöly 1955-ben a Nyelvörben megjelent rövid cikkében, majd a témát bővebben kifejtve 1956-ban, az Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal c. alapvető munkájában foglalkozik a *fok* eredetének kérdésével (Mészöly 1955: 92–94, 1965: 15–20). Vizsgálata csak a szó elsődleges jelentésére (1055), valamint az 'átjárás, kimenetel, vásárló hely, kiinduló és befutó utak találkozási' stb. jelentésű *fokhely* összetételre szorítkozik. Arra a következtetésre jutott, hogy – mivel a *fok* ősi jelentésében „a víz folyásának az eredetét, kezdetét, kezdő végét” jelenti, s ugyanezt a jelentést képviselheti *fő ~ fej* szavunk is (l. a *vízfő ~ vízfej ~ kútfő ~ vízforrás* szóösszetételek azonos jelentéseit) – a *fok* és a *fő ~ fej* feltehetően egyazon eredetű. Elgondolása szerint a *fok* a *fő ~ fej* – ugorkori nyelvjárási különfejlődés következtében létrejött – veláris alakváltozata lehet. Olyan közös eredetű, ám eltérő fejlődés eredményezte alakpár a *fő ~ fej* és a *fok*, mint a *víz ~ ügy; mell ~ mál* azonos etimonú alakváltozatok. Véleményében megerősítette a régi 'nemzetség, rokonság, atyafiság' jelentésű *feje-foka* mellérendelő szóösszetételünk is. (Arany gyakran él vele, Mészöly a Bolond Istók első énekének 9. versszakára hivatkozik: „Ki volt Istók? szülei kik valának? / [...] Hát tudom én minden *feje-fokát?*”) Az összetétel két tagja ugyanis Mészöly szerint nemcsak rokon jelentésű, hanem azonos eredetű is. Megoldását a szakma nem fogadta el, rámutatva arra, hogy a vog. É *punĸ* 'fej, Kopf'

a 'a valaminek a vége, határa, széle' jelentés metonimikus jelentésváltozással keletkezett (l. a R. N. *fokhegy* 'széle vminek' vagy a *fokhely* 'határváros' jelentését).

hangalak *-u-ja* – Mészöly a veláris *fok* létrejöttét erre a veláris nyelvjárási variánusra építette –, ösvogul **ě*-ből keletkezett, labiális mássalhangzó mellett (vö. MSzFE. 1: 212).

Az etimológia ellenében további érvek is felhozhatók. Mészöly ugyanis nem veszi tekintetbe azt a lényeges különbséget, mely az egyezések mellett a *vízfő* ~ *kútfő* és a *fok* elsődleges jelentése között fennáll: a *vízfő* ugyanis mindig a **földből** feltörő forrás neve, míg a *fok* a **vizekből** kilépő keskeny vízfolyást nevezi meg. Mindehhez hozzátehetjük azt is, hogy az analógiaként hivatkozott példák, a *víz* ~ *ügy* és a *mell* ~ *mál* egyazon etimonú variánsok léte nem támogatja meg ezt az etimológiát. Ezek létrejötte, azonos eredete ugyanis a magyar nyelvtörténeti és nyelvjárási adatok alapján is világos, bizonyítható, szemben a *fej* és a *fok* ugor kori eredetbeli összefüggésének eltérő nyelvjárási fejlődésére építő hipotézisével.

D) Reuter Camillo etimológiája

1970-ben – szintén a *fok* elsődleges jelentését vizsgálva – jut az eddigiektől eltérő, új elgondoláshoz Reuter Camillo. Etimológiája a későbbiekben befolyásolta a *fok* eredetével kapcsolatos alapkérdésre adott választ: azaz újra megjelennek a több – azonos alakú – *fok*-ra vonatkozó elképzelések. Reuter a *fok* ősi vízrajzi jelentését a többtől különválasztva, arra következtet, hogy a szó ebben a jelentésében (és a régi *Fokorú* helynév) a *fakad*, *fakaszt* finnugor eredetű igéink (R. *fakad* ~ *fokad* ~ *feked* > *fekély*) szócsaládjába tartozik. Szerinte a *fok* a *fak-* – feltehetően ősi nomenverbum – tö továbbélt, főnévi származéka. A *Fokorú* helynév pedig a *fok-* ~ *fak-* tőnek az *-r* képzővel, valamint a folyamatos melléknévi igenév képzőjével kiegészült, továbbképzett változata. Jelentése: 'fakadó' (l. Reuter 1970: 104–111).

A *fakad* ige 'elötör, kibuzog' jelentése – l. *A forrás fakad* használatot – (vö. a NySz. adataival: „*Fel fakada az vyz a kőből; kwth few fakada fel; Meegh az kwth feyky nem fakattanak*” stb.) és a *fok* vízrajzi köznévi jelentése látszólag valóban jól illeszkedik egymáshoz, a tüzetesebb vizsgálat azonban több szempontból is megkérdőjelezheti ezt a szófejtést. Az ellenérvek a következők:

a) Az időrend kérdése: A *fakad* első adatai a 15. század második feléből valók, a 'víz, forrás' előbuzog, a 'földből elötör' jelentés első ismert adata 1495 körüli, szemben a *fok* vízrajzi jelentésének 11–12. századi számos adatával.

b) A szójelentést érintő problémák: A *fakad* töve szótáraink szerint ősi hangutánzó szó: a finnugor megfelelők 'szétpukkan, megreped, szétpattan, fel/kitör, reccsen, durran' jelentésűek (vö. TESz. 1: 830–831; EWUng. Lieferung 2: 351; EtSzt. 196). Ezzel szemben a *fok* vízrajzi jelentésében – szemben pl. a *zúgó* vagy a *sió* (< *sivó*, *sivít* *sivölt*) nevekkal – a hangutánzásnak nyomát sem leljük. Továbbá – a *vízfej*, *kútfő*, *forrás* szavainkhoz hasonlóan – a *fakad* is csak 'földből, sziklából kitörő, előbuzgó víz' jelentéssel rendelkezik, régi adatainak jelentései között a 'nagyobb vízből kifolyó, kitörő kisebb víz' jelentést hiába keressük.

c) Hangtani-alaktani problémák: Gond van a tö magánhangzójával, így a hangalakok egyeztetetőségével is. A *fok* ugyanis **nyíltabbá válás** eredményeképpen jött létre (*fuk* > *fok*), a *fakad* tövében pedig a kiinduló, feltehetően illabiális *a* labializáció majd **zártabbá válás** után válhatna csak *o*-vá, illetve *u*-vá: *a* > *a* > *o* > *u*. Ez pedig – már csak az adatok időrendjének jelentős eltérése miatt is – lehetetlen. (A *fakad* néhány régi *fokad* adatának *o* betűje valószínűleg *a*-t jelöl [vö. Bárczi 1978: 153, 158].)

Minderre figyelemmel megállapíthatjuk, hogy ez az etimológia sem állja meg a helyét, nem fogadható el.

2.2.2. Több – azonos alakú – *fok*

A) Hadrovics etimológiái

Hadrovics László először 1968-ban, a TESz. első kötétéről írott recenziójában, tér ki egészen röviden a *fok* eredetének kérdésére. Amellett érvel, hogy „hangtani érvek me-rev alkalmazása” miatt nem szabadna elvetni olyan magyar szópárok azonos eredetének gondolatát, mint pl. a *fok* és a *fej*. Arra hivatkozik, hogy a *fok* régi jelentése „nem pusztán vízfolyás, hanem a víz eredete, kezdete, feje”, s a szó ’valaminek a kiugró része’ jelentése is természetesen kapcsolódik ehhez a jelentéshez (Hadrovics 1968: 150). Hadrovics tehát itt elfogadja Mészöly etimológiáját: a *fő* ~ *fej* és a *fok* ősi, rokonságbeli összefüggését.

A kérdéshez 1975-ös cikkében visszatérve – már Reuter Camillo etimológiájának ismeretében – **három különböző *fok* szót** mutat be. Ezek szerinte egymásnak csupán **homonimái**. A ***fok*₁**: A *fok* mint vízrajzi név „azonos a *fakad* igével”. A ***fok*₂**: A ’csúcsos, kiugró, kiemelkedő’ jelentést képviselő *fok* (hegyfok, várfok, tengerbe, tóba benyúló földnyelv) „a *fő*, *fej* mélyhangú változata”. A ***fok*₃**: a ’létra, lépcső egy eleme’, ’hőmérő beosztásának egysége’ jelentésű *fok* pedig eredetileg a *fog* főnévvel azonos, „tehát sem az első, sem a második *fok*-kal semmiféle kapcsolata nem volt, csak később keveredett a másodikkal” (Hadrovics 1975: 41–43).

Hadrovics megoldásainak érdekessége egyfelől az, hogy szakít saját korábbi – Mészölyével egyező – gondolatával, s elfogadva Reuter etimológiáját, a vízrajzi jelentésű *fok*-ot a *fakad* tövével azonosítja, a *fej*-jel való etimológiai azonosságot pedig a ’hegyfok, várfok’ jelentésű *fok*-nak tulajdonítja. Másfelől az, hogy a ’létrafok’ jelentés és a belőle levezethető későbbi jelentéseket – a sok *g*-végű korai adatra támaszkodva – ismét a *fog*-gal tartja azonos eredetűnek. A szó többi jelentését nem is említi. Hadrovics szövegeit, a három homonim *fok*-ra vonatkozó gondolatmenetét ebben a formában senki nem vette át, nem követte. Cikkének viszont kétség kívül szerepe van abban, hogy a *fok* és a *fog* főneveink azonos eredetének korábban már több ízben fölmerült – elutasított vagy nyitva hagyott – kérdése (MUSz.; EtSz.; SzófSz.; Beke 1935; MSzFE.) ismét előtérbe került.

B) Az EWUng. etimológiai

Az EWUng. (1992: Lieferung 2: 404–405) gyökeresen szakít az egyetlen, sokjelentésű *fok* koncepciójával (TESz., MSzFE.), mivel **négy *fok*** főnevet különít el egymástól. Ezek eredetét, egymáshoz való viszonyát is a korábbi megoldási kísérletektől eltérően látja. Azaz:

1) A bizonytalan eredetű, ’nagyobb víznek kifolyása, kiágazása, kiugrója’ jelentésű ***fok*₁**-re két etimológiai javaslatot is kínál:

a) A ’vágó-, szűrőszerszám tompa, vastagabb hátoldala, lukas vége’ jelentéséből (ez a jelentés itt a *fok*₃-hoz tartozik) **jelentéselkülönüléssel** jöhetett létre, föltéve, ha ez a jelentés már igen korán kialakult. Vagyis az EWUng. itt megismétli a TESz. és a MSzFE. magyarázatkísérletét.

b) A vízrajzi jelentésű *fok* finnugor kori ősi örökség, és azonos a *fakad* szócsaládjának ősi nomenverbum tövével. A szótár itt Reuter etimológiáját fogadja el.⁹

2) A 'hegyfok, várfok' jelentésű *fok₂* az EWUng. szerint belső fejlemény: alaki hasonlóság alapján a *fog* főnévből **jelentésselkülönüléssel** keletkezhetett. A szótár megjegyzi még, hogy a szónak a *fej*-jel való összefüggése „kaum wahrscheinlich”.

3) A 'tű, fejsze, foka', illetve a 'kés, kard foka' jelentésű *fok₃*-at az **ugor kori** 'vágószerszám tompa vége' jelentésű, kikövetkeztetett **pukk₃* alakból vezeti le, vagyis – a jelentések értelmezését tekintve – ismét a TESz. magyarázatát veszi át.

4) A 'lépcső, létra foka', továbbá a későbbi 'szög foka', 'fejlődés szakasza' stb. jelentésű *fok₄* pedig a **fog főnévből szóhasadással** jöhetett létre. A szó különböző jelentései és származékai (*fokoz*, *fokozatos*, *fokozódik* stb.) metaforikus jelentésváltozások eredményei.

A *fok*-kal kapcsolatos újabb etimológia az EWUng. megjelenése után nem született: Zaicz Gábor etimológiai szótára (EtSzt. 2006) követi az EWUng.-ot. Újabb értelmező kéziszótáraink (ÉKsz.² 2003, ÉrtSz+ 2007) szintén az EWUng. szófejtése alapján rendezik három szócikkbe a *fok* mai jelentéseit. (A szó régi vízrajzi jelentése a mai magyar köznyelvben már nem él.)

A *fok* megnégyszerezése, homonimákba hasogatása meglepő és zavaró. Nem győz meg, mert az így létrejött azonos alakú szavak nem felelnek meg a valódi homonímia kritériumainak. Történeti-etimológiai szótárban ugyanis csak akkor jogos a közös hangalakhoz tartozó jelentéseknek több szóba tördelése, ha egyrészt a belső nyelvi összefüggések ennek nem mondanak ellent; másrészt a szétválasztott jelentéseknek igazolhatóan különböző felmenői vannak. Itt azonban egyik kritérium sem érvényesül, hiszen a szótár szerint a *fok₂* és a *fok₄* – alaki hasonlóság alapján – egyaránt a *fog* főnévvel van eredetbeli kapcsolatban, a *fok₁* egyik lehetséges megoldása pedig *fok₃*-mal. Indokolatlan tehát külön szavaknak tekinteni ezeket az összekapcsolható, közös felmenővel rendelkező jelentéseket. A jelentésselkülönülés fontos kritériuma lehet az állhomonimák szétválasztásának a szinkroniában, diakrón kutatásoknál azonban nem vezethet egyazon szónak a szétágazó jelentések mentén való megtöbbszörözéséhez. Bárczi Géza is fellép – a homonímia kérdéskörével foglalkozó, ma is érvényes gondolatokat felvető, régi cikkében – a poliszémák indokolatlan homonimákba tördelése, „a maximális homonimophilia betegségekbe” esők ellen, leszögezve, hogy „magában a szóban végbement jelentésváltozásokon alapuló jelentéselágazódást sohase tekintjük homonímia alapjának” (Bárczi 1958: 51).

Nem győznek meg ezek az etimológiák továbbá azért sem, mert – főntebb láttuk – a korábbi elképzelésekből átvett magyarázatok több szempontból kifogásolhatók, hiteletlenek. Hiába tehát a négy homonim *fok* fölvétele, a régóta megoldatlan kérdések így is megoldatlanok maradnak.

Az EWUng. etimológiáinak pozitív hozadéka viszont az, hogy – ha felemásan is – a magyarázatokban szerephez jut a régi gondolat: a *fok* némely jelentésének és a *fog* főnévnek az etimológiai kapcsolata.

⁹ A Tihanyi apátság alapítólevelével foglalkozó újabb szakmunkák – I. Zelliger 2005; Hoffmann 2010; Szentgyörgyi 2010 – a *fok* vízrajzi jelentésének etimológiájáról szólva – az EWUng. álláspontját ismertetik.

3. A régi-új etimológia

3.1. A *fok* poliszéma

A *fok* hangalakhoz tartozó jelentések tüzetes vizsgálata és az egymásnak többféleképpen ellentmondó szakirodalom alapos áttekintése, értékelése után itt az ideje, hogy összefoglaljam a *fok* eredetével kapcsolatos saját álláspontomat. Meggyőződésem, hogy vissza kell térni az **egyetlen – sokjelentésű – *fok*** gondolatához! Történetileg semmiképpen sem indokolt a *fok* jelentéseinek homonimákba tördelése, hiszen szerteágazó jelentései bizonyíthatóan divergens jelentésfejlődés eredményei: közös jelentésmozzanatok mentén összekapcsolódnak, egymásból közvetlenül vagy közvetve – metonimikus és metaforikus jelentésváltozások figyelembe vételével – levezethetők. (Ennek megfelelően mai értelmező szótáraink *fok* főnevei **álhomonimák**.)

A szójelentések minden esetben több különböző szemantikai összetevőből épülnek fel, minden egyes jelentés jelentésmozzanatok strukturált egysége. A **pars pro toto** (rész az egész helyett) egyetemes, a szójelentések működésében, kiterjedésében is döntő szerepet játszó elve alapján egy többfelé elágazó sokjelentésű szavunk jelentéseinek egy-egy részrendszerében csak egy jegy, a névadó motívum válik dominánssá. Ennek felderítésével válik világossá a kapcsolat a részrendszer szereplői között (vö. Horváth 2007: 73–76).

Így van ez a *fok* esetében is, példaként csak néhány részösszefüggést említek újra. Ha szavunk elsődleges jelentése a '<természetes vagy mesterséges> rés, bemélyedés, ék alakú bevágás' jelentésjegy, akkor a '<nagyobb vizekből e réseken keresztül kilépő, kiugró, kiszakadó> keskeny vízfolyás, ér, csatorna' vízrajzi jelentés ősi metonimikus jelentésváltozás eredménye. Az 'ék alakú hasíték, lyuk' jelentésmozzanat teremt kapcsolatot a *fok* vízrajzi jelentése és a 'fokos, fejsze, csákány, tű foka', továbbá a későbbi 'rés, lyuk' → 'üres hely, tér' → vásárhely, piactér → árulerakóhely, vásárváros' jelentések között. Ám az 'elkeskenyedő, ék alakú' → 'kiszögellő, kiugró' vagy 'csúcsos, hegyes' rokon értelmű jelentésmozzanatok kapcsolják össze a vízrajzi jelentést a későbbi 'földnyelv', 'hegyfok', 'vár-fok', 'létra-, lépcsőfok', vagy a régi 'egyesülő vizek földköze', illetve a nyelvjárási 'kasza pengéjének hegye' jelentésekkel.

Amikor a jelentések rendszerébe egy olyan új jelentés-összetevő „lép be”, mely a szó korábbi jelentéseit összekapcsoló jelentésjegyek között még nem szerepelt, a később kialakult jelentéseket viszont éppen ez az új jelentésjegy fűzi egybe, **motívumváltásról** beszélhetünk (vö. Horváth 1993: 87). Ezt a folyamatot látjuk, amikor a *fok* 'kiemelkedő, csúcsos, ék alakú' jelentésjegyét – a 'létra, lépcső párhuzamosan egymás fölé emelkedő részeinek egy eleme' > 'részeinek összefüggő egymásutánja, sorozata' metonimikus jelentésváltozás következtében – felváltja a 'szakaszonként fölfelé (vagy lefelé) haladás' jelentés-összetevő. Ez az oka annak, hogy a *fok* korai jelentései és pl. a 'fejlődés, rangsor egy szakasza', illetve a 'hőfok, vízfok' stb. jelentések között **közvetlen kapcsolat már nincs**. Mivel egy ősi szónak az idő haladtával egyre többfelé ágazó jelentései jöhetnek létre, a szójelentéseket összetartó jelentésjegyeket több motívumváltás is megoszthatja, részrendszerekre bonthatja. Ez a folyamat pedig jelentősen megnehezíti a részrendszerek kapcsolódási pontjainak a feltárását, a poliszéma poliszéma-voltának igazolását.

3.2. A *fok* és a *fog* főnevek etimológiai összefüggéséhez

A *fok* és a *fog* eredetbeli kapcsolatban van egymással: az alakok egyeztethetősége, a jelentések között kimutatható megfelelések és a nyelvtörténeti adatok egyaránt megerősítik a 19. századtól kezdve többször fölmerült gondolat igazságát. Magam úgy vélem: a tő megoszlása (*fok* ~ *fog*) **ősi szóhasadásnak** – azaz együttes alaki és jelentésbeli elkülönülésnek köszönhető: a főnevek egymás szóhasadással elkülönült változatai.

A nyelvek történetében végbemenő szabályos hangváltozások (hangfejlődési tendenciák) morfológiai következményekkel járnak, változásokat indukálnak az alaktani rendszerben: **morféma-alternáció** jöhet létre. Az alaki különbségeket a nyelv hasznosíthatja, tartalmassá teheti: az egymástól elkülönülő alakokhoz előbb-utóbb egymástól kisebb-nagyobb mértékben elkülönülő jelentések társulhatnak. Ha egy komplex jelentéstartalom differenciálódik, specializálódik, s a specializálódott jelentések tartósan az egymás mellett élő alakokhoz kapcsolódnak, a variánsok önállósulnak, új lexéma jön létre. Ezzel a szóhasadás folyamata lezárult (vö. Grétsy 1962; Horváth 2004: 133–136).

A *fok*-ot érintő szóhasadás a nyelvünkben tipikus $k > g$ zöngésülés eredményeképpen előállt $k \sim g$ hangviszonyra épül. Ez a gyakori hangváltakozás nem mindig vezet szóhasadáshoz, csupán alakváltozatokat hoz létre (pl. *kazdag* ~ *gazdag*; *kunyhó* ~ *gunyhó*; *kajdol* ~ *gajdol*; *lakk* ~ *lagg*), más esetekben viszont teljes szóhasadáshoz vezet (pl. *kópé* ~ *góbé*; *kondor* ~ *göndör*; *kornyadoz* ~ *görnyedez*; *rikog*, *rikkant*, *rikkancs*, *rikó* ~ *rigó*; *fok* ~ *fog*).

Van itt azonban egy bökkenő! Főntebb láttuk, hogy a két szó egyazon eredetének gondolatát szótáraink (EtSz., SzófSz., MSzFE.) morfológiai okokra hivatkozva nem fogadják el: a szóalakok következetesen eltérő kötőhangja miatt (*fokom*, *fokoz*, de: *fogam*, *fogaz*) az egyezéseket nem ősi rokonsággal, csupán részleges jelentésbeli és hangalaki keveredéssel magyarázzák.

Fontos felhívni a figyelmet azonban arra, hogy a szabályos hangváltozásokra épülő alaki eltérések egyáltalán nem kizáró okai az ilyen különbségeket felmutató szavak közös eredetének. Sőt, sok esetben éppen ezek a hangtani-alaktani eltérések segítik elő, vagy erősítik meg a valamikori egyetlen szó kettéválását, szóhasadását. Más esetekben pedig a szócsalád további kiterjedését, ősi nomenverbumok szófaji elkülönülését vagy akár egyazon szó mondatrészi (alanyi és állítmányi) megoszlását indukálják (l. pl. *nevel* ~ *növel*; *csillag* ~ *csillog*; *kerengő* ~ *keringő*; *burok*, *burkol*, de: *borul*, *borít*, *él*, *élet*, *élelem*, de: *eledel*, *eleven*; *a hatalmasok hatalmasak* stb.).

Számos esetben kizárólag csak **szóalakhasadásról** beszélhetünk: *éber* → *éberen* ~ *ébrén*; *só* → *sótalan* ~ *sóltan*, *mag* → *magja* ~ *magva*, *hamu* → *hamus* ~ *hamvas* stb. (vö. Grétsy 1962: 63–64; Balázs 1965: 374–375; Horváth 2013: 32–33). A kötőhangok eltérése tehát nem lehet akadálya a két főnév azonos eredeztetésének. Ez az alaktani eltérés hozzájárulhatott a szóhasadás teljessé válásához, a valamikori közös felmenő két szóvá hasadásához.

Ha a két szó valóban egyazon eredetű, a *fok* szócsaládjá nagymértékben kiterjed: távolabbi rokonaival a *fog*-gal és származékaival egészül ki. A két szócsalád egy széles körű eredetbeli összefüggés-hálózatnak egy-egy részrendszerét alkotja. Meggondolható érvek alapján a *fog*-on keresztül egy további kapcsolat lehetősége is felmerülhet. Dolgozatom zárásaképpen ezt a lehetséges összefüggést mutatom be röviden.

3.3. A *fog* ige és a *fog* főnév azonos eredetének gondolata

Ősi, finnugor eredetű, korai adatolású *fog* főnevünk érdekessége, hogy alakilag egybeesik az ugor korig visszavezethető *fog* igeikkal. Az ige korai híres adata az 1300 körüli Ómagyar Mária-siralomból való: „*fugwa/ hutzuzwa, wklelue, kethwe, ulud*”. Az azonos hangalakok, valamint a mindkét esetben lezajlott nyíltabbá válás ($u > o$) alapján fölmerülhet a két szó egyazon eredetének gondolata. A ma forgalomban lévő etimológiai szótáraink, a SzófSz. (81–82), a TESz. (1: 934–935) és az EWUng. (Lieferung 2: 400–401). szerint azonban a két szónak semmi köze egymáshoz, eredetükben egymástól függetlenek, a hangalaki azonosság csupán véletlen egybeesés eredménye. A szakma mai álláspontja szerint tehát a *fog* főnév és a *fog* ige homonimák.

Magam 2009-es dolgozatomban kíséreltem meg igazolni a két *fog*, az ige és a főnév azonos eredetét: egy **ősi nomenverbum** kategoriális és funkcionális szétválását láttam bennük (Horváth 2009: 91–97). Gondolatmenetem röviden a következő:

Szótáraink a ***fog* főnév** eredeti (tulajdonképpeni) jelentését a következőképpen definiálják: „<emberi, állati> állkapocsból kinyúló, rágásra használt szerv”; „az embernek és a gerinces állatoknak a szájüregében egymás mellé sorakozó, harapásra, rágásra való csontszerű képződmény” (TESz., ÉKsz.). Nyilvánvaló azonban, hogy a *fog* – különösen a ragadozó emlősök körében feltűnő ez, de a kutyáknál, macskáknál is jól megfigyelhető – nem csupán a rágás, illetve a harapás szerve. A vadállat ugyanis **foggal (kőrömmel) fogja meg**, ragadja meg, ejti rabul, **tartja fogva** áldozatát.

Erről tanúskodnak a *fog* nyelvtörténeti adatai is, konkrét és átvitt jelentésben egyaránt. Lássunk közülük néhányat: „...inkább kellene felnetek a *pokolbely farkasnak fogatul*” [VirgK. 56]; „*Tsattogatni a fogait*”; „*Chykorgatak een reyam w fogokath*” [KesztK. 82]; „A disznó *fogait feni*” [PP]; „Báránybőrrel fedezi *farkas fogait*” [Sz. D.]; „Rám *fenik fogokat*, látom *agyarokat igen köszörülik*” [Thaly]; „*Agyarkodva köszörülik fogokat*” [Pázmány]; „Ellenünk való *fogatok vicsoritására...*”; „Minden állatra osztott az isten *fegyvert*, kinek öklelő szarvat, kinek *agyar fogat*, kinek körmöt, kinek mérget” [Faludi] stb. (NySz. 1: 862–863).

Ha az emberi, állati *fog* alapvető funkciója csak a rágás volna, nem tudnánk értelmezni a *foggal-kőrömmel*; a *feni/köszörüli a fogát vkire/vmire*; a *vásik/fáj a foga vkire/vmire*; *kimutatja a foga fehéret*; *foga közt hoz*; *foga van a télnek*; *fogagyarban van vkivel, agyarkodik* → *acsarkodik, kivicsoritja a fogát, vicsorog* stb. ma is létező jelentéseket, frazémákat.

Mindezt figyelembe véve egy ősi, kikövetkeztetett, elemisméltéses (tautologikus) egyszerű mondathoz jutunk: ***a fog fog** (vö. még Horváth 2013: 28–31; 2014: 213–214). Ez a kikövetkeztetett (hipotetikus) ősi struktúra tökéletesen beleillik a magyar nyelvre meghatározóan jellemző, és sok esetben ma is élő elemisméltéses, azonos elemekből vagy jól láthatóan egyazon eredetű elemekből szerveződő, csupán alanyból és állítmányból álló, eredendően [A + A] képletű, egyszerű mondataink közé. Ilyenek pl. *a csibe csipog*, *a csillag csillog*, *a csel csal*, *a csengő cseng*, *a dongó dong*, *az eső esik*, *a folyó/folyás foly(ik)*, *a haris harsog*, *a kőkény kék*, *a levél lebeg*, *a rigó rikkant*, *a róka ravasz*, *a vér vörös*, *a vadász vadász(ik)* stb. tömondatok. Ebben az ősi, sokszor hangutánzó elemekből létrejövő, a gyermeknyelvre meghatározóan jellemző mondatképletben (vö.: *háp, háp* → *a hápi hápog*; *rőf, rőf* → *a rőfi rőfög* stb.) az egyazon eredetű

elemek pozicionális különbsége funkcionális különbséget is hordoz: az első elem az alany, a megismételt második pedig az állítmányi funkciót tölti be.

De lássuk, mit mondanak etimológiai szótáraink a **fog igéről!** Az ugor eredetű ige (és segédige) eredeti jelentése a TESz. szerint 'megragad, szorítva tart'. A *fog* és a *tart* rokon jelentésű igék. A különbség közöttük annyi, hogy a *tart* jelentésében hangsúlyos szerepet kap a 'folyamatosan' jelentésmozzanat (l. pl. a *fogd meg és tartsd erősen/ szorosán* mondatot). A *fog* főnévi jelentésénél láttuk, hogy a 'fogával megfog és szorítva tart' érvényes jelentés. Ezek a jelentések tehát megfeleltethetők egymásnak. Akárcsak a főnév és az ige *fogas* és *fogós* származékára épülő *fogas kérdés* és *fogós kérdés* szintagmák. Mindkét kifejezés 'kemény, nehezen megoldható, rázós kérdés' jelentésű. A *fogas* ~ *fogós kérdés* ugyanis **megfogja, nem engedi** továbblépni, **megakasztja** a továbbhaladásban a belebotló embert.

A főnévből, illetve az igéből létrejött azonos jelentésű szintagma értelmezése kapcsán a jelentéseket felépítő azonos jelentésmozzanatokhoz jutunk el. Ezek a közös jelentéskomponensek is a *fog* ige és a *fog* főnév azonos eredete és **ősi nomenverbum** volta mellett szólhatnak.

A *fog* ige és a *fog* főnév, továbbá a *fog* és a *fok* főnevek etimológiai kapcsolata azt jelenti, hogy a *fok* az igével is – távolabbi – eredetbeli kapcsolatban áll: a három szócsalád egy nagy kiterjedésű etimológiai hálózat egy-egy részrendszerét alkotja.

*

Aurélien Sauvageot 1971-ben a magyar nyelvvel foglalkozó munkájában (*L'édification de la langue hongroise*) arra figyelmeztet, hogy a magyar szókincs elidegenedik: elveszti szervességét, összetartó erejét, ha eltűnik vagy lényegesen csökken benne a motiváció. A magyar nyelvújítás másfél évszázados csodálatos erőfeszítése, hogy megajándékozza a nemzetet egy motivált szókészlettel, veszélybe kerül, ha a túl sok idegen szó és kifejezés kiszorítja a megfelelő magyart. A *lokomotív*, az *analízis* stb. a magyar nyelvhasználóknak kevesebbet mond, mint a *mozdony* vagy az *elemzés*, mert az utóbbiak motivált elemek, szervesen beletartoznak egy-egy szócsaládunkba, s ezen keresztül illeszkednek a szókincs egészébe. A szókészleten belül a szavak két csoportra oszlanak: a) motivált elemek; b) a motiválatlan elemek, vagy azok a kifejezések, melyeknek a motivációját a magyar nyelven kívül kell keresni (l. pl. magy. *rűzs* < fr. *rouge* 'piros'; magy. *kaspó* < fr. *cache-pot* 'rejtő edény'). A motiválatlan elemek egyre növekvő száma, túlsúlya csökkenti a szókészlet kohézióját, a szervesség ellenében hat.

Az idő is a motivációt gyöngítő tényező: a valamikor motivált elemek demotiválódnak, elvesztik – a korábban még világos – tágabb körű eredetbeli kapcsolataikat. Ám ezek az etimológiai összefüggések látenszen még megvannak, idővel egyre több és nehezebb munkával ugyan, még felszínre hozhatók, igazolhatók. Felderítésük, bemutatásuk és tudatosításuk fontos feladat, hiszen lényegi szerepük van a szókészlet szervességének, összetartó erejének megteremtésében és fenntartásában.

HIVATKOZÁSOK

- Andrásfalvy Bertalan 1970: A fok és jelentősége régi vízgazdálkodásunkban, in Kázmér Miklós – Végh József szerk.: *Névtudományi előadások*, 2. Névtudományi Konferencia, Budapest, Akadémiai = *Nyelvtudományi Értekezések* **70**, 224–228.
- ÁSz. = Fehértói Katalin 2004: *Árpád-kori személynévtár 1000–1301*, Budapest, Akadémiai.
- Ballagi = Ballagi Mór 1873: *A magyar nyelv teljes szótára* **1**, Pest, Heckenast Gusztáv kiadása.
- Balassa = Balassa József 1940: *A magyar nyelv szótára* **1**, Budapest, Grill Károly Kiadóvállalata.
- Balázs János 1965: „Hulló harmatnak szeretője...” *Magyar Nyelvőr* **89**, 374–377.
- Bárczi Géza 1951: *A Tihanyi Apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*, Budapest, Akadémiai, 14.
- Bárczi Géza 1958: A szótári homonímia kérdéséhez, *Magyar Nyelv* **54**, 43–52.
- Bárczi Géza 1978: Magyar hangtörténet, in Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán: *A magyar nyelv története*, Budapest, Tankönyvkiadó, 111–180.
- Beke Ödön 1935: Nyelvünk műveltségtörténeti emlékeihez, *Fogház, fokhely, fok, Magyar Nyelvőr* **64**, 48–54.
- Calepinus, Ambrosius 1585: *Latin-magyar szótár*, sajtó alá rend. Melich János 1912, Budapest, MTA.
- CzF. = Czuczor Gergely – Fogarasi János 1864: *A magyar nyelv szótára* **2**, Pest, Emich Gusztáv kiadása.
- Ecsedi István 1934: *Népies halászat a Közép-Tiszán és a Tiszántúli kisvizeken*, Debrecen, Városi Nyomda, 5.
- Erdődi József 1979: Fokhagyma vagy foghagyma? *Magyar Nyelv* **75**, 72–76.
- ÉKsz. = Juhász József et al. szerk. 1992: *Magyar értelmező kéziszótár*, Budapest, Akadémiai.
- ÉKsz.² = Pusztai Ferenc szerk. 2003: *Magyar értelmező kéziszótár*, második, átdolgozott kiadás, Budapest, Akadémiai.
- ÉrtSz. = Bárczi Géza – Országh László főszerk. 1959–1962: *A magyar nyelv értelmező szótára* **2**, Budapest, Akadémiai.
- ÉrtSz+ = Eöry Vilma szerk. 2007: *Értelmező szótár+* **1**, Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- EtSz. = Gombocz Zoltán – Melich János 1914–1944: *Magyar etymológiai szótár* **1**, Budapest, MTA.
- EtSzt. = Zaicz Gábor szerk. 2006: *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*, Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- EWUng. = Benkő Loránd főszerk. 1992–1998: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*, Lieferung **2**, Budapest, Akadémiai.
- Fekete Péter 1997: A fok vízrajzi köznév jellemzője és gazdasági szerepe a régi Heves megyében, in Gergely Piroska – Hajdú Mihály szerk.: *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai* **2**, Budapest – Miskolc, 442–448.
- FNESz. = Kiss Lajos 1980: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*, Budapest, Akadémiai.
- Grétsy László 1962: *A szóhasadás*, Budapest, Akadémiai.

- Gougenheim, Georges 1971: L'action de l'homonymie sur le lexique, *Bulletin de la Société Linguistique de Paris* **66**, 299–302.
- Győrffy István 1928: *A szilaj pásztorok*, Karcag, A Magyar Föld és Népe **2**, 42.
- Hadrovics László 1968: A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, ismertetés, *Magyar Nyelv* **64**, 148–154.
- Hadrovics László 1975: Szavak és szólások, *Fok. Nyelvtudományi Értekezések* **88**, 41–43.
- Hoffmann István 2010: *A tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 56–60.
- Horváth Katalin 1993: Állapot és történet az etimológiai kutatásban, *A hint* ige eredete és rokonsága, in Horváth Katalin és Ladányi Mária szerk.: *Állapot és történet – Szinkrónia és diakrónia viszonya a nyelvben*, kiadja az ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszéke, Budapest, 81–91.
- Horváth Katalin 1999: Poliszémia és homonímia az etimológiai kutatásban, *A fog* főnév és a *fog* ige összefüggéséhez, in Gecső Tamás szerk.: *Poliszémia és homonímia* (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához **2.**), Budapest, Tinta Könyvkiadó, 91–97.
- Horváth Katalin 2004: Töprengések a szóhasadás jelentőségéről, in Gecső Tamás szerk.: *Variabilitás és nyelvhasználat* (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához **34.**), Budapest, Tinta Könyvkiadó, 133–142.
- Horváth Katalin 2008: Az etimológia elvei, in Büky László – Forgács Tamás – Sinkovics Balázs szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei V*, Szeged, JATEPress, 67–80.
- Horváth Katalin 2013: Az ég szimbolikus jelentései és *ég* főnevünk eredete a tautologikus predikatív struktúrák tükrében, *Vallástudományi Szemle* **3**, 26–36.
- Horváth Katalin 2014: Jelentés, szerkezet, etimológia, *Az ered, ereszt* igénk szócsaládjáról, in Havas Ferenc et al. szerk.: *Nyelvben a világ. Tanulmányok Ladányi Mária tiszteletére*, Budapest, Tinta Könyvkiadó, 206–215.
- Jakobson, Roman 1972: A szinkrónia és a diakrónia egysége, in Fónagy Iván és Szépe György szerk.: *Hang – jel – vers*, Budapest, Gondolat, 177–185.
- Kázmér Miklós 1993: *Régi magyar családnevek szótára, 14–17. század*, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Lukács Károly 1951: *Fok*, Sár, Sió, Siófok, *Magyar Nyelv* **47**, 255–266.
- Mészöly Gedeon 1955: Szó és szólásmagyarázatok, *Fő és fok*, *Magyar Nyelvőr* **79**, 92–94.
- Mészöly Gedeon 1956: A Tihanyi Apátság alapítóleveléből, in *Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal*, Budapest, Tankönyvkiadó, 15–19.
- Murm. = *Lexicon Joannis Murellii* [1533] 1896: Közzétette és bev.: Szamota István, Budapest, MTA.
- MSzFE. = Lakó György szerk. 1967: *A magyar szókészlet finnugor elemei* **1**, Budapest, Akadémiai.
- MTsz. = Szinnyei József 1893: *Magyar tájszótár* **1**, Budapest, Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése.
- MUSz. = Budenz József 1873–1881: *Magyar–ugor összehasonlító szótár*, Budapest, MTA Könyvkiadó Hivatala.

- Nyíri Antal 1948: A kiháló szentesi vízi élet néprajzi és néprajzi maradványai, Különnyomat az *Alföldi Tudományos Gyűjtemény* 2. (1946–47) kötetéből, Szeged, 31, 90.
- NySz. = Szarvas Gábor–Simonyi Zsigmond szerk. 1890–1893: *Magyar nyelvtörténeti szótár 1–3*, Budapest, Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése.
- NyÚSz. = Szily Kálmán 1902: *A magyar nyelvújítás szótára*, Budapest, Hornyánszky Viktor Kiadása.
- OkISz. = Szamota István–Zolnai Gyula 1902–1906: *Magyar oklevél-szótár*, Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése.
- PPB. = Pápai Páriz Ferenc [1767] 1995: *Dictionarium Latino–Hungaricum et Hungarico–Latino–Germanicum*, Bod Péter által bővítve, Reprint, [Nagyszében], Budapest, Universitas Kiadó.
- Reuter Camillo 1970: A *fok* vízrajzi köznévi és a *Fokorú* helynévi eredete, *Nyelvtudományi Értekezések* 70, 104–111.
- Saussure, Ferdinand de 1997: *Bevezetés az általános nyelvészetbe*, Budapest, Corvina Kiadó.
- Sauvageot, Aurélien 1971: *L'édification de la langue hongroise*, Paris, Klincksieck.
- Schogt, Henry G. 1976: *Sémantique synchronique: Synonymie, homonymie, polysémie*, Toronto.
- N. Sebestyén Irén 1946: *Fok*, *Magyar Nyelv* 42, 21–22.
- Szentgyörgyi Rudolf 2010: *A tihanyi apátság alapítólevele mint a magyar nyelvtörténeti kutatások forrása*, Doktori disszertáció, http://nyelvtortenet-elte.tombo.hu/?page=c604801d5d5384fbel1a90a8691940463&open_page=4, Letöltve: 2014. 06. 10. 71–73.
- SzófSz. = Bárczi Géza szerk. [1941] 1991: *Magyar szófejtő szótár*, Budapest, Trezor Kiadó.
- SzT. = Szabó T. Attila főszerk. 1982: *Erdélyi magyar szótörténeti tár* 4, Bukarest, Kriterion.
- TESz. = Benkő Loránd főszerk. 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3*, Budapest, Akadémiai.
- ÚMTsz. = B. Lőrinczy Éva főszerk. 1988: *Új magyar tájszótár* 2, Budapest, Akadémiai.
- Zelliger Erzsébet 2005: *A tihanyi alapítólevél*, Pannonhalma, Bencés Kiadó, 22, 60.
- Zsilka János 1982: *De constructione. Történet és állapot egysége a nyelvben*, Budapest, Akadémiai.

RÉGI VONZAT VÉNEBB VONZAT?

HORVÁTH LÁSZLÓ

1. Témaválasztás és szemlélet

Ha a laikus olyan nyelvtörténeti alakra bukkan, amely egy már nem szokásos formának, grammatikai megoldásnak a képviselője, de felismeri benne egy mai alaknak vagy szerkesztésmódnak a megfelelőjét, akkor többnyire arra gondol, hogy a régi adatlású, de a későbbiekben kiháló vagy háttérbe szoruló változat a keletkezését tekintve megelőzte ma is eleven társát. Ez a gondolat olykor a szakembert is megkísérti, pedig nyilvánvalóan nem szükségszerű, hogy a variánsok diakrón küzdelméből az kerüljön ki győztesként, amelyik későbbi keletkezésű.

Ilyenféle töprengésre készített például az ELTE 2008-as forráskutatási, forráskiadási és tudománytörténeti konferenciájának nézőjeként Hegedűs Attila előadása a 15–16. századi misszilisekben használt és a mai igevonzatoknak az összevetéséről (Hegedűs 2009); ebben a konkrét esetek bemutatása mellett általános tendenciákat is igyekezett megállapítani. A program csúszása miatt akkor nem volt módom arra, hogy hozzászólásban fejtssem ki aggályaimat. Ezt részben nem is bántam, mivel beláttam, hogy mondanom egyébként sem fért volna bele a hozzászólásokra szánt időkeretbe. Úgy döntöttem tehát, hogy megvárom a konferencia anyagának megjelentetését, és külön cikkben szólok hozzá az előadás írásbeli változatához. A kötetet a következő évben adták ki, de másféle kutatási témák és feladatok miatt folyton halogattam a reagálást. Hozzászólási szándékomban azonban megerősített az, hogy 2012-ben megjelent Hegedűs Attilának A vonzatosság a magyar nyelvjárásokban című könyve (Hegedűs 2012), és ebben a szerző a korábbi előadásában elhangzottakra is épít. Úgy vélem, a mostani szegedi nyelvtörténeti konferencia megfelelő alkalom az én hibámból megkésett, de reményem szerint érvényességét nem veszett reflektálásra.

Előadásával Hegedűs arra kívánta felhívni a figyelmet, hogy a misszilisek – az értelmi szerző, diktáló („fej”) és a tényleges leíró („kéz”) viszonyának gyakori tisztázatlansága, sőt tisztázhatatlansága miatt – elsősorban a felsőbb nyelvi szinteknek, a mondat- és szövegszerkesztésnek a vizsgálatára alkalmasak. Ebben az állításban kétségtelenül van igazság, részletes mérlegelésébe azonban nem kívánok belebocsátkozni. Ehelyett annak az elemzésnek a módszereit és eredményeit szeretném értékelni, amelyet Hegedűs a tételének szemléltetésére bemutatott. – A mondat- és szövegszerkesztés köréből a vonzatok változását vette szemügyre. „Ahogy [...] a nyelvben minden változik, úgy a vonzatok s ez által a mondatstruktúrák is változnak” – írja Hegedűs (2009: 92), rámutatva, hogy efféle módosulások napjainkban is nyomon követhetők (vö. pl. Zimányi 2006). Aból a középkori levélgyűjteményből, amelyet Papp Lajossal közösen szerkesztett (KLev.), összegyűjtötte azokat az igei szerkezeteket, amelyekben a vonzat eltér a ma szokásostól. Meglehetősen sok ilyen különbséget talált, nem úgy, mint annak idején Forgács Tamás a valenciaelmélet nyelvtörténeti hasznosíthatóságát demonstráló értekezésében (1996), amely egy bibliafordítást vett nagytitka alá. Hegedűs Attila úgy gondolja, hogy

a misszilisek és a mai nyelvhasználat között tapasztalt eltérések alapján „a nyelvi változás okaira adódó következtetések vonhatók le” (2009: 93).

Ez az elképzelés kétségtelenül ígéretes, reálisnak is tűnik. Hogy mégsem vezet hiteles eredményekre, annak szemléleti és módszertani okai vannak. A következőkben ezeket tárom fel.

Vonzatszempléje elé bocsátva Hegedűs Attila fontos szemléleti-módszertani megjegyzést tesz (2009: 93): leszögezi, hogy – ellentétben az egyetemi nyelvtörténeti tankönyvben alkalmazott differenciálással (Horváth 2003: 461) – a szerkezetek bemutatásában nem tesz különbséget vonzatváltakozás és vonzatváltozás között. Úgy tűnik, hogy a misszilisekbeli és a mai vonzatok eltéréseit valóban ebben a szellemben értékelte. Ezt sugallja a jelölésmód is, hiszen adatainak idézését mindenütt „misszilisekbeli szerkezet → mai szerkezet” típusú képlettel vezeti be. Ennél is lényegesebb azonban az, hogy elemzései és összefoglaló következtetései is arra vallanak, hogy a misszilisekbeli vonzatokat nem egyszerűen régieknek tartja, hanem keletkezésüket tekintve elsődlegeseknek is a mai nyelvhasználatból ismertekhez képest.

Az adatsort hallva és látva már eleve erősen kételkedtem abban, hogy a régi vonzat mindig egyben „vénebb” vonzat is. Saját elképzeléssel szemben is munkált bennem a kisördög: az elvi kétségek ellenére a konkrét, bemutatott esetekben Hegedűsnek akár igaza is lehet(ne). Előadásomban úgy teszem mérlegre az ő adatait és megállapításait, hogy szembesítem őket Simonyi Zsigmond (1888–1892), Hadrovics László (1992, 1995), Forgács Tamás (1996) és mások vonzattörténet-kutatási eredményeivel (köztük a magaméival is: Horváth 2003, 2008), a Magyar nyelvtörténeti szótár és az Erdélyi magyar szótörténeti tár adataival, továbbá a Magyar nemzeti szövegtárnak és annak a középmagyar korpusznak a vallomásával, amely perek és levelek anyagát felölelve az MTA Nyelvtudományi Intézetének Finnugor és Nyelvtörténeti Osztályán készül Dömötör Adrienne vezetésével (Történeti magánéleti korpusz = TMK., OTKA-szám: 81189; kutatásomat ez a projektum támogatta). Néhány esetben felhasználom a Magyar generatív történeti mondatban (É. Kiss szerk. 2014) munkálataival kapcsolatban létrehozott, szintén a Nyelvtudományi Intézetben épülő ómagyar korpuszt is (= ÓmK.). – A példák megadásakor a kódexadatokat nem másodkézből, azaz nem feltétlenül az őket közlő szakirodalmi tétel írásmódjának megfelelően idézem, hanem a betűhű kiadásokban visszakeresve, azokhoz igazodva.

A Hegedűs-tanulmánynak nem a vonzatok relatív kronológiája az egyetlen bírálható eleme. Baj van a bővítmények kötöttség szerinti osztályozásával is. Az ezzel kapcsolatos fejtegetéseimben saját kutatásaim mellett elsősorban H. Molnár Ilona (1969) és Komlós András (1992) gondolatai, valamint Forgács Tamásnak a német szakirodalom eredményeit is meghonosító vizsgálatai (1996, 1999) voltak segítségemre.

2. Hegedűs Attila csoportjai és elemzésük

Hegedűs Attila a gyűjteményének anyagát három csoportba rendezve mutatja be: 1. Eltolódás a kötelező és fakultatív vonzatokban (2009: 93–94); 2. Eltolódás a szabad határozók körében (94–96); 3. Kiindulás a vonzatkeret jelentéséből (96–97). Az 1. és a 3. csoporton belül alcsoportokat is felvesz.

Az 1a. alcsoportnak ilyen címkét ad: „a régens alakja megmarad, a vonzatstruktúra változik”. Ez ellen elvi kifogás természetesen nem lehet, hiszen a *vonzatváltozás* terminus éppen ezt jelenti. Az ide sorolt konkrét esetek egy részével azonban baj van, a régi vonzatok közül ugyanis nem mindegyik „vénebb”, azaz eredetibb a ma élőnél. A részleteket a 3. csoportról szólva mutatom majd be.

Az 1b. alcsoport címkéje: „a régens alakja változása okozza a struktúraváltozást”. Ezzel viszont már elvileg is baj van, ugyanis a példák már eleve nem felelnek meg neki.

A *csodál* ige mellett Hegedűs *vki vmin* → *vki vmit* változást jelez (2009: 94), vagyis a misszilisekben még határozó a vonzat, ma viszont tárgy. Nem világos azonban az, hogy a szerző mire gondol itt a régens alakja változásával kapcsolatban, hiszen a régensnek, azaz az igének az alakja változatlan. Hegedűs zárójelben odailleszti ugyan a *csodálkozik vki vmin* szerkezetet, s ezzel feltehetőleg arra céloz, hogy annak szerepe volt a vonzatváltozásban; csakhogy a *csodálkozik* egyszerűen más ige, mint a *csodál*, hiába annak a származéka. Ha Hegedűs analógiás hatásra gondol, akkor sem volna szabad azt írnia, hogy itt a régens alakja megváltozott; ráadásul szerintem nincs okunk azt feltételezni, hogy a *csodál* a *csodálkozik* megjelenése miatt vált tárgyas igévé. – Ami a szakirodalmat illeti, Hadrovics kiemeli, hogy „A *csodál* eredeti vonzata *valamin* vagy *valamiről* volt, de már korán tárggyal is állhatott” (1992: 294). A NySz. példái a kódexekből igazolják mind a határozós szerkesztésmód(ok)nak, mind a tárgyasnak a meglétét: „Es frater Bernald *czudaluala · ew nagy zepfegerewl*” (JókK. 18); „ees *chwdal uala azonees* hogh *onekij zawath érthene*” (PeerK. 69), ill.: „*kynek zeepfeegheet* Nap es hold *chodallyaak*” (ÉrdyK. 199). – A SzT. szócikkében nincs *csodál vmin* adat, a TMK.-ban sincs ilyen találat.

Részben hasonló ehhez az *elfeled* esete. Hegedűs – egy 1533-as misszilisadatot említve – *vki vmiről* → *vki vmit* változást jelez mellette, utalva az *elfeledkezik vki vmiről* szerkezetre (2009: 94). Ez egyrészt ugyanazért helytelen, mint a *csodál* : *csodálkozik* pár esetében: a két régens nem azonos egymással; másrészt úgy látszik, hogy a Hegedűs idézte levéladat hapax. A NySz. csak tárgyas szintagmát idéz; például: „legottan *el felede evnen magat · elfelete* az *ev kevnnyveyt* es” (DomK. 216). A TMK.-ban nincs *elfeled vmiről* találat, a MNSz.-hoz kapcsolódó *Mazsola* segédprogram sem vezet el ilyenhez.

Valamelyest emlékeztet a *csodál*-éra az „*imád Istent vki vmin / vki vmiért* → *vki*” (vö. *imádkozik vki vmiért*) (Hegedűs 2009: 94) változási képlet esete is, de nem vállalkozom az értékelésére, mivel Hegedűs nem teszi világossá a vonzatvesztéses, határozó nélküli szerkezet jelentését.

Egyáltalán nem értem, miért sorolja a szerző az 1b. ponthoz azokat a frazeológiai egységekhez kötődő eseteket, amelyeket a következő képletekkel szerepeltet: *éhhel hal* → *éhen hal*, *zálogon van* → *zálogban van*, *érte van* → *azon van* (Hegedűs 2009: 94). Szembetűnő ugyanis, hogy ezekben a régens alakja változatlan. – Az viszont igaz, hogy az *éhhel hal* elsődlegességét igazolja Kubinyi László cikke (1961), továbbá alátámasztják a NySz. és a SzT. adatai is. Érdekességképpen jegyzem meg, hogy a TMK. segítségével az *éhhel meghal* kapcsolatnak egyetlen adatára bukkantam egy 18. századi boszorkányperben. – A *zálogon van* : *zálogban van* párt illetően nem igazolható semmiféle elsődlegesség. A TMK. csupán 1-1 adatot mutat fel a 16. századi Nádasdy-levelezésből. – Az *érte van* : *azon van* szembenállás ügyében a NySz. példái (3: 938) alapján

nem látszik sem időbeli elsődlegesség, sem számbeli fölény; vö.: „Hogy az egy isten a három legyen, noha igen *vagy érötte* a sütő vassal, hogy megbizoniczad, az istennek igéje soholt nem mondja”, ill.: „*Azon* *wagyok*, hogy zolgalathom vthan el ilyek”. Az *érte van* mindenesetre a TMK.-ból is kimutatható 5 16. századi és 1 17. századi adattal.

Az 1c. alcsoport címkéje: „a régens jelentésváltozása okozza a struktúráváltozást”. Ez azonban szintén félrevezető. Valójában ugyanis nem arról van szó, hogy a régens jelentésváltozása jár struktúráváltozással, hanem arról, hogy az igének különféle jelentései vannak, s ezekhez más-más vonzatstruktúra tartozik.

Hegedűs a „*gondol* ’törődik’ *vki vmivel* → *vki vmiŕ*” és a „*tud* ’ért’ *vki vmihez* → *vki vmiŕ*” képleteket sorolja ide (2009: 94).

Hogy a *gondol* esetében tulajdonképpen miről van szó, azt a legjobban Forgács értekezése mutatja meg (1996: 188–189). Ő egyenesen két *gondol* címszót vesz fel: *gondol*¹ ’vmi van az eszében, fölbukkan a tudatában’ és *gondol*² ’törődik vkivel’; álljon itt egy-egy képviselőjük: „*Mit gondoltoc* tú bennëtec kèuès hütouèc” (MünchK. 22va), ill.: „*τ nē gondolj te valakickèŕ*” (MünchK. 28ra). Ez a kettősség (noha egy címszóhoz rendelve) szintén megvan a NySz. és a SzT. adataiban, jóval a kódexek kora után is. A TMK. az ige *vmivel* vonzatára összesen 13 találatot tartalmaz a 16–18. századból. A *Mazsola* pedig a *gondol vmivel* „keresőkérdésre” az MNSz.-ből 3022 találatot jelez, mivel azonban ez a program csak az együttállásokat figyeli, és a jelentések szelektálására nem képes, csupán hosszas ellenőrzéssel lehetne megállapítani, mennyi ebből a számunkra valóban hasznos adat. – Az mindenképpen tény marad, hogy kétféle struktúrával van dolgunk, nem pedig vonzatváltozással.

A *tud* ’ért’ mellett Forgácsnál (1996: 310–311) csak tárgyi vonzat szerepel, de nem szakértelemmel kapcsolatos jelentéssel. A SzT.-ban viszont (Hegedűs levéladatához hasonlóan) van példa a 16. századból a *tud* ’ért’ *vmihez* szerkezetre: „meegh Magar-orzagba Tanulta volt az perlest, Azert *Twd* Jllen Jgen *hozza*” (1570: SzT. 13: 592); hasonló adatok még a 19. századból is akadnak. Ugyanazon a lapon a hozzáértést jelentő szerkezetek tárgyias formában a 18. századból bukkannak fel: „*Deaksagot is tud*” (1733), „Szabó Ferenczné nem tiszta személy és *boszorkányságot tud*” (1745), „az Thoroczka Lakosak ... egyéb *munkát* az Bányaszszágon kívül nem *tudnak*” (1786). A NySz.-ban (3: 785) a *tud* ’ért’ *vmihez* szerkezetnek a 17. századból vannak példái. A TMK. viszont (némi jóindulattal idesorolva) csupán egy ilyen találatot ad egy 18. századi boszorkány-perből. – A SzT. adatait látva azt mondhatom, hogy Hegedűsnek bizonyos értelemben (bár aligha úgy, ahogy ő gondolta) akár igaza is lehet a *vmihez* → *vmit* változás feltételezésében, akkor viszont a képletet át kellene sorolni az 1a. alcsoportoz.

Hegedűs Attila 2. csoportjával szemben sok kifogásolnivaló akad. Állítása szerint a szerző itt a szabad határozók körében történt eltolódásokat gyűjtött össze, valójában azonban a bemutatott szerkezetek társasága a kötöttség szempontjából még jóindulattal kezelve is legfeljebb vegyesnek minősíthető. – A nagy számban jelenlévő partitivusi bővítmények kötött vagy szabad voltának megítélése nem könnyű; a leghelyesebb talán azt mondani, hogy átmeneti fokozatokat képviselnek a két pólus között (az átmenetiséghez vö. még Haader 1995: 547). Az is felvetődik, hogy a partitivusi határozó (legalábbis egyes esetekben) főnévi vonzatként értékelhető, a tárggyal való váltakozás lehetősége pedig a részelő határozó kötött jellegét erősíti. A partitivus kérdésére (adatokat is idézve) a 3a. csoportot tárgyalva még visszatérek. – Vannak olyan szerkezetek is a 2. csoportban,

amelyeknek a szerepeltetése nyilvánvaló következetlenség. Miért került ide például a *hall* és az *ír* alaptagú szintagma, ha a *beszél* és a *szól* alaptagú (helyesen) az 1a.-ban szerepel? Voltaképpen maga Hegedűs is leleplezi ezt a következetlenséget azzal, hogy a 3c.-ben együtt tárgyalja őket. – Elvi és módszertani szempontból érthetetlen, hogy ha a bővítmények tényleg szabadok volnának, akkor Hegedűs miért konkrét lexémához (régenshez) kötve tárgyalja őket.

Hegedűs Attila a 3. pontban nem újabb képletekkel toldja meg az első kettőben felsorakoztatottakat, hanem azt vizsgálja, „vannak-e olyan igecsoportok, amelyeknek a kiegészítései közös irányú elmozdulást mutatnak, és összeköthetők-e ezek valamely közös jelentésjeggyel” (2009: 97). Erre a kérdésre – maguknak az alcsoportoknak a felállítással (uo.) – igennel felel.

A 3a. alcsoport tagjait ezzel a változási képlettel egyesíti: *vki vmit (vmennyit) vmi**ben** → vki vmit (vmennyit) vmi**ből***. (A ragkülönbséget kiemelő szedésmód itt és a továbbiakban is tölem való – H. L.) A következő igék szerkezeteit mondja idetartozóknak: *ad, elad, elvesz, elvész, enged, hagy, küld, marad, megfogat, megöl, megtart, vesz* 'vásárol', *visz*. Közös jelentéselemként egy ellentétpárt jelöl meg: egyfelől az adást, megtartást, másfelől az elvételt, megszüntetést. Helyesen mutat rá arra, hogy a képlettel jelzett (általa feltételezett) változás a partitívus formájában nyilvánul meg. Azzal viszont nem értek egyet, hogy a határozó irányváltásában az általánosabból a konkrétabb felé forduló szemléletváltozást lát. Ha a feltételezett változás igaz (volna), akkor annak a lényege az „általánosabb → konkrétabb” helyett szerintem sokkal inkább a „statikusabb → dinamikusabb” elmozdulásban ragadható meg.

Kérdéses azonban, hogy a *-ben* típusú partitívus kronológiailag valóban elsődleges-e a *-ből* típusúhoz képest. Erre nézve nem adnak megfelelő útmutatást az egymásnak részben ellentmondó állítások a TNyt. szintagmatani fejezetében: „A korai ómagyarban leginkább a *-ban/-ben* raggal ellátott névszóval fejezték ki a részelő határozót. A *-ból/-ből* ragos megoldás csak később alakulhatott ki” (R. Hutás 1991: 654), illetve: „Általában elatívis, de a régi nyelvben inessívis határozót is használtak [ti. a partitívus kifejezésére]” (R. Hutás 1995: 250). Sokkal meggyőzőbbnek tartom ennél és Hegedűs feltevésénél Korompay Klára véleményét a névszóragozási fejezetből: „Részben már korszakunkban [ti. a kései ómagyarban] is, a nyelvi fejlődés későbbi szakaszaiban pedig különösen a *-ból/-ből* terjedésének lehetünk tanúi, a *-ban/-ben* rovására. Ez azonban nem okvetlenül jelenti azt, hogy a *-ból/-ből* ragos szerkezet fejlődéstörténetileg későbbi, mint amaz. Párhuzamos kialakulásuk talán nagyobb valószínűséggel jöhet számításba. – Szemléletileg a rész és az egész viszonyának kétféle megközelítését mutatják: a *-ban/-ben* a kettő összetartozását, a *-ból/-ből* pedig mintegy a résznek az egészből való kiválását érzékelteti” (Korompay 1992: 406).

A partitívus történetében szerintem sem *-ban/-ben* > *-ból/-ből* irányú változás figyelhető meg, hanem ezeknek a ragoknak a váltakozó használatát követően a *-ban/-ben* visszaszorulása. Hogy az utóbbi folyamatnak mikortól érzékelhető a megindulása, majd a kiteljesedése, az pontosabb felderítésre vár. A korábbi szakirodalom alapján a kérdést érintve ezt írtam az egyetemi tankönyvben: „a részleges tárgy *-ban/-ben* ragos alakja a 18. századra (vagy talán csak a század folyamán) háttérbe szorult” (Horváth 2003: 666). A TMK. munkálatainak résztvevőjeként az a benyomásom alakult ki, hogy ezt a folyamatot talán kissé közelebb kellene elhelyezni a mához, de ez ellenőrzésre vár. – Hadd

tegyek ezzel kapcsolatban egy általánosabb vonatkozású megjegyzést! Úgy vélem, hogy a nyelvtörténeti korpuszok építése igen alkalmas arra, hogy a kutatókat hozzásegítse bizonyos történeti pótkompetencia megszerzéséhez. Különösen fontosnak találok ezt az utánpótlásnevelés szempontjából. Jó példája ennek a TMK.-t készítő munkacsoportból Varga Mónika és az ezen a szegedi konferencián előadással is szereplő Mohay Zsuzsanna.

A TMK. mindenesetre bőven kínálja az adatokat a *-ban/-ben* ragos partitivusi bővítmény középmagyar kori alkalmazására. Ízelítőül itt csupán egyetlen példát idézek a korpuszból, a Hegedűs igegyűjteményén kívül eső körből, Lobkowitz Poppel Éva 1640-ben írt leveléből: „vaygon ednéhány hetj hogy én semmit nem ettem, de az te küldötted *vizában* teghnap megh ettem két kis darabocskátt.” – A Hegedűs felsorolta igék közül pedig az *enged* melletti alakváltkozást szeretném szemléltetni, a SzT. 16. századi adataival: „Az vtan adot egy lewelet neky kybe 10 *fltot Engedet volt* Az vayda az *harminchadba*” (1573: SzT. 3: 195), ill.: „Az ado zedeok ... Zegenjeknek Niomorultaknak es betegeknek es egieb zwkeolkeodeoknek az *Adobol Engettenek*” (1582: uo.).

Igen valószínű, hogy a partitivusi bővítmények formája nem a konkrét szerkezeti alaptagok függvényében váltakozott, hanem általános, adott nyelvhasználókra és időszakra jellemző tendenciák figyelhetők meg. Ez kétségtelenül közelíti őket a szabad bővítványekhez, de önmagában ettől még nem szükségszerű azok közé sorolnunk őket.

A 3b. alcsoport tagjait egyesítő változási képlet ez: *vki (vkit) vmin* → *vki (vkit) vmire/vminek/vmitől/vmiről*. Az idesorolt igék: *fél, kér, kíván* ’követel’, *örül, tudakozik*. Közös jelentéselemként Hegedűs a bizonytalanságot és az ennek kielégítésére törekvést jelöli meg; ezzel nem értek egyet, az alcsoportot ennél heterogénebbnek látom. „Itt is egyféle konkretizálódási törekvést vélek felfedezni a változási irányban” – írja a szerző (2009: 97). Ehelyett szerintem itt is inkább „statikusabb → dinamikusabb” irányú szemléletváltásról lehetne beszélni.

Az *örül* ige esetében Hegedűs (még az 1a. pontban, 2009: 94) helyesen jelzi a *vki vmin* → *vki vminek* változást. Az ige szerkezeteinek története ugyan bonyolultabb ennél (vö. pl.: Hadrovics 1995: 47, 52; Forgács 1996: 272; Horváth 2003: 462, 2008: 113–114), de ez a lényegen nem változtat. – A szakirodalmi utalásokhoz csak azt teszem hozzá, hogy a TMK.-ban az *örül* mellett nagyjából azonos számban (5, ill. 6 adattal) jelentkezik az *-n* és a *-nak/-nek* ragos vonzat.

A *fél* megadott vonzatváltozási képlete: *vki vmin* → *vki vmitől* (l. 1a., Hegedűs 2009: 93). A tényleges kép azonban nem ilyen egyszerű. A források, a szakirodalomban idézett adatok (pl. Hadrovics 1995: 52–53) arra vallanak, hogy nem vonzatváltással, hanem érdekes megoszlást mutató váltakozással van dolgunk: az ómagyarban, majd a középmagyarban is a superessivusi vonzat az összetett mondatok utalószavaként volt jellemző, az egyszerű mondatokban viszont általában az ablativusi alak fordult elő. Egy példapár ennek szemléltetésére a SzT.-ből: „ew k. *felne azon*, hog az keth wayda ream zalanak Fogarast az raboknak zabadolasokert” (1542: SzT. 3: 833), ill.: „Bestye kuruaffi soha ne(m) *felek* a te *kardodtol*” (1568: SzT. 3: 832). – Érdekes, hogy mindezzel (leegyszerűsített képlete ellenére) láthatólag Hegedűs is tisztában van, hiszen ő is hoz a KLev.-ből a superessivusiakkal szemben *-tól* ragos ellenpéldát (uo.), a nyelvjárási vonzatokkal foglalkozó könyvében (2012: 21) pedig maga is említi a bővítvány alakját befolyásoló mellékmondatos szerkesztést. – A TMK.-ban 3 *fél* + *azon* szerkezet akad a 16. századból,

míg az ablativusi vonzatnak a középmagyar kor mindhárom évszázadából vannak adatai, összesen 23.

A *kér* ügyében Hegedűs (1a. pont, 2009: 93) *vki vkit vmin* → *vki vkit vmire* változást jelez. Alátámasztja ezt Hadrovics kommentárja: „A régi adatok tanúsága szerint a második vonzat az elsővel nem halad kezdettől fogva párhuzamosan, hanem idővel felváltja azt” (1995: 48). – Nekem úgy tűnik, hogy a NySz. adatai már a kódexek korából ingadozást mutatnak, sőt felvetődött bennem annak a gyanúja, hogy talán itt is olyan (a mellékmondatos szerkesztéssel összefüggő) megoszlás volt szokásban, mint a *fél* mellett. Óvatosságra int azonban az, hogy Haader Lea a grammatikafejezetében (1995: 528) a következő példapárt idézve (Hadrovicshoz és Hegedűshöz hasonlóan) vonzatváltást emlegetve: „kezdek ötlet *ahra kerni* : hoga a doktorsagot es fel venneie” (DebrK. 206). – A SzT. adatai középmagyar kori ingadozást tanúsítanak. A TMK. alapján készített statisztikám szintén: 22 *kér vmin* szerkezettel 17 *kér vmire* áll szemben. Érdemes azonban megjegyezni, hogy a *vmin* adatainak mindegyike mellékmondatra utaló névmás, míg a *vmire* adatai között csak 3 utalószó akad. Lehet, hogy nem kell egészen elvetnem a szerkesztésmódi megoszlással kapcsolatos elképzelésemet?

A *kíván* ’követel’ mellett Hegedűs szerint (2. [!] pont, 2009: 95) *vki vmit vkin* → *vki vmit vkitől* vonzatváltozás történt. Ez azonban korántsem biztos. A Hegedűs idézte misszilisadathoz hasonló példával csak a SzT. szolgál: „minő képtelen, eröm és minden értékem felett való *sarcot kívánjanak rajtam*” (1662: SzT. 6: 1089). Egyébként a SzT.-ban is többnyire ablativusi a *kíván* bővítménye, a NySz.-ban, Simonyinál (1888: 254) és a TMK.-ban pedig nincs *kíván vmit vkin*.

A *tudakozik* vonzatának változási képlete Hegedűs szerint (1a. pont, 2009: 94) *vki vmin* → *vki vmiről*. A NySz. adatai között mindkétféle vonzatforma jelen van, de valamivel régebbinek és gyakoribbnak tűnik az *-n* ragos, ez tehát Hegedűs képlete mellett szól. Egy-egy a NySz. (3: 789) idézte példákból: „Mykron ember *azon tudakozyk*, ha halalus bynben vagyon awagy nem”, ill.: „a kic *én rólam* nem *tudakoznac vala*” (1562: Helt. ÚT. r4). Szintén Hegedűst támogatja R. Hutás Magdolna grammatikafejezetének (1995: 294) egy régi adata: „ygen gýakorta zent melegfegben eýeknekmýatta *tudakozykuala* zent fferencznek týtok *dolgyñ*” (JókK. 42). – A TMK.-ban nincs találat sem a *tudakozik vmin*, sem a *tudakozik vmiről* „kérdésre”.

A 3c. alcsoport képlete: *vki vmit vmi felől* → *vki vmit vmiről*. Igéi pedig ezek: *beszél, felel, hall, ír, szól, üzen*, valamint a *könyörög*, *vmi felől* → *vmi ért* változással. Hegedűs szerint ezek „mind a szólás, beszélés közös fogalomkörébe tartoznak” (2009: 97); az *ír* miatt inkább a közlés fogalomkörét említeném. Ha a képlet helyes, akkor a névutós szerkesztés helyébe ragos lép, és Hegedűs konkretizálódási folyamatot vél felfedezni. A jelentésváltozás jellegére vonatkozó elgondolás talán nem alaptalan, de mindenesetre vitatható.

Az alcsoport tagjainak a szemléljét azzal kezdem, hogy a *felel* szintagmájára nem illik a 3c. összefoglaló képlete, hiszen Hegedűs ezzel az igével kapcsolatban az 1a. pontban *vki vmi felől* → *vki vmiért* változást jelez (2009: 93). A szerzői szándéknak minden bizonnyal az 1a. alatti megoldás felel meg, így azt értékelem. (A jelentéstípust tekintve a szintagma így persze nem illik a 3c. alatti társai közé.) – A SzT. és a NySz. adatai támogatják Hegedűs változási képletét, és mellette szól az is, hogy Simonyi a *felel*

vmiért-re csak újmagyar adatokat hoz (1888: 433), míg a *felől* névutós szerkezetre korábbiakat is (1892: 136). A TMK.-ban egyikfajta megoldásra sincs találat. – Meglepett, hogy a *Mazsola* program segítségével az MNSz.-ben is ráakadtam a régi vonzatformának egy képviselőjére: „Ugyanis az adásvételi szerződés aláírása után már az új tulajdonos *felel* a gépkocsi eredete *felől*” (1999: Magyar Nemzet).

A *hall* Hegedüs-féle változási képlete (2. [!] pont, 2009: 95): *vki vmit vki felől* → *vki vmit vki ről*. Ezt a szakirodalmi összkép igazolni látszik. Simonyi (1888: 268) és Hadrovics (1995: 45) a *vkihez* vonzatforma elsőbbségét jelzi a két említetthez képest. A NySz.-ban *vkiről* forma nincs. A SzT.-ban sem találtam ilyet, *felől* névutósat viszont igen: „*Meggiesi Boldisarne feleol halluk* hogi igi zol vala Zekel Janosnak Molnar Gaspar” (1592: SzT. 4: 979). – Elgondolkoztató viszont az, hogy az ÓmK.-ban csak a ragos alak van jelen, bár az is mindössze 2 adattal. Ezek egyikét idézem: „*kyket zent fferenczrewl hallottuala*” (JókK. 37). – A TMK.-ban a *felől* névutójú vonzatnak 66 adata van, míg a *-ról/-ről* ragosnak csupán 7, az utóbbiak mindegyike a 18. századból. Ezzel kapcsolatban ismét érinteni szeretném a pótkompetencia kérdését. Hegedüs 2008-as előadását hallgatva ösztönösen tiltakoztam magamban a *felől* névutós vonzat elsőbbsége ellen, egyszerűen valószínűtlennek éreztem. A TMK. munkálatai során szerzett tapasztalataim azonban meggyőztek arról, hogy (legalábbis az arányokat illetően) tévedtem, és a statisztikai felméréskor már nem lepődtem meg a névutós forma hatalmas fölényén. Lehetőséges persze az is, hogy a TMK.-ban mért arány nem jellemző a középmagyar kor minden szövegtípusára, hanem inkább műfajspecifikus. – Az MNSz.-ben már természetesen a *vmiről* van óriási többségben, de (a *Mazsola* segítségével) még idézhető a névutós megoldás is: „*Hallott talán valami csacskaságot az én uram felől?*” (Tamási Árontól, sajnós egy kései, 1987-es kiadásból).

A *beszél* vonzatváltását Hegedüs (1a. pont, 2009: 93) *vki vmi felől* → *vki vmiről* képlettel jelzi. Ennek az iránynak a feltételezését a szakirodalomból csupán az támogatja, hogy Simonyi (1888: 151) a *vmiről*-re csak 19. századi példát közöl, a *felől*-re viszont középmagyarokat (1892: 138). Ezzel szemben az ÓmK. csak a ragos formára jelez 8 találatot, valamennyit a JókK.-ból. R. Hutás Magdolna grammatikafejezete (1995: 295) is onnan idéz *-ről* ragos vonzatot: „*kyk ystenrewl bezelnekuala*” (JókK. 135). Sem a SzT.-ban, sem a NySz.-ban nem látok *felől* névutós adatot. – A TMK. 8 *felől* névutós leletének mindegyike 18. századi boszorkányperekből való, velük szemben a 16. és 18. századból összesen 5 *vmiről* típusú vonzat áll, levelekből és perekből vegyesen. A *hall* esetéhez hasonlóan az arány műfaji szempontból itt is tanulságos. – Az MNSz.-ben a *Mazsola* már csak 2 *felől* névutós adatnak visz a nyomára, rengeteg *-ról/-ről* ragossal szemben.

Az *ír* melletti változási képlet Hegedüs szerint (2. [!] pont, 2009: 95) ez: *vki vmit vki felől* → *vki vmit vkiről*. A forrásokból kirajzolódó összkép kissé vegyes, de sokkal inkább a feltételezett változási irány ellen szól, mint mellette. – Az ÓmK.-ban 5 *-ról/-ről* ragos formát találunk, *felől* névutósat egyet sem. Grammatikafejezetében (1995: 545) Haader Lea is *-ról*-os alakot idéz: „*kyt ez may napon yr rola*, my leegen az ygaz es hamyff elkeweess” (ÉrdyK. 525). A SzT.-ban ingadozás tapasztalható, valamelyest Simonyinál is (1888: 151, ill. 1892: 139), a NySz.-ban viszont nem talállok *felől* névutós adatot. A TMK.-ban mindkét vonzatnak bőven vannak adatai, de (talán a műfajra jellemzően, 54 : 37 arányban) a *felől* van többségben.

A *szól* Hegedüs-féle képlete (1. pont, 2009: 94): *vki vmi felől* → *vki vmiről*. Ezt az irányt a szakirodalom összképe nem igazolja. – Grammatikafejezetében (1995: 295) R. Hutás Magdolna *-ról* ragos alakot idéz: „Immar edeala *zol* mí *a'tanc* zent bernardinus ez atkozot *ragalmaffagrol'*” (GuaryK. 21). A NySz. példái a *vmiről* elsődlegességét és számbeli fölényét mutatják, Simonyi (1888: 151, ill. 1892: 138) és a SzT. adatai sem mondanak ennek ellent. – A TMK.-ban 5 találat van a *felől* névutós, 6 pedig a *-ról/-ről* ragos vonzatra; a csekély számú adatból persze messzemenő következtetést nem lehet levonni, de érdekes egyéni, illetőleg regionális különbségre mutatnak: a Telegdyek levelezésében a névutós, míg a Nádasdyakéban a ragos vonzat használatos. – Szintén érdekesség, hogy a *Mazsola* segítségével a *felől* vonzatnak még az MNSz.-ből is kimutatható 4 adata.

Az *üzen* ige mellett Hegedüs (2. [!] pont, 2009: 96) a *vki (vmit) vmi felől* → *vki vmit vmiről* képletet adja meg. A helyességének megítéléséhez túl kevés a szakirodalomból ismert adat. A TMK.-ban a *felől* névutó 5 példája áll a *-ról/-ről* rag 2 adatával szemben.

A *könyörög* alaptag mellett a Hegedüs-féle változási képlet (2. [!] pont, 2009: 95): *vki vkinek vmi felől* → *vki vkinek vmiért*. Erről sem merek ítélni, mivel az átnézett forrásokban túlságosan kevés az olyan struktúra, amely pontosan megfelel a képletekben szereplőknek. A TMK.-ban a *felől* névutókat és az *-ért* ragosat is 1-1 adat képviseli.

A 3d. alcsoport tagjait egyesítő képlet: *vki vmit vmin* → *vki vmit vmiért/vmennyiért*. A közös jelentésjegy a vásárlás, megszerzés, illetőleg ennek az ellentéte. Hegedüs itt is konkretizálódási folyamatot említ; szerintem egyéni megítélés kérdése, hogy egyetértünk-e vele.

A szerző négy igét sorol ehhez az alcsoporthoz. Közülük az *elad*, a *hoz* és a *kiad* esetében a megvizsgált források alapján nem lehet megítélni a képlet helyességét.

A *vesz* 'vásárol' összképe talán inkább támogatja a Hegedüs-féle képletet. Simonyi (1888: 181) régi példát csak a *vesz vmin*-re hoz, a *vmiért*-re újabbakat közöl. Megemlíti még az erdélyi *vmivel* vonzatot is; erre régi adatként vö. Forgács által (1996: 325) idézve: „Tanal. tazuā ke *veuec azockal* [ti. a harminc ezüstpénzzel – Forgács megjegyzése] eg fazokalnac *foldēt žazādokocnac tēmetefeczē*” (MünchK. 34ra). – Csupán érdekességképpen (és írásom lektorának megjegyzése nyomán) említem meg, hogy a *vesz vmit vmin* szerkezet máig megőrződött egy közismert gyerekdalban: „*En elmentem a vásárba fél pénzzel, / Tyúkot (/csirkét/ludat/disznot/stb.-t) vettem a vásárba' fél pénzen*”.

A 3e. alcsoport tagjait Hegedüs ezzel a változási képlettel fogja össze: *vki (vkit) vmihez* → *vki (vmit) vmire*. A *kész*, *oktat*, *tanít* alaptagokat sorolja itt fel, az elsőt azonban tévedésből, hiszen nem ige. Közös jelentésjegyként a közelítést említi, és ezzel összefüggésben a konkretizálódás jelének tartja azt, hogy a vonzatban a tágabb külső helyviszony ragját a szorosabbé váltja fel.

A Hegedüs-féle változási képlettel szemben Hadrovics meglátását (1995: 46) tartom találónak. Ő arra hívja fel a figyelmet, hogy az *oktat* és a *tanít* esetében „A *vmihez* vonzat konkrét jelentésű szóval inkább a 'szoktat' jelentést adja az igének”: „hogy *ötet hozzá* (= magához) *tanitanája*, és *kezéhez fiát oktatnája*” (KerGyül. 160). A *vmire* használati körét pedig példáiból kitetszően általánosabbnak, tágabbnak tartja: „*kj tanitoth tegedeth ez ordongossegekre*” (KrisztL. 21), „mýnden regulay *erkechre tegedet thaneitotalak*” (PéldK. 17). A Hegedüs jelezte irány ellen szól a Forgács által (1996: 297) idézett korai kódexadat is: „*7 iftēn^c utaza igallaggal taneitaz³*” (MünchK. 27vb). A NySz., a

SzT., valamint Simonyi (1888: 157, 270) adatai megerősítik Hadrovics megfigyelését, Hegedűs elképzelésének pedig ellene szólnak. – Az ÓmK. a két ige szerkezetei közül csak a *tanít*-éira tartalmaz adatokat: a *vmihez* vonzatra 1-et, a *vmire* vonzatra pedig 4-et. – A TMK.-ban az *oktat* szerkezeteire nincs adat. A *tanít* mellett a *vmihez* 1 adattal fordul elő Károlyi Sándor 18. századi levelezésében, 'szoktat' jelentéssel. Ezzel szemben a *-ra/-re* vonzatra összesen 31 találat akad. – A *Mazsola* az *oktat vkit vmihez* és a *tanít vkit vmihez* „kérdésre” az MNSz.-ből 11, illetve 25 találatot jelez, de az ellenőrzéskor sajnos ezek egyike sem bizonyult megfelelőnek.

A 3e. alcsoporthoz kapcsolja Hegedűs még a *bízik* igét is, megjegyezve, hogy mellette *vki vkihez* → *vki vmiben* irányú az átalakulás (2009: 97, l. még az 1a. alcsoportot: 2009: 93). A részletezést mellőzve csak annyit jegyzek meg, hogy ezt a változási irányt Simonyi (1888: 85, 90, 274), R. Hutás (1976) és Hadrovics (1995: 31–32, 42–43) vizsgálatai egyáltalán nem erősítik meg.

3. Összegzés

Előadásomban és annak írott változatában nem térhettem ki a Hegedűs Attila gyűjteményében szereplő összes szerkezet történetére, de úgy vélem, hogy a fontosabb típusok mindegyikével foglalkoztam. Megállapítottam, hogy Hegedűs elemzésében a bővítmények osztályozásának is vannak vitatható, sőt hibás részletei. A látszat diktálta relatív kronológia pedig gyakran bizonyult tévesnek a más forrásokkal és a szakirodalommal való szembesítés elmulasztása miatt. Mindebből adódóan a Hegedűs-tanulmány általánosabb, elméleti következtetéseit sem tekinthetjük meggyőzőnek.

Elemzésem néhány részlete felvetette annak a lehetőségét, hogy a vonzatváltozatok történetében az eddig sejtettnél nagyobb szerep juthatott műfaji tényezőknek.

Remélem, vizsgálatom mind egészében, mind részleteiben igazolta, hogy a régi vonzatok nem mindig, nem feltétlenül vénebbek ma is élő riválisaiknál.

FORRÁSOK

- DebrK. = Abaffy Csilla – Reményi Andrea – Madas Edit kiad. 1997: *Debreceni kódex. 1519. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel* = *Régi Magyar Kódexek* **21**, Budapest, Argumentum Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- DomK. = Komlóssy Gyöngyi kiad. 1990: *Domonkos-kódex. 1517. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel* = *Régi Magyar Kódexek* **9**, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- DöbrK. = Abaffy Csilla – T. Szabó Csilla kiad. 1995: *Döbrentei-kódex. 1508. Halábori Bertalan keze írásával. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel* = *Régi Magyar Kódexek* **19**, Budapest, Argumentum Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- ÉrdyK. = Volf György kiad. 1876: *Érdy-kódex* = *Nyelvemléktár* **IV–V**, Budapest, MTA Könyvkiadó Hivatala.
- GuaryK. = Szabó Dénes kiad. 1944: *Guary-kódex* = *Codices Hungarici* **III**, Budapest, MTA.

- JókK. = P. Balázs János kiad. 1981: *Jókai-kódex. XIV–XV. század. A nyelvemlék betűhű olvasata és latin megfelelője = Codices Hungarici VIII*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KLev. = Hegedűs Attila – Papp Lajos szerk. 1991: *Középkori leveleink (1541-ig) = Régi Magyar Levéltár I*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- KrisztL. = Vekerdy Lilla kiad. 1988: *Krisztina-legenda. XVI. század eleje. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel = Régi Magyar Kódexek 7*, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- MNSz. = *Magyar nemzeti szövegtár (+ Mazsola)*: <http://corpus.nytud.hu> (Letöltések: 2014. március.)
- MünchK. = Nyíri Antal szerk. 1971: *A Münchener kódex 1466-ból. Kritikai szövegkiadás a latin megfelelővel együtt = Codices Hungarici VII*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- NySz. = Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond szerk. 1890–1893: *Magyar nyelvtörténeti szótár I–III*, Budapest, Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése.
- ÓmK. = *A Magyar generatív történeti szintaxis ómagyar korpusza*: omagyarkorpusz.nytud.hu (Letöltések: 2014. március.)
- PeerK. = Kacsokovics-Reményi Andrea – Oszkó Beatrix kiad. 2000: *Peer-kódex. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel = Régi Magyar Kódexek 25*, Budapest, Argumentum Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- PéldK. = Bognár András – Levárdy Ferenc kiad. 1960: *Példák könyve. 1510. Hasonmás és kritikai szövegkiadás = Codices Hungarici IV*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- SzT. = Szabó T. Attila – Vámszer Márta – Kósa Ferenc – Fazakas Emese főszerk. 1975–2009: *Erdélyi magyar szótörténeti tár I–XIII*, Bukarest – Budapest – Kolozsvár, Kriterion Könyvkiadó – Akadémiai Kiadó – Erdélyi Múzeum-Egyesület.
- TMK. = *Morfológiailag elemzett nyelvtörténeti korpusz a magánéleti nyelvhasználat köréből*: tmk.nytud.hu (Letöltések: 2014. március.)

HIVATKOZÁSOK

- É. Kiss Katalin szerk. 2014: *Magyar generatív történeti mondattan*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Forgács Tamás 1996: *A valenciaelmélet nyelvtörténeti alkalmazásának elméleti és gyakorlati kérdései (a Münchener Kódex Máté-evangéliumából készített igezótárral szemléltetve) = Studia Uralo-Altaica Supplementum 5*, Szeged.
- Forgács Tamás 1999: Bóvítmények grammatikalizálódásának és lexikalizálódásának kérdései az igevalencia szemszögéből, in Büky László – Forgács Tamás szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei I: Magyar és finnugor mondattörténet*, Szeged, József Attila Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, 23–44.
- Haader Lea 1995: Az alanyi, állítmányi, tárgyi és határozói mellékmondatok, in *TNyt. II/2*, 506–665.
- Hadrovics László 1992: *Magyar történeti jelentéstan. Rendszeres gyakorlati szókincs-vizsgálat*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Hadrovics László 1995: *Magyar frazeológia. Történeti áttekintés*, Budapest, Akadémiai Kiadó.

- Hegedűs Attila 2009: Igevonat-változások vizsgálata misszilisek segítségével, in Korompay Klára – Terbe Erika – C. Vladár Zsuzsa – Zsilinszky Éva szerk.: *Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet = A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* **229**, Budapest, 91–99.
- Hegedűs Attila 2012: *A vonzatosság a magyar nyelvjárásokban = A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai* **8**, Budapest – Piliscsaba, Szent István Társulat.
- Horváth László 2003: Szószerkezet-történet, in Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk.: *Magyar nyelvtörténet*, Budapest, Osiris Kiadó, 234–250, 430–482, 663–673, 757–769, 831–837.
- Horváth László 2008: Vonatok és változások az igei szerkezetekben, in Haader Lea – Horváth László szerk.: *Tanulmányok a középmagyar kor mondattana köréből = Segédkönyvek a Nyelvészet Tanulmányozásához* **89**, Budapest, Tinta Könyvkiadó, 110–119.
- R. Hutás Magdolna 1976: A *bízik* ige kötött bővítményeinek történetéről, *Magyar Nyelv* **72**, 293–300.
- R. Hutás Magdolna 1991: Az igei szerkezetek, Az igenévi szerkezetek, in *TNYt.* **I**, 649–675.
- R. Hutás Magdolna 1995: Az igei szerkezetek, Az igenévi szerkezetek, in *TNYt.* **II/2**, 247–328.
- Komlósy András 1992: Régensek és vonatok, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 1: Mondattan*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 299–527.
- Korompay Klára 1992: A névszóragozás, in *TNYt.* **II/1**, 355–410.
- Kubinyi László 1961: Egy szókapcsolat történetének tanulságai, *Magyar Nyelv* **57**, 46–53.
- H. Molnár Ilona 1969: Az igei csoport, különös tekintettel a vonatokra, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* **6**, 229–270.
- Simonyi Zsigmond 1888–1892: *A magyar határozók I–II*, Budapest, MTA.
- TNYt. I. = Benkő Loránd főszerk., E. Abaffy Erzsébet – Rácz Endre szerk. 1991: *A magyar nyelv történeti nyelvtana. A korai ómagyar kor és előzményei*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- TNYt. II/1. = Benkő Loránd főszerk., E. Abaffy Erzsébet szerk. 1992: *A magyar nyelv történeti nyelvtana. A kései ómagyar kor. Morfematika*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- TNYt. II/2. = Benkő Loránd főszerk., Rácz Endre szerk. 1995: *A magyar nyelv történeti nyelvtana. A kései ómagyar kor. Mondattan, szöveggrammatika*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Zimányi Árpád 2006: Változó vonatok, *Édes Anyanyelvünk* **28/3**, 6.

A MAGYAR MINT KÖZÉP-EURÓPAI NYELV – HELYESÍRÁS-TÖRTÉNETI MEGKÖZELÍTÉSBEN¹

KOROMPAY KLÁRA

1. Bevezető gondolatok

A cím első feléhez – „a magyar mint közép-európai nyelv” – az indíttatást Nyomárkay Istvánnak 2012. március 13-án a Magyar Nyelvtudományi Társaságban tartott előadása adta számomra, melynek pontos címe ez volt: „A közép-kelet-európai nyelvek szellemi rokonsága”. Ő akkor a magyar–horvát nyelvi kapcsolatok szókészletteni vonatkozásait állította a figyelem középpontjába. Saját kutatói tapasztalataim fényében hamar megerősödött bennem az a meggyőződés, hogy hasonló szempontok érvényesítése a magyar helyesírás-történet vizsgálata során is termékeny lehet. Ennek nyomán született meg a fenti cím, melynek kibontására most vállalkozom.

Ha arra gondolunk, hogy a 15. században megjelenő mellékjeles helyesírás hátterében nagy valószínűséggel Husz János rendszerének hatását lehet keresni, s hogy másfelől a 16. századi magyar nyomtatványok helyesírásának vizsgálata során első helyen a krakkói nyomdák szerepét kell figyelembe venni, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy a cseh–magyar, lengyel–magyar, sőt közvetve és összetettebb módon a cseh–lengyel–magyar kapcsolatok egy *par excellence* közép-európai jelenségkört alkotnak, mely megérdemli, hogy külön figyelem irányuljon rá.

A helyesírás-történet felől közelítve alighanem már az ismert tényanyag ilyen szempontú megvilágítása is hasznos lehet. Ám a közelmúltban megjelent egy nemzetközi együttműködéssel készült szintézis *Orthographies in Early Modern Europe* címmel, mely a 16. századi Európa helyesírási kérdéseit mutatja be 11 nyelv (köztük a cseh, a lengyel és a magyar) idevágó jelenségeinek vizsgálatával (Baddeley–Voeste szerk. 2012). E kötet munkálataiban magam is részt vettem (Korompay 2012), s már a fejezet írása közben úgy éreztem, hogy ez a korszerű összefoglalás esetleg új fényt vet majd az egyes nyelvek közötti kapcsolatok kérdésére, illetve távlatokat nyithat új irányokba is. Elsőrendű célként tehát a cseh és a lengyel hatás újragondolását tűztem ki a fenti kötet tanulságainak fényében.

Ugyanakkor a cseh–lengyel–magyar helyesírási szálak elemzése minduntalan elvezetett más tudományterületek felé is, ezek egész sora kínál ugyanis az előbbiekhöz szorosan kapcsolódó szálakat, mintegy megerősítve azt, hogy egymással összefüggő jelenségek valóságos mintázata tárul elénk, mely olyan komplex, hogy érdemes többféle irányból megközelíteni. Így elemzésembe fokról fokra beleszövédket különböző társtudományok idevágó szempontjai és eredményei is: közülük első helyen a magyar irodalomtörténet, a medievisztika, az egyetemtörténet, a nyomdászattörténet és a történettudomány tanulságai. Ha a különféle területekre összefoglalóan gondolok, számomra a

¹ A tanulmány az OTKA K-81537 számú pályázata keretében készült.

művelődéstörténet emelkedik ki kulcsszóként. Olyan tudomány ez, mely a helyesírás-történettel néha meglepően szoros kapcsolatban van, s melynek figyelembevétele élet-szerűvé teszi az összefüggéseket, s egyben elengedhetlen is azok megvilágításához.

Mindezek alapján három, egymással összefüggő kérdést kívánok a középpontba állítani. 1. Magyar, lengyel, cseh párhuzamok a középkori írásbeliség területén. 2. A középkori magyar egyetemjárás, különös tekintettel Prágára és Krakkóra. 3. A magyar helyesírás-történet cseh és lengyel vonatkozásai.

2. Magyar, lengyel, cseh párhuzamok a középkori írásbeliség területén

Célszerű lesz kiindulni néhány olyan alapigazságból, mely a magyar középkorra nézve – elsősorban irodalomtörténeti munkákban – már régen megfogalmazódott, s melynek következményeit érdemes mindig újra felidézni és átgondolni e korszak vizsgálata során.

Kiindulópontunk az lehet, hogy az írásbeliség nyelve nálunk évszázadokon át első helyen a latin. Ez azt jelenti, hogy jó ideig elválaszthatatlanul összefonódik egymással három tényező: egy sajátos műveltség (az egyház által közvetített tanítás), egy nyelv (a latin) és egy technikai készség (az írni tudás). Ezeknek egymástól való elválása, a magyar nyelvű írásbeliség megindulása és magának az írásnak a laicizálódása több évszázados folyamat. (Mindezekről vö. Horváth 1944/2005: 485–490.)

Az előbbi tényből következik a magyar középkor első századaiban az írásbeliség–szóbeliség jellegzetes diglossziája: amikor a literátusok írtak, akkor latinul írtak; amikor viszont élőszóban a hívekhez fordultak, akkor az anyanyelvet használták. A kettő természetesen dialógusban állt egymással. Ilyen módon az élőszóban való tolmácsolás (a „magyarázás”) volt az igényes magyar nyelvű szövegformálás elsődleges színtere; ennek állandó gyakorlata alakította ki azt a latinon iskolázott, emelt szintű, csiszolt nyelvváltozatot, melyet Tarnai Andor szavával „második szóbeliség”-nek nevezünk (vö. Tarnai 1981: 20–21).

A fenti diglossziából ugyanakkor az is következik, hogy magyar nyelvű szövegeket írni hosszú időn át nem volt kinek: a literátusnak (aki értett latinul) erre nem volt szüksége, az illiterátus pedig (aki nem tanult latinul) ebben a korban olvasni sem tudott, tehát nem tudta volna használni. Ezt megfontolva Tarnai Andorral együtt úgy gondolhatjuk, hogy a magyar nyelvű írásbeliség az Árpád-korban feltehetőleg szűk körben élt, s bizonyára az egyháziak belső szükségleteihez kapcsolódott. A 15. századi szerzetesrendi reformok viszont fordulatot hoztak, amennyiben megkezdődött hosszabb latin szövegek széleskörű, rendszeres, írásban történő fordítása. Ebből született a magyar kódexirodalom, melynek egyes darabjai valóban magukon viselik annak a nyomát, hogy – Madas Edit szavával élve – „írópult mellett” készültek. Ennek során jött létre az a jellegzetes kódexnyelv, melynek latinizmusai és egyes stílusjegyei kifejezetten könyvnyelvi sajátosságként foghatók fel.

E tények ismeretében nagy figyelmet érdemel Anna Adamska (1999) tanulmánya, egyrészt mert kérdésfelvetését a középkori kommunikáció tágabb keretébe helyezi, másrészt felütése miatt, mely szerint a magyar, a lengyel és a cseh írásbeliség – mint a *latinitas* egy sajátos, közép-európai változata – együttes vizsgálatot is érdemel.

Elemzése számos tanulsága közül a következőket emelném ki. Mindhárom kultúra jellemzője, hogy az írásbeliség lassan kezd kibontakozni: a 11–12. század folyamán

még erősen korlátozott, s lényegileg az egyháziak tevékenységéhez kötődik. Ugyancsak közös vonásként jelenik meg a fent már bemutatott diglosszia. A szerző írásán végigvonuló nyomatékos alaptétel így hangzik: latin írásbeliség – vernakuláris szóbeliség (Adamska 1999: 183).

Ennek kapcsán legalább két megjegyzés ide kívánkozik. A fenti tétel a nyugati kereszténységen belül általában is igaz. Ám – tegyük hozzá – egészen más értelmet kap más nyelvi és szociokulturális környezetben. Idézhetjük erre a francia nyelv példáját, amelyet (a nyelv eredetéből kiindulva) a középkori beszélők eleinte a latin nyelv vulgáris változatának tekintettek (vö. Catach 2004: 9), miközben már a 11–12. századtól gazdag szépirodalom élt ófrancia írott nyelven. – Másfelől – amint ezt Adamska külön kiemeli – az említett közép-európai nyelvek körében egészen egyedi vonásokat is mutat a cseh, ahol a glagolita írás és az óegyházi szláv használata a 11. század végéig meghatározó volt, s ahol a latin nyelv és ábécé térhódítása idején is számolhatunk kétnyelvű, szláv–latin írásbeliséggel. Később a német papság a latint helyezte előtérbe, de a 14. századtól újabb törekvések jelentkeztek a vernakuláris nyelv használatára a liturgiában, majd a bibliafordítás nyelveként is, amint erről az 1415-ben készült cseh biblia tanúskodik (vö. Adamska 1999: 172–173).

Ami a latin írásbeliség szintereit illeti az említett nyelvekben, a fenti elemzés pontosan azokat a típusokat hozza felszínre, amelyeket a hazai gyakorlatból jól ismerünk: oklevélírás, szentek legendái, történeti munkák stb. Fény derül további párhuzamos jelenségek egész sorára (királyi kancellária, nyugat-európai kapcsolatok, ezen belül a német papok szerepe; emellett nálunk a párizsi egyetem, a másik két kultúrában Liège vonzása stb.). Abban is közös e három terület, hogy az anyanyelvű írásbeliség lényegében a 13–14. századtól kezd kibontakozni, s valójában a 15. században válik meghatározóvá (uo. 188).

Amikor a latinitás közép-európai világát elemezzük, úgy gondolom, érdemes egy pillantást vetni a későbbi évszázadokra s ezen belül a latin nyelv szóbeli használatára is a fenti régióban. Ehhez kiváló útmutatást jelent Tóth István Györgynek *Mivelhogy magad írást nem tudsz...* című monográfiája (Tóth 1996). Csodálatos történetek egész sorát idézi a szerző arra, hogy az újkor folyamán különféle kultúrák találkozásának milyen ütközőpontja volt a latin nyelv ismerete vagy ennek hiánya. Egy angol utazó, Edward Brown 1668-ban a magyarok latintudásáról ezt írja: „Találkoztam kocsisokkal, révészekkel és más közönséges emberekkel, akik meg tudták magukat értetni ezen a nyelven” (i. m. 148). Ennek tökéletes tükörképe Szepesi Csombor Márton meghökkenése Londonban, néhány évtizeddel korábban: „mindenek előtte a népnek deáktalanságán csodálkoztam, mert három egész utcán kalmárok, szücsök, szabók etc. között felmenvén, sehol nem találtam egy embert, azki velem deákul tudott volna beszélni” (uo. 149). S hogy ez a köznapi, nem feltétlenül magas szintű, de létező latinitás a magyar és a lengyel világ közös jellemzője lehetett, azt jól mutatja Defoe példája, aki a 18. század elején csodálatlaltal írt a lengyelek latintudásáról (uo.). Más angol utazók száz évvel később azon lepődnek meg, hogy a Felvidéken milyen sokan beszélnek e nyelvet (uo.). Ezt mutatja az utolsó itt idézendő példa is, melynek forrása egy beszédes című alfejezet: „Latin disputák a kocsmában”. Trencsén megyében, 1754-ben történt, hogy egy gabonakereskedő és egy vámos először latinul beszélt egymással, majd jókora verekedés tört ki kettőjük között (uo.

152–153). Alighanem egyikük magyar, másikuk szlovák volt – értelmezi a helyzetet a szerző –, ebben a miliőben pedig mindketten beszéltek a közép-európai „lingua franca”-t: a latint.

3. A középkori magyar egyetemjárás, különös tekintettel Prágára és Krakkóra

Közép-Európában a nagy egyetemalapítási hullám a 14. század közepén kezdődik. Három egyetem játszik régióinkban kimagasló szerepet: a prágai (1348), a krakkói (1364) és a bécsi (1365). Ebbe a sorba illeszkedik be a Nagy Lajos által 1367-ben alapított pécsi egyetem is. Ám a középkori magyar egyetemek közös sorsa az, hogy rövid, 10–20 éves fennállás után megszűnnek. Ez több híres európai egyetemmel is megtörtént átmenetileg, csak azok újjá tudtak alakulni ugyanott. Nálunk viszont az a jellemző, hogy mire újra együtt van az egyetemalapításhoz szükséges három feltétel (a királyi akarat, a pápai legitimáció és egy helyi főember, akire a király támaszkodhat), az új egyetem már új helyen való új próbálkozás lesz. Ez történt 1395-ben, majd 1410-ben Óbudán, 1467-ben pedig Pozsonyban is.² Valamennyi kísérlet hamar meghiúsult. Az így kialakult helyzet, a hazai egyetem hiánya ugyanakkor új lendületet adott egy immár több évszázados hagyománynak: a peregrinációnak. A tanulni vágyó ifjak ebben az időszakban az említett három közép-európai egyetem felé fordultak: Bécsbe 1368-tól, Prágába 1369-től, Krakkóba pedig 1401-től jártak magyar diákok; Bécsbe és Krakkóba együttvéve mintegy ötezren a Mohács előtti háromnegyed évszázad folyamán (vö. Kubinyi 2004). Összegezve elmondható, hogy a 14. század közepéig összesen 300 magyar diák járt külföldi egyetemre, a mohácsi vészig viszont már tizenkétezer. Szögi László lapidáris szavaival: nálunk a peregrináció pótolta a hazai egyetemet. Ez a jelenség később, a kolozsvári akadémia és a nagyszombati egyetem alapítása után is folytatódott. A magyar peregrinációnak Szögi László (2005: 250) nyomán egy újabb jellegzetes vonása emelhető ki: az ország felekezeti sokszínűségéből adódóan a választott országok köre is sokszínű maradt: a katolikus diákok például Itáliába mentek, a lutheránusok Wittenbergába, a kálvinisták Utrechtbe... Mindez évszázadokon át sokféle párhuzamos hatással gazdagította a magyar szellemi életet.

A minket most érintő két egyetem, Prága és Krakkó más-más időszakban játszott kiemelt szerepet. Prága, mint láttuk, korán (1369-től) előtérbe került, s a kapcsolatok fénykorát a 14. század vége és a 15. század eleje jelentette. (Husz 1400-tól rektora az egyetemnek, s 1415-ben ítélik máglyahalálra.) Ezután azonban, a huszita háborúk viszontagságai között, az egyetem látogatottsága óriási mértékben visszaesett. Krakkó szerepe egy évszázaddal később, az 1500-as évektől válik meghatározóvá, amikor a humanista szellemű egyetem és a városban kialakuló ragyogó könyvnyomtatási hagyomány magyar diákok sokaságát vonzza ide, köztük a fiatal Sylvestert és Dévait is (vö. Varjas 1969, V. Ecsedy 2000).

² Az óbudai egyetem újjáalapításának 500. évfordulója alkalmából egyetemtörténeti kiállítást szervezett a budapesti Öntödei Múzeum. Itt találkoztam Zsigmond király következő mondásával: „Lovaggá egy nap alatt ezret is üthetek, de doktorrá ezer nap alatt egyet sem.” – Doktoranduszaink figyelmébe ajánlom.

4. A magyar helyesírás-történet cseh és lengyel vonatkozásai

A 15. századi magyar mellékjeles helyesírás kérdései a legszorosabban kapcsolódnak az első ránk magyar bibliafordításnak: a Bécsi, Münchener és Apor-kódexben fennmaradt ún. Huszita bibliának az eredetéhez. Az ezekkel kapcsolatos viták elég ismertek ahhoz, hogy összefoglalásukra itt ne térjek ki (vö. Kniezsa 1952: 146–157, 172–179, 1959: 11–14; Szabó F. 1989; Hadrovics 1994; Madas 1998: 50–51; Korompay 2003: 295–297, 2006: 206–207, megj. e.; Galamb 2009; Kertész 2009). Csupán annyit jelzek, hogy a vita ma sem zárult le, s az egész kérdéskör olyan sokrétű, hogy továbblépést e téren csak újabb, sokoldalú vizsgálatoktól várhatunk. Ezért a fogalmazásmód úgy helyénvaló, ha „úgynevezett Huszita bibliá”-ról beszélünk.

Milyen tanulságok emelhetők ki a bevezetőben említett új európai szintézisnek Tilman Berger (2012) által írt **cseh helyesírás-történeti** fejezetéből?

Elsőként azt jelzem, hogy a szerző a 15. század elején keletkezett *De orthographia bohemica* című híres traktátus kapcsán következetesen úgy fogalmaz, hogy ennek szerzője „minden valószínűség szerint” Jan Hus. E művet neki tulajdonítja a szakirodalom, mivel rokon törekvéseket lehet felfedezni Husznak a cseh nyelv irodalmi használatával kapcsolatos programja és a fenti műben megjelenő helyesírási reform szelleme között, mely a cseh írás egyszerűbb és célszerűbb módját szolgálja. Úgy gondolom, Husz szerzőségéről szólva erről a kötelezően óvatos fogalmazásmódról nekünk sem szabad megfeledkeznünk.

További elgondolkodtató megállapítás az, hogy a mellékjeles rendszert eleinte nem fogadták be Csehországban: a 15. század első felében csak kevés kéziratban találkozunk vele. Még tovább menve: a 16. század folyamán is a vegyes típusok (betűkapcsolatok és mellékjelek) használata a jellemző, s csak a 16. század második felében válik uralkodóvá a mellékjelezés, s akkor is csak a nyomtatványokban (vö. Berger 2012: 260–262). Különösen meglepő tény, hogy a cseh kézíratos hagyomány valójában egészen a 18. század végéig következetesen kitart a betűkapcsolatos helyesírás mellett; ennek egy archaikus, a 14. századra visszamenő, „pro foro interno” néven ismert változatát használja (uo. 264–265).

Mindez alaposan átrajzolja azt a képet, amelyet a mellékjelek központi szerepéről alkothatunk, ha csak Husz rendszerét és a vele közeli rokon mai cseh helyesírást vesszük alapul, a fenti történeti kitérők és párhuzamos szálak ismerete nélkül. Pais tanár úr híres mondása itt is igaznak bizonyul: „A tények nagyon kellemetlenek.”

Számomra a fő kérdés ezek után a következő. Nem jelent-e súlyos érvet a magyar mellékjeles helyesírás huszita eredeztetéssel szemben az a körülmény, hogy a cseh hagyományban csak a 16. század második felének nyomtatványaiban válik általánossá a mellékjelezés? Úgy gondolom, egy tényt fontos ennek kapcsán kiemelni. A huszita eredet forrását mindig Husz közvetlen tanítványi körében, tehát az 1400-as évek prágai egyetemén keresték a kutatók, az itt tanuló magyar klerikusoknak tulajdonítva a közvetítő szerepet és egy újfajta, a magyar nyelvre alkalmazott helyesírás kidolgozását (vö. Kniezsa 1952: 146–157, 172–179). Ha a traktátus szerzője Husz (ami fölöttébb valószínű), akkor e korai kapcsolatok keretében az ő hatásával felfogásom szerint változatlanul számolhatunk. Előállhat még az a paradox helyzet is, hogy a mellékjeles helyesírási rendszer előbb tört utat magának a 15. századi magyar kézíratos hagyományban, mint a

16. századi cseh nyomtatványokban. Mindez természetesen újra és újra fölveti a további részletvizsgálatok szükségességét.

A 16. századi **lengyel helyesírás-történet** ugyancsak bővelkedik olyan művelődéstörténeti elemekben, melyek kiegészítik eddigi tudásunkat.

A fenti tanulmánykötet fejezetírója, Daniel Bunčić (2012) természetesen kiemeli a krakkói nevezetes nyomdászok (Jan Haller, Florian Ungler, Hieronymus Vietor) szerepét (226–228). Velük kapcsolatban tanulságos az a megjegyzés, hogy mivel mindnyájan németajkúak voltak, a nyomdák helyesírásának alakításában eleinte nem annyira a tulajdonosok, mint inkább a lengyel alkalmazottak játszhattak szerepet (227). Nagyon fontos a következő megállapítás: már 1521–22-ben, hat krakkói kiadványnak hála kialakul egy olyan változat, mely nagy hatásúnak bizonyul, és lényegében lefekteti a lengyel helyesírás alapjait. (A hatból ötöt Vietor adott ki; különösen meghatározó Baltazar Opec műve: *Żywot Pana Jezu Krysta*, 1522, vö. Bunčić 2012: 231, 244.)

Figyelmet érdemelnek a korai lengyel helyesírási munkák is. Az első ilyen művet Jakub Parkosz írta 1440 körül, kifejezetten (de a husziták üldözése miatt nem bevallottan) Husz hatására. Rendszere (mely a mellékjelekből indul ki, de azokat átalakítja) nem bizonyult elég praktikusnak ahhoz, hogy elterjedjen (uo. 228).

A 16. század kimagasló alakja Zaborowski, akinek Sylvesterre és Dévaira gyakorolt hatásával a magyar helyesírás-történet is számol. Művének első kiadása 1514-ben jelent meg, s jelentőségét jól mutatja, hogy egészen 1918-ig ez volt a legolvasottabb lengyel helyesírási munka (uo. 229). Zaborowski már bátran merít Husz rendszeréből. A megváltozott kontextusról sokat elárul a szerző egy tömör megjegyzése: az utolsó huszitákat 1442-ben megégették.

5. Néhány tanulság

A fenti két fejezet olvasása közben természetesen éberem figyeltem arra, hogy bizonyos **hangjelölési kérdések** kapcsán felmerülnek-e olyan elemek, melyek a korszak magyar helyesírás-története szempontjából új irányokat jelezhetnek. Egészében inkább az erősödött meg bennem, hogy a 16. századi cseh–lengyel–magyar nyomtatványokban számos közös megoldással találkozunk.

Ilyen például a „farkas *ę*” („*e caudata*”) használata, mely már a középkori hagyományban (vö. Catach 2001: 129), majd a humanisták gyakorlatában is a latin *ae* változata volt. A lengyel helyesírásban az ilyen típusú mellékjeles betűk a nazális magánhangzók jelölésében kapnak majd szerepet (*a, ę*, vö. Bunčić 2012: 235–236). A magyarban viszont (közelebbről Sylvesternél és Dévainál) az *ę* betű a nyílt /e/, a hosszú /é/ vagy az /ē/ bizonyos eseteit jelölheti, bár funkcióját sokszor nehéz meghatározni (vö. Kniezsa 1959: 17; Szathmári 1968: 126, 146; Korompay 2003: 585, 587).

Arra, hogy a három szál hogyan szövődik össze, még egy hangjelölési példát idéznék egy kicsit bővebben. A magánhangzók ékezetes jele (vö. *á*) Husz rendszerében a hosszú magánhangzók jelölésére szolgált (vö. Berger 2012: 258), éppúgy, mint később a magyarban. Ezt a jelölésmódot azonban a 15. századi magyar mellékjeles rendszer nem veszi át. Átveszik viszont majd a 16. századi magyar nyomtatványok a lengyelből, ahol ugyanezeket a mellékjeleket (a lengyel hangrendszerhez alkalmazkodva) egymással nyílt–zárt oppozícióban álló magánhangzók megkülönböztetésére alkalmazták (kétféle *a, e, o*, vö. Bunčić 2012: 236–237). Az összegezés az lehet, hogy a fenti jelölésmód a

magyarban lengyel eredetű, a lengyelben Huszra megy vissza, tehát végső soron cseh eredetű; ugyanakkor a funkcionális szempontból is feltűnő magyar–cseh párhuzam nem közvetlen hatás eredménye – valójában mindhárom nyelv saját hangrendszeréhez és jelölési kívánalmaihoz igazította a megjelenő új eszközöket. Jó szem előtt tartani ennek kapcsán, hogy a könyvnyomtatás elterjedése általában kedvez a mellékjelek használatának, amint ez például a 16. századi francia nyomtatványokban is megfigyelhető (vö. Catach 2001: 126–133).

Befejezésül ismét a **művelődéstörténet** köréből emelnék ki három jelenséget, melyek egy forrongó korszak belső ellentmondásait jelzik, rámutatva az egyes nyelvek és kultúrák eltérő, egyedi útjaira, s egyszersmind a köztük kialakuló, nemegyszer meglepő párbeszédre is.

A 16. századi cseh helyesírási hagyomány alakításában protestáns lelkészek (egyszerre nyelvtanírók és bibliafordítók) játszották a fő szerepet (vö. Berger 2012: 263–264). Nekik köszönhető az első teljes biblia, (Kralická Bible, 1579–1593), mely szinte egykorú a Vizsolyi Bibliával. A helyzet nem kis paradoxona, hogy miután magukat a protestánsokat 1627-ben kiűzték Csehországból, bibliájuk továbbra is megőrizte tekintélyét a katolikusok körében, csak éppen (a hozzá fűződő eretnek jelleg miatt) közemberek tulajdonába ez nem kerülhetett, s számukra tiltott olvasmánynak számított.

A lengyel helyesírás alapjai 1522-re már kialakultak. A feltűnően korai (Luther színrelépését csak 5 évvel követő) dátumból az is következik, hogy noha a 16. századi Lengyelországban erős volt a felekezeti megoszlás (egyes krakkói nyomdák ariánus vagy kálvinista szellemére nézve vö. V. Ecsedy 2000: 146–149), a helyesírás további alakulásában a reformációnak nem volt döntő szerepe (vö. Bunčić 2012: 244).

A korszak magyar helyesírása viszont ennek éppen az ellenkezőjét mutatja: itt a protestáns–katolikus kettősség tűnik fel meghatározó jegyként (vö. Kniezsa 1959: 15–21; Korompay 2003: 587–589, 2012: 329–332). Jómagam hosszú idő óta gondolkodom azon, hogy ez a tény nem csak és nem elsősorban az erős felekezeti megoszlásból következik. Sokkal fontosabbnak tartom azt a mozzanatot, hogy a 16. század közepéig nálunk nem alakult ki központi helyesírási norma, azután pedig a török hódítás következtében megszűntek, elpusztultak azok a kulturális központok – így a királyi udvar is –, amelyek ennek kialakulását előmozdíthatták volna. (E korszak történeti és felekezeti viszonyaira nézve vö. Horváth 1957/2006: 15–31.) Ilyen körülmények között egyházi, azaz (mind jobban elkülönülő) felekezeti keretek között jöttek létre azok az intézmények, köztük a nyomdák, amelyek kiadványaik révén meghatározó szerepet játszottak a helyesírás alakításában – ezek pedig némileg eltérő hangjelölést alkalmaztak, így más-más hagyományt alapoztak meg. Az egységes magyar helyesírás létrejöttével voltaképpen csak a 19. század elejétől számolhatunk.

Mindez beleilleszthető egy jóval tágabb, figyelemreméltó paradoxonba: nálunk a nyelvi egységesülés folyamata valójában egy három részre szakadt ország körülményei között bontakozott ki. Ennek következményei alighanem többféle nyelvi szinten is megfigyelhetők. Jól ismert tény, hogy mindig a szókészlet változásai követik a leggyorsabban a történeti–művelődéstörténeti változásokat. Ehhez érdemes most hozzátenni, hogy a helyesírás-történet is olyan terület, mely a maga sajátos módján, főként a tágabb összefüggések felől megragadható módon, de valójában rendkívül érzékenyen reagál egy-egy korszak művelődési viszonyaira, s beszédesen tanúskodik azokról.

HIVATKOZÁSOK

- Adamska, Anna 1999: The Introduction of Writing in Central Europe (Poland, Hungary and Bohemia), in Marco Mostert szerk.: *New Approaches to Medieval Communication*, Turnhout, Brepols, 165–190.
- Baddeley, Suzan – Voeste, Anja szerk. 2012: *Orthographies in Early Modern Europe*, Berlin/Boston, De Gruyter Mouton.
- Berger, Tilman 2012: Religion and diacritics: The case of Czech orthography, in Baddeley – Voeste szerk. 2012: 255–268.
- Bunčić, Daniel 2012: The standardization of Polish orthography in the 16th century, in Baddeley – Voeste szerk. 2012: 219–254.
- Catach, Nina 2001: *Histoire de l'orthographe française*, Paris, Honoré Champion.
- Catach, Nina 2004: *L'Orthographe*, 9. kiadás, Paris, Presses Universitaires de France.
- V. Ecsedy Judit 2000: Rola krakowskich drukarzy w kulturze węgierskiej – Die Rolle des Krakauer Druckwesens in der ungarischen Kultur – A krakkói nyomdászat szerepe a magyar művelődésben, Budapest, Balassi Kiadó.
- Galamb György 2009: A Huszita biblia és a ferencesek, Megjegyzések az első magyar bibliafordítás kérdéséhez, *Egyháztörténeti Szemle* 10/2, 3–12.
- Hadrovics László 1994: *A magyar Huszita Biblia német és cseh rokonsága*, Budapest, Akadémiai = *Nyelvtudományi Értekezések* 138.
- Horváth János 1944/2005: A magyar irodalmi műveltség kezdetei, in *Horváth János irodalomtörténeti munkái I*, Budapest, Osiris Kiadó, 477–705.
- Horváth János 1957/2006: A reformáció jegyében, in *Horváth János irodalomtörténeti munkái II*, Budapest, Osiris Kiadó, 7–507.
- Kertész Balázs 2009: Bécsi Kódex, in Madas Edit szerk.: „*Látjátok feleim...*” Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig, Budapest, OSZK, 256–257.
- Kniezsa István 1952: *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*, Budapest, Akadémiai.
- Kniezsa István 1959: *A magyar helyesírás története*, második, javított kiadás, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Korompay Klára 2003: Helyesírás-történet, Az ómagyar kor, A középmagyar kor, in Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk.: *Magyar nyelvtörténet*, Budapest, Osiris Kiadó, 281–300, 579–595.
- Korompay Klára 2006: Helyesírás-történet, művelődéstörténet: két tudományág dialógusa, különös tekintettel a huszita helyesírásra, *Magyar Nyelv* 102, 204–209.
- Korompay, Klára 2012: 16th-century Hungarian orthography, in Baddeley – Voeste szerk. 2012: 321–349.
- Korompay Klára megj. e. Gondolatok egy régi-új vitához: az ún. Huszita Biblia eredetének kérdésköre, in Bárh M. János – Bodó Csanád – Kocsis Zsuzsanna szerk.: *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére*. Budapest.
- Kubinyi András 2004: Egyetemjárás a középkorban, in Kőszeghy Péter főszerk.: *Magyar művelődési lexikon II*, Budapest, Balassi Kiadó, 292–294.
- Madas Edit 1998: Középkori bibliafordításainkról, *Iskolakultúra* 1998/1: 48–54.

- Szabó Flóris 1989: Huszita-e a Huszita Biblia? Bíráló és útkeresés, *Irodalomtörténeti Közlemények* 118–126.
- Szathmári István 1968: *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*, Budapest, Akadémiai.
- Szögi László 2005: A külföldi magyar egyetemjárás a kezdetektől a kiegyezésig, *Educatio* 14/2: 244–266.
- Tarnai Andor 1981: Szóbeliség – latinság – írásbeliség, in Tarnai Andor – Csetri Lajos szerk.: *A magyar kritika évszázadai I: Rendszerek a kezdetektől a romantikáig*, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 11–26.
- Tóth István György 1996: *Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*, Budapest, MTA Történettudományi Intézete.
- Varjas Béla 1969: A magyar könyvkiadás kezdetei és a krakkói magyar nyelvű kiadványok, in Csapláros István – Hopp Lajos – Jan Reychman – Sziklay László szerk.: *Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből*, Budapest, Akadémiai, 79–128.

BOSZORKÁNYPEREK MÚLT IDŐBEN

MOHAY ZSUZSANNA

1. Bevezetés

Az utóbbi évek, évtizedek újonnan kibontakozó kutatásainak köszönhetően egyre árnyaltabb kép van kirajzolódóban a középmagyar kori beszélt nyelvről (Pusztai 1999; B. Gergely 2000, 2001, 2002) és e korszak múltidő-használatáról (Kálmán 1975; Németh 2001; Mohay 2012, 2013a, 2013b). Ez azonban még korántsem teljes. Számos eddig nem vizsgált forrásanyag és feltáratlan vagy éppen tisztázatlan jelenség vár újabb és újabb szempontú elemzésekre, inspiratív kérdésfeltevésekre, amelyek révén tovább gazdagodhat mindaz, amit a középmagyar kori múlt időkről eddig tudhatunk.

Érdeemes és különösen izgalmas olyan szövegtípusból meríteni a vizsgálatokhoz, amely mint a magánéleti nyelvhasználatot is tükröző, illetve a szóbeliséggel is érintkező forrásanyag a – Pusztai Ferenc terminusával élve – ún. „írott beszélt nyelv” (Pusztai 1999) jelenségeibe enged mélyebb bepillantást. Ilyenek a korszak misszilisei és perszövegei, különösen a tanúvallomások. Minthogy ezek a műfajok éppen a 16. századtól kezdődően terjedtek el és maradtak fenn nagy számban, vizsgálhatóságuk kifejezetten a középmagyar kor újdonsága. Ugyanakkor a középmagyar kori múltidő-használatról kibontakozó képet meg is határozza az, hogy ekkortól állnak rendelkezésünkre e szövegtípusok, amelyek tanulmányozására az ómagyar kori kódexirodalom alapján nem volt lehetőség (Sárosi 2003a: 614). Sárosi Zsófia a történeti szociopragmatika forrásaival kapcsolatban a következőket írja: „Természetesen bármennyire életszerűek is ezek az anyagok, több tényező miatt sem vehetik fel a versenyt a mai, videófelvételeken alapuló, transzkripcióban közzétett adatokkal – de nem is ez a cél.” Hangsúlyozza: „a középmagyar kor orális kommunikációjáról egy bár hiányos, de a mainál mindenképpen és számottevően gazdagabb tudásra szert tenni a segítségével, úgy vélem, korántsem utópisztikus vállalkozás.” (Sárosi 2003b: 444)

Ezzel magam is egyetértve ezúttal egy különösen gazdag forrásanyagból meríték: 16–18. századi boszorkányperek alapján a szöveganyag kínálta sajátos jelenségekre összpontosítva vizsgálom a múlt idők középmagyar kori használatának mibenlétét. Választ keresek arra, hogy mi jellemzi a négyféle múlt idő – a *-t* jeles, az *-á/-é* jeles, illetve a *∅ + vala/volt* és a *-t + vala/volt* típusú múlt – arányát és használatát a boszorkányperekben. Igyekszem körüljárni, hogy milyen funkciókat töltenek be az egyes múltidő-fajták, illetve hogy kötődnek-e hozzájuk specifikusan a peranyagra jellemző sajátosságok a kontextus alapján kikövetkeztethető igeidő-használatot tekintve. Felvillantom továbbá, melyek azok a jelenségek, amelyek más középmagyar kori forrásanyagban is tetten érhetők, ezáltal kapcsolódási pontokat keresek az eddigi elemzésekben már feltárt tendenciákhoz, kutatási eredményekhez.

Írásommal egyúttal az MTA Nyelvtudományi Intézet 81 189. számú OTKA-projektumához is kapcsolódni kívánok, amelynek célja az ó- és középmagyar kori magánéleti nyelvhasználat morfológiailag elemzett adatbázisának kiépítése ugyancsak misszilisek és perszövegek feldolgozásával.

2. Új tendenciák a középmagyar korban

Mivel a középmagyar korból merőben új típusú források állnak rendelkezésünkre, óvatosan kell kezelnünk a múlt idők középmagyar kori szerepköreinek ómagyar koriakkal való összehasonlítását, jóllehet a változási folyamatok megragadásakor általában kézenfekvő módon kínálkozik a vizsgált korszakot megelőző nyelvtörténeti kor tanulságaival való összevetés. A múlt idők ómagyar kori funkciói elsősorban E. Abaffy Erzsébet nagy ívű összefoglaló munkájának köszönhetően igen részletesen fel vannak tárva (E. Abaffy 1991: 104–121, 1992: 120–183), és ezek hasznos kiindulópontként szolgálnak a múlt idők későbbi használatának kutatásához, tudnunk kell azonban, hogy az ómagyar korra kikövetkeztethető szabályszerűségek a kódexek írásbeliségét tükrözik, beszélt nyelvi jelenségek felvillantására pedig csak elvétve van mód általuk. Ugyanakkor a szóbeliséghez is kötődő középmagyar kori szövegek múltidő-használatának nyilvánvalóan megvoltak az előzményei az ómagyar kori beszélt nyelvben, csak éppen ezek kevésbé vizsgálhatók. Az tehát, hogy a középmagyar korban új tendenciákkal számolhatunk, kétségtelen tény, de mindez a rendelkezésünkre álló forrásanyag sajátosságaiból következik (vö. Szentgyörgyi 2014: 264). A középmagyar kor újdonsága valójában abban áll, hogy számos jelenség ekkortól adatolható és tárható fel először.

3. A korpuszról

A korpusz kiválasztásában Schram Ferenc Magyarországi boszorkányperek 1529–1768 című, betűhű közlésben megjelent kiadványa (1983) szolgált forrásul. Összesen 43 perszöveget elemeztem, olyanokat, amelyek eseményelmondáson alapuló szövegegyeségekből állnak, bővelkednek tehát múlt idejű igékben, így különösen alkalmasak a múltidő-használat változatosságának, sajátos, tendenciaszerű jelenségeinek bemutatására. A legkorábbi szöveg 1591-ből, a legkésőbbi 1758-ból származik. A vizsgált korpusz sem területi, sem időbeli szempontból nem mutat egyenletes megoszlást (ahogy maga a kiadvány sem, hiszen a perek lejegyzése csak a 17. század végétől vált elterjedtté): a 16 különböző megyéből fennmaradt perek közül mindössze 1 szöveg 16. századi, 8 való a 17. századból és 34 a 18. századból. Ezúttal nem célom tehát e bő másfél évszázad időbeli változásaiból, illetve a földrajzi-nyelvjárási különbségekből messzemenő következtetéseket levonni, e szempontokat azonban mindenképpen érdemes a továbbiakban egy kibővített korpusz vizsgálatában érvényesíteni.

Csak a kijelentő módú múlt idejű igéket vettem számításba, mert ezek esetében variálódik az időjel, és csak azokkal számoltam, amelyek biztonsággal besorolhatók a múlt idők négyféle típusának valamelyikébe. Összesen több mint 8500 igealakot vizsgáltam. A hangjelölések következtelenségei miatt előfordul, hogy egy-egy alakról nehéz eldönteni, *-t* vagy *-á/-é* jeles-e (pl. a *lata* elvileg lehet *látá*, *látá* és *látta* is), vagy olykor hogy múlt idejű-e egyáltalán. Ebben a kontextus sem mindig igazít el. Éppen ezért van kiemelkedő jelentősége a betűhű közlésben megjelent boszorkánypereknek a morfoló-

giai témájú nyelvtörténeti kutatások szempontjából, hiszen az effajta kiadás a bizonytalan esetekben nem kényszerül – sokszor önkényesen – állást foglalni valamelyik lehetséges variáció mellett.

4. Múlt idők és használatuk a boszorkányperekben

A *-t* jeles múlt idő

Ha tekintetbe vesszük, hogy a *-t* jeles múlt a kései ómagyar korban a párbeszéddek és az élőszóbeli megnyilatkozások jellemző igeideje volt (Szarvas 1872: 292; Bárczi 1963: 162–163; Kálmán 1975: 117–118; E. Abaffy 1991: 118–119; Sárosi 2003a: 152–153), nem meglepő, hogy a szóbeliséghez kötődő középmagyar kori szövegekben is abszolút dominanciáját tapasztaljuk. Erről tanúskodnak az úriszéki percek (Mohay 2012, 2013a), a korszak misszilisei – többek között Lobkowitz Poppel Éva (LPLev.), Bethlen Miklós (BLev.) vagy Battyhány Ferencné Svetkovics Katalin levelei (Mohay 2013b) –, és ez tűnik fel a boszorkányperekben is, amelyekben 94%-os a *-t* jeles múlt előfordulása. Úgy tűnik, hogy ez az események elbeszélésére legáltalánosabban használt múlt idő.

A kései ómagyar korban az aspektualitás háttérbe szorulásával az időszemlélet vált elsődlegessé. Szentgyörgyi Rudolf hívja fel a figyelmet arra, hogy éppen ez a változás segítette elő a *-t* jeles befejezett jelen múlt idővé való átértékelődését azzal egyidejűleg, hogy elvesztette befejezettséget jelölő aspektusát (Szentgyörgyi 2014: 264). A középmagyar korban tovább érvényesül ez a tendencia, hiszen a perfekтивitást – különösen az igekötők megjelenésével – már nem az időjel fejezi ki (Kiefer 1996: 268; E. Abaffy 1983: 150): „Ismet láttam ilyen babonas tudományátis, mikor a kenyeret *ki szedte* a kemenczebül, a kenyereket meg mosván, azon vizbül a mellyel *meg mosta* a kenyereket ket izben a tenyeriben *viven fel hörpentette* miért cselekedte nem tudom” (Bosz. 1: 84, 1717); „Testi Szemeyuel latta, hogy valami fénjesség mint egy tűz, *vegigh futotta* a házát” (Bosz. 1: 377, 1677).

Szemléletesen igazolják a *-t* jeles igeidő befejezettséget hordozó szerepének visszaszorulását azok a példák is, amelyekben huzamosabb ideig tartó, illetve ismétlődő cselekvésekről van szó: „és ugyan akkor ugy el dagadot ezen fatensnek az lába, hogy három hólnapig *feküt* miatta” (Bosz. 1: 132, 1648); „Leány Lagzi meg levén abból ki hagyodott Panna Asszony, mellyért sokat *feddödöt* a Fatensre” (Bosz. 1: 308, 1755); „Aztis látta midőn előtte lévő bizonyáságnak keze meg romlott, együtt beszélvén Zelyovkanéval, Zelyovkáné haromszor *reá lehelt*” (Bosz. 1: 469, 1744).

Az *-á/-é* jeles múlt idő

A *-t* jeles igeidő nagyarányú térhódításával párhuzamosan az *-á/-é* jeles múlt jelentősen visszaszorul: a vizsgált korpuszban csupán 5%-os az előfordulása, és ezzel együtt ómagyar kori szerepe, az események elbeszélésében betöltött domináns szerepe is csaknem teljesen megszűnik. Nemcsak a boszorkánypercek tanúskodnak erről: az úriszéki perekben és a középmagyar kori misszilisekben ugyanezt a jelenséget tapasztaljuk. Kiszámú előfordulása ellenére igen jellegzetes funkciókat ölt, ezért vizsgálatára érdemes nagyobb figyelmet fordítani.

Az *-á/-é* jeles igeidő különlegessége, hogy a peranyagban csak tanúvallomásokban fordul elő, a kérdőpontokban és a perszövegek hivatalos részeiben nem. Már az ómagyar korból adatható közelmúltat kifejező funkciója valódi párbeszédés részekben a

beszélt nyelvet tükröző regiszterben, tehát nem eseményelbeszélő szöveghelyeken (E. Abaffy 1992: 153). Feltételezhető, hogy ez a szerepkör él tovább a középmagyar kori peranyag egyenes idézeteiben is, amikor az egyébként *-t* jeles múltban álló tanúvallomásban egy-egy közelmúltat jelölő *-á/-é* jeles igealakot találunk: „ládde eb atta *el rontál* immar kétczer ma” (Bosz. 1: 102, 1722); „ott *valál* tegnap hogy eözve vesztem a Botrinnal” (Bosz. 2: 331, 1730). Ezt látszik alátámasztani számos párhuzamos példa a középmagyar kor más, magánéleti nyelvhasználatú forrásaiban, elsősorban misszilizéseiben: „Miert hogj az te leweledet ezen oraban *adak megh*” (LPLev.: 119, 1632); „Nehezenn *esek* minap elindulasomkor” (BLev.: 118, 1661).

Szembetűnő, hogy a boszorkányperek *-á/-é* jeles múltú igealakjainak nagy többsége valamilyen mondást kifejező ige: *monda, felele, meg fenyegetim, szolla, meg jelenté, kiálta, tudakozá, szollitá, kerdeze, beszéllé, említél* stb. Ezek egy része magukban a tanúvallomásokban olvasható: „jó szerencsed kutya, hogy Istent *említél* mert ha száz Lelked lett vólnais elszaggadtunk vólna” (Bosz. 2: 332, 1730). A legtöbb *-á/-é* jeles múltban álló mondással kapcsolatos ige azonban az egyenes vagy függő idézetek bevezető mondataiban található, mintegy szövegtagoló szerepben, az idézettől való elkülönítést szolgálva: „azt *mondá* arra Zellő Mihály, azt izente az en Feleségem kjendnek, dél tájban szedgyen meg kjend mindnyájja fazékru a felt” (Bosz. 1: 313, 1755); „kaposztat aprított, és a fatenstül kirt belije egy kanál tifelt, *felele* arra a fatens, hogy nincsen, mert hogy öszve verte, *mondá* arra Jobbágy Örse, teniked soha nincs, arra ismit *felele* a fatens hiszen eleget adtam ennyihányszor, *mondá* arra Jobbágy Örse, vár míg adnál, de meg banod te még ezt, azután kit hit mulva mingyart a Lába meg romlott, és el dagadott” (Bosz. 1: 361, 1721).

Az úriszéki perek és a korszak magánlevelei is bőségesen kínálnak példát az *-á/-é* jeles múlt mondást kifejező igéken jellemző dominanciájára: „medigh en oth woltham, adigh tórthenth, hogy az roboth dolghabol be hoztak wolth, es ith ben wolthannak foghwa. Haza jőwen, *megh mondak*, hogy ith wannak, es *mondam*, hogy kj köllene ókóth wenwnk. Ez mjndjarasth *monda*, hogy ez mýnth te mýattad wagyon” (Úsz.: 102, 1593). Svetkovics Katalin levelezésében az *-á/-é* jeles múltú igék csaknem fele mondással kapcsolatos (Mohay 2013b). Úgy tűnik, e specifikus használat igen elterjedt volt a középmagyar kori élőbeszédben. A vizsgált korpusz alapján mutatkozik némi területi-nyelvjárási különbség is: a mondást kifejező igék szinte csak elbeszélő múltúak az Esztergom, Komárom, illetve Nógrád vármegyében lejegyzett szövegekben, ugyanakkor jellemzően *-t* jelesek Bihar, Borsod, Csongrád, Győr, Heves, Szabolcs-Szatmár vármegye boszorkánypereiben.

A fent említett szövegtagoló szerep mellett megfigyelhető egy másik tendencia is: az *-á/-é* jeles múlt olykor nem a tanúvallomást bevezető mondatok igeideje, hanem éppen az egyenes idézetek első múlt idejű igealakja, ezzel egy másfajta szövegtagoló funkciót betöltve az idézet kezdetét jelzi: „mondotta volna Szabo Gyorgj maga Feleségének hol *járál* ez ezaka hamis lelkü csak tüz kéne neked” (Bosz. 1: 113, 1724); „az után még sokat beszélgetett Cselédjeivel rólla a Tanú mondván: No oda nem *adánk* a Fekete Asszonynak a Törkölyt” (Bosz. 1: 332, 1756). Varga Mónika szintén boszorkánypereket vizsgálva figyelt fel arra a jelenségre, hogy ilyesfajta szövegtagoló szerepet a határozói igenév is betölthet a történetmondást felvezető mondatok állítmányaként (Varga 2014).

Míndez igen hasonló egy a misszilisekben is tetten érhető tendenciához: többek között Bethlen Miklós és Lobkowitz Poppel Éva leveleiben is gyakori, hogy az *-á/-é* jeles múltak jellemzően a levél kezdetén állnak, függetlenül attól, hogy milyen cselekvést, eseményt jelölnek. Ezzel mintegy bevezető szerepet töltenek be: „Nehezenn *esek* minap ell indulasomkor hogy kegydt tsak nemis köszönthetem, de hul egy-s hul más akadalyok s-valóságos alkalmatlansagok s kivalt keppenn az siettsegh mulattatta ell velem, *akaram* azert kegydt mint egy Szaz Mely földniről köszönteni s-latogatni.” (BLEv.: 118, 1661) „Algyon meg isten minden iockkal es jo egésséggel. *Jőue* hozzám ez az Uyuarj Gombkötő Mihály, *Jelenté* azt hogy mjnemő Iniuriaja uagyon a miat az roszt ördöngős Aszonyi állat mját” (LPLEv.: 127, 1632).

Tovább gazdagíthatja a képet, ha tekintetbe vesszük, hogy az *-á/-é* jeles múltú igéknek milyen szemantikai csoportjai bontakoznak ki a vizsgált szövegekben. Kifejezetten a boszorkánypercekre jellemző sajátosság, hogy az *-á/-é* jeles múltban álló igék között számottevők a gyógyulással, illetve a rontással, a megbetegedéssel és a halállal kapcsolatos igék, amelyek a résztvevők személyes életére és a per kimenetelére nézve egyaránt döntő eseményeket jelölnek. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a betegséggel és a gyógyulással kapcsolatos igék jellemzően *-á/-é* jeles múltban állnának, mivel ezen igeidőtípus előfordulása a peranyagban eleve ritka. Gyakori azonban, hogy az egyébként *-t* jeles dominanciájú tanúvallomásban a gyógyulás vagy a rontás mozzanatát mint kulcsfontosságú cselekvést, történést a szokatlanabb *-á/-é* jeles igealak fejezi ki, ezáltal is hangsúlyozva az esemény jelentőségét. Erre számos példát találunk a forrásanyagban: „e fatens fenyegetése után minden hiba nélkül azon egy napon *föll gyogyula* a felesége” (Bosz. 1: 547, 1738); „es aval e fatensnek az orát *megh füstölé* mingyárást azonnal el távozt minden fádalma” (Bosz. 1: 539, 1737); „engem bizon *el ronta*, edes Biro Uram tudgia kgték, a masik Urammal mygh laktam senki semmit en hozzam nem tudot ional egiebet” (Bosz. 1: 436, 1653); „s pattanások *essinek* a Lában mint egy hólag a bokajan és Laba száran” (Bosz. 1: 361, 1721); „Történt bizonyos Időben hogy az fatens felesége sárgulni *kezde* és Testiben bágyadozni” (Bosz. 2: 451, 1753); „Edes Uram ne ad magadat közékben, inkább valaszad az io halalt, az myre *megh is hala*” (Bosz. 2: 23, 1676).

A fentiekhez kapcsolódóan az *-á/-é* jeles múlt idejű igék gyakran valamilyen egyéb, váratlanul bekövetkező fordulatot, megmagyarázhatatlan történést, hirtelen, meglepő állapotváltozást jeleznek: „Ussonakor taiban ugy utötte meg az Szayat azon meg veszet Személynek, hogy azonnál az chapásban *meg nimula*” (Bosz. 2: 22, 1676); „egy fél kenyeret laték amot az Bokorban hogy *hossa nyulék megh jajdula*” (Bosz. 1: 62, 1714); „közelítettem az ludakhoz ket avagy három lipisnire egyszer az ludak *el tíminek*, nem látom sohol, *meg fordulék* az ekéhez hatra, Paczai Ferenczne csak *meg üte* a hátamat, es annak előtte pedig soholis nem lattam” (Bosz. 1: 100, 1722).

Az *-á/-é* jeles múltú igék további jellemző szemantikai csoportját alkotják a mozgást kifejező igék: „*ki szalada* házából” (Bosz. 1: 539, 1737); „meg fárodván *be menének* az korcsmáro a végett hogy egyet kettőt innának” (Bosz. 1: 545, 1738). E sajátosság szintén kifejezetten markáns a korabeli misszilisekben is.

A *-t* + *vala/volt* típusú múlt idő

A forrásanyagban kevésbé jellemző az összetett múltak használata, és így a *-t* + *vala/volt* alakú múlt időé is. Az a fajta halmozás, amely a Svetkovics-levelekben és az

úriszéki perekben tetten érhető, a boszorkányperek *-t + vala/volt* típusú múlt időit nem jellemzi. Ami funkcióit illeti, a vizsgált korpusz alapján a kisszámú előfordulás miatt nemigen állapíthatunk meg tendenciákat, csupán arról a néhány igealakról tehetünk megállapításokat, amelyek elszórtan találhatóak a peranyagban. Előfordulásuk a Bihar, Csongrád és Esztergom vármegyékben lejegyzett perekben jellemző valamelyest, többségük *volt* segédigés. *Vala* segédigés régmúlt (illetve befejezett múlt – Szentgyörgyi 2014: 265) csak Csongrád, Esztergom, Somogy és Sopron vármegye perszövegeiben tűnik fel.

A régmúlt az ómagyarban előidejűséget fejezett ki, de a kései ómagyar kor legvégétől egyre gyakoribb grammatikailag nem viszonyított múlt időként való előfordulása (E. Abaffy 1992: 162). A boszorkányperekben mindkét szerepkörre van példa. Előidejűséget kifejező múltként is felfogható a *-t + vala/volt*-tal jelölt igeidő a következő mondatban: „egy fűrút és egy Lakatott bé csukva talaltak azon a helen ahunn az orsót *ki vettik volt*” (Bosz 1: 357, 1721); „Annak felette a múlt napokban midőn Korcsmáros Kovács János lábára *meg nyomorodott volt*, meg kenvén Korcsmárost haza ment” (Bosz. 1: 266, 1740). Ugyanakkor időviszonyítás nélküli múltbeli esemény a következő példa állítmánya: „egy alkalmatossággal ezen Fatens Leányanak egy kis mizet *adott volt* Bernath Clára” (Bosz. 2: 332, 1730). A *-t + vala/volt* típusú múlt idő ebben a használatban könnyedén válhatott a történetmondás jellemző múlt idejévé (Bárczi 1963: 277), és bár ez a középmagyar kori úriszéki perekben volt különösen elterjedt, a boszorkányperekben azonban nem, még ez utóbbi forrásanyag is tartogat olyan példákat, amelyek az összetett múlt eseményelbeszélésben betöltött szerepére engednek következtetni: „Igenis igrte; de nem hivott el, s akkor *meg nehezteltem volt reá*” (Bosz. 1: 316, 1755); „az Vrgye Doctorja hozzám járván mindennap *orvosolt vala*” (Bosz. 2: 551, 1756).

A \emptyset + *vala/volt* típusú múlt idő

A folyamatos múlt előfordulása a peranyagban elenyésző. Legfeljebb elvétve találkozunk egy-egy \emptyset + *vala/volt* típusú igealakokkal, melyek eredeti ómagyar kori funkciójuknak megfelelően tartós múltbeli cselekvést (pl. *ilunk vala*, *nezok vala*) éppúgy kifejezhetnek, mint egyszerit (*menti vala*) vagy ismétlődőt (*kér vala*), esetleg valamilyen szándékot (*meg akarjak vala metczeni*).

5. Összegzés

A középmagyar kortól rendelkezésünkre álló, új szövegtípust képviselő boszorkányperek kutatása lehetőséget ad arra, hogy a beszélt nyelvhez is kötődő forrásanyag tovább árnyalja, és eddig kevésbé vagy egyáltalán nem vizsgált szempontokkal gazdagítsa a múlt idők használatáról kibontakozó képet. A négyféle múlt idő előfordulási aránya és funkciói is jelentős átalakulást mutatnak az ómagyar korhoz képest. Az átrendeződés egyes funkciók elhomályosulásával, elvesztésével, valamint új szerepkörök kialakulásával jár. E tendenciák jó része párhuzamos jelenségekként más középmagyar kori, szóbeliséghez kötődő szövegekben is adatható. A kutatás eddigi irányvonalait célom egyre bővülő szempontrendszer mentén folytatni. Mindenekelőtt azonban a terminológiai problémák tisztázása tűnik a legsürgetőbbnek, hiszen a múltidő-fajták kurrens megnevezései a középmagyar korra vonatkoztatva számos kérdést vetnek fel (Szentgyörgyi 2014: 265). Elengedhetetlenül fontos lenne körüljárni: befejezett jelen vagy befejezett múlt-e a *-t* jeles

múlt? Mennyiben tekinthető elbeszélő múltnak az -á/-é jeles múlt? Illetve: régmúlt-e egyáltalán a -t + *vala/volt*, és folyamatos múlt-e a \emptyset + *vala/volt*?

FORRÁSOK

- BLev. = *Bethlen Miklós levelei I–II*, sajtó alá rendezte: Jankovics József, Budapest, Akadémiai, 1987. I.: 1657–1698, II.: 1699–1716.
- Bosz. = *Magyarországi boszorkányperек 1529–1768 I–III*, közreadja: Schram Ferenc, Budapest, Akadémiai, 1983.
- LPLev. = „*Im küttem én orvosságot*”. *Lobkowitz Poppel Éva levelezése 1622–1644*, szerk.: Kincses Katalin (Régi Magyar Történelmi Források 3.), Budapest, 1993.
- Úsz. = *Úriszék. XIV–XVII. századi perszövegek*, szerk.: Varga Endre, Budapest, Akadémiai, 1958.

HIVATKOZÁSOK

- E. Abaffy Erzsébet 1983: Latin hatás a XV–XVI. századi magyar igeragozásban, in Balázs János szerk.: *Areális nyelvészeti tanulmányok*, Budapest, Tankönyvkiadó, 113–179.
- E. Abaffy Erzsébet 1991: Az igemód- és igeidőrendszer, in Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I*, Budapest, Akadémiai, 104–121.
- E. Abaffy Erzsébet 1992: Az igemód- és igeidőrendszer, in Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana III/1*, Budapest, Akadémiai, 120–183.
- Bárczi Géza 1963: *A magyar nyelv életrajza*, Budapest, Gondolat.
- B. Gergely Piroska 2000: Szóhasználati párhuzamok Heltai Gáspár fabuláinak és a korabeli Kolozsvárnak beszélt nyelvéből, *Magyar Nyelvjárások* **38**, 41–50.
- B. Gergely Piroska 2001: Az általános és határozott ragozás keveredése a XV–XIX. századi Erdély beszélt nyelvében, in Büky László – Forgács Tamás szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei II: Magyar és finnugor alaktan*, Szeged, Szegedi Tudományegyetem, 19–28.
- B. Gergely Piroska 2002: A közéleti és a beszélt nyelv viszonya az erdélyi fejedelemségben, in Hoffmann István – Juhász Dezső – Péntek János szerk.: *Hungarológia és dimenzionális nyelvészélet*, Debrecen – Jyväskylä, 187–199.
- Kálmán Béla 1975: A magyar múlt idejű igealakok történetéből, in Szathmári István – Ördög Ferenc szerk.: *Pais Dezső tudományos emlékülés Zalaegerszegen* (Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 140.), Budapest, 117–124.
- Kiefer Ferenc 1996: Az igeaspektus areális-tipológiai szempontból, *Magyar Nyelv* **92**, 257–262.
- Mohay Zsuzsanna 2012: 16. századi úriszéki perек múlt időinek funkciós elemzése történeti szociolingvisztikai megközelítésben, in Fülöp Péter szerk.: *Tavaszi Szél konferenciakötet*, Budapest, 241–246.

- Mohay Zsuzsanna 2013a: Múlt idők a középmagyar kor első feléből származó úriszéki perekben, in Drávucz Fanni – Haindrich Helga Anna – Horváth Krisztina – Karácsony Fanni szerk.: *Félúton 8. A nyolcadik Félúton konferencia kiadványa*, Budapest, 73–84.
- Mohay Zsuzsanna 2013b: Múltidő-használat a 16. században, *Édes Anyanyelvünk* **35/3**, 16.
- Németh Renáta 2001: Múlt idejű igerendszerünk a korai középmagyar korban, in Büky László – Forgács Tamás szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei II: Magyar és finnugor alaktan*, Szeged, 131–138.
- Pusztai Ferenc 1999: Beszélt nyelv a középmagyarban, *Névtani Értesítő* **21**, 380–386.
- Sárosi Zsófia 2003a: Történeti szociopragmatika – magyar nyelvtörténet más megközelítésben, *Magyar Nyelv* **99**, 434–447.
- Sárosi Zsófia 2003b: Morfématörténet, in Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk.: *Magyar nyelvtörténet*, Budapest, Osiris, 129–172, 352–371, 610–617, 719–724.
- Szarvas Gábor 1872: *A magyar igeidők*, Pest.
- Szentgyörgyi Rudolf 2014: Az ómagyar múlt idők rendszerének kiépülése, in Havas Ferenc – Horváth Katalin – Kugler Nóra – Vladár Zsuzsa szerk.: *Nyelvben a világ. Tanulmányok Ladányi Mária tiszteletére*, Budapest, Tinta, 258–267.
- Varga Mónika 2014: A határozói igenévi állítmány – és ami körülötte (?) van, in Drávucz Fanni – Haindrich Helga Anna – Horváth Krisztina szerk.: *Doktoranduszok a nyelvtudomány útjain – A Félúton 9. konferencia kiadványa*, Budapest, ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, 29–48.

ILLEMTANKÖNYVEK ÉS TÁRSALGÁSI ÚTMUTATÓK MINT TÖRTÉNETI SZOCIOPRAGMATIKAI FORRÁSOK

NÉMETH LUCA ANNA

1. Bevezetés

A jelen tanulmány középpontjában egy olyan forrástípus áll, amelynek tanulmányozása a magyar nyelvtörténetírásban meglehetősen háttérbe szorul,¹ noha vizsgálata igen tanulságos lehet: az illemirodalmat, vagyis az illemtankönyveket és társalgási útmutatókat mutatja be a történeti szociopragmatikai kutatások lehetséges forrásaként (vö. Sárosi 2003: 444).

Ennek megfelelően a munka két nagyobb részre tagolódik. Az első nagy egység a történeti szociopragmatikai vizsgálatok mibenlétével foglalkozik, továbbá bemutatja a történeti udvariasság-/udvariatlanságkutatás viszonylag fiatal diszciplináját, amely az illemirodalmat forrásként felhasználó kutatások szűkebb elméleti keretét jelenti. Ebben a részben kap helyet az etikettirodalom történeti forrásegyüttesként való ismertetése, illetve – minthogy ezek egy része képezi a dolgozat korpuszát – a 19. század második felétől a 20. század elejéig megjelent illemtankönyvek udvariasságkonceptiójának vázlatos bemutatása.

A munka második fele az illemirodalommal mint történeti szociopragmatikai forrásegyüttesrel foglalkozik, rávilágítva a nyelvi udvariasság pragmatikai, illetve társadalmi vonatkozásainak vizsgálati lehetőségeire, a különböző illemtankönyveket és társalgási útmutatókat alapul véve. A dolgozat korpuszának összeállításakor nem törekedtem teljességre: az anyag nem tartalmazza a 19. század második felétől a 20. század elejéig tartó időszak összes illemirodalmi művét, inkább képet kíván adni ezekről jellemző példák bemutatásával. A jelen munkában a hangsúly sokkal inkább a nyelvi udvariasságnak az etikettirodalomban megjelenő pragmatikai és társadalmi vonatkozásaira esik, tekintettel arra, hogy az udvariasságfogalom történeti változásainak tisztázása egy jelenleg is zajló, átfogó kutatás feladata lesz.

¹ Az illemirodalom nyelvtörténeti szempontból „lényegében teljesen kiaknázatlan” voltára – tudomásom szerint – először Maitz Péter (2006: 313) utalt a nyelvi nacionalizmust vizsgáló tanulmányában. Maitz kutatásában az illemtan- és társalgási könyvek az elemzett korpusz részét képezik.

Az illemirodalom mint történeti-szociológiai forrásegyüttes felhasználhatóságát Fábri Anna (2001: 13) is megemlíti más tudományterületekre utalva.

2. Történeti szociopragmatika

A történeti perspektíva érvényesítésének szükségessége a pragmatikai vizsgálatokban a 90-es évek közepén vetődött fel (Jacobs–Jucker 1995), innen datálható a történeti pragmatika² mint önálló, aktív tudományterület megjelenése is (Jucker 2009). A diakrón szemléletű pragmatikai vizsgálatok célja a különböző nyelveket pragmatikai aspektusból kutatni azok történetiségében (Jucker 2009: 325), vagyis a történeti pragmatika „a nyelvhasználat és a nyelv összefüggéseit vizsgálja a történetiségben, különös tekintettel a két vagy több résztvevős interakciókra és azok kontextusára” (Sárosi 2003: 441).

A történeti **szociopragmatikai** kutatások – a Leech (1983: 10–11)-féle felosztást³ alapul véve – nem az elméleti, általános pragmatikai, hanem a nyelvhasználatnak a társadalmi beágyazottságából adódó, specifikus kondícióival foglalkozó pragmatikai vizsgálatokhoz sorolhatók, amelyek a nyelvhasználat társadalmi és szituációs kontextusára egyaránt figyelmet fordítanak, különös tekintettel az ezen kontextusok által előidézett normákra, amelyeket az egyes beszédhelyzetek résztvevői pragmatikai célból alkalmaznak (Culpeper 2010: 76). Minthogy az illemirodalom által leginkább vizsgálható nyelvi udvariasság is a társadalmi és a szituációs kontextus meghatározta nyelvi jelenség, e forráscsoport vizsgálata során a történeti szociopragmatika terminus használata célszerű.

A pragmatika körébe tartozó vizsgálódásokat szűkebben vagy tágabban szokás meghatározni – ezek az értelmezések pedig a történeti szociopragmatikai vizsgálatokat is meghatározzák. A pragmatika szűkebb értelmezése (a nyelvi rendszer és a nyelvhasználat kontextusa közti kapcsolatok tanulmányozása, különös tekintettel a nyelv és a kontextus grammatikalizálódott kapcsolataira vö. Levinson 1983: 9) helyett a történeti szociopragmatikai vizsgálatokban a tágabb felfogást (Leech 1983: 4) érdemes érvényesíteni, amely szerint a pragmatika a nyelvhasználat alapelveivel foglalkozik, nem kötődik szigorúan a grammatikához. A szélesebb körű értelmezésben a pragmatikai kutatások mikro-, illetve makropragmatikai vizsgálatokra oszthatók (Mey 2001²): előbbiek a nyelvi tevékenység grammatikai összefüggéseit, utóbbiak a nyelvi tevékenység tágabb, szociokulturális vonatkozásait (ide sorolható az udvarias nyelvi tevékenység is) tanulmányozzák (Tátrai 2011: 41). Az udvarias nyelvhasználatot diakrón perspektívából tanulmányozó kutatások eszerint a történeti szociopragmatika körébe tartozó, túlnyomórészt makropragmatikai vizsgálódások.

A történeti szociopragmatikai vizsgálatok rendelkezésére álló források köre – éppen a történeti és pragmatikai szempont együttes alkalmazása miatt – korlátozott, hiszen a régebbi nyelvtörténeti korok szóbeli nyelvhasználatához a kutató közvetlenül nem férhet hozzá. A tárgyalt tudományterület elsődleges forrásait ezért a tanúvallomások, (magán)levelek, irodalmi szövegek, drámák, végrendeletek, régi nyelvtanok, nyelvkönyvek, illetve korabeli illemtankönyvek és társalgási útmutatók jelentik (vö. Sárosi 2003: 444). Ezekben belül is fontos elkülöníteni a laikus nyelvhasználóktól származó nyelvi adatokat vagy metanyelvi kijelentéseket, illetve az egyéb, jobban körülhatárolható írásos forrásokban fellelhető, tudományos igényű nyelvi reflexiókat (Maitz 2000: 510).

² A tudományterület elnevezése a szakirodalom alapján nem egységes, előfordul a történeti dialóguselemzés, illetve a történeti diskurzuselemzés terminus is (vö. Kádár 2014).

³ A jelen vizsgálat szempontjából különösen fontos, hogy Leech (1983: 10–11) az udvariassági elveket is a szociopragmatika alá sorolja.

3. Történeti udvariasság-/udvariatlanságkutatás

Az udvariasság interdiszciplináris területe számos aspektusból vizsgálható, ezek egyike a jelenség nyelvészeti leírása. Ezen belül is több megközelítési mód (etnometodológiai, antropológiai, maximaelvűség stb.) érvényesülhet, amelyek dominanciája tudománytörténetileg változik.

A pragmatika érdeklődési körébe tartozó területek történeti perspektívájú megközelítése az udvariasságvizsgálatokban is megmutatkozott: az udvariasság diakrón dimenziójára helyezve a hangsúlyt jött létre a történeti udvariasság-/udvariatlanságkutatás⁴ diszciplinája a 2010-es években (Kádár – Culpeper 2010; Kádár 2013).

Ebben a keretben az udvariasság diakrón dimenziójára helyeződik a hangsúly, így nemcsak az udvariassági/udvariatlansági tevékenységek időbeli változásának vizsgálatára nyílik lehetőség, hanem az udvariasság kulturális és ideológiai szempontok mentén konstruált fogalmának kontrasztív vizsgálata is lehetővé válik különböző korok és társadalmi viszonyok között. A tudományterület egyik alapvetése ugyanis, hogy az udvariasság – mint társadalmi gyakorlat és mint nyelvi viselkedésforma – normái és megnyilvánulási formái történetileg relatívak, vagyis a társadalmi tér és az idő változásainak kitett udvariasság-fogalommal és udvariasságértelmezésekkel kell számolnunk (Kádár – Haugh 2013: 156–178). Ebben a keretben az udvariasság nyelvi eszközei is a diakrón változások felől közelítendőek meg.

A történeti udvariasságkutatás keretében megvalósuló vizsgálatok főbb célkitűzései a következők lehetnek: az udvariasság/udvariatlanság fogalmának leírása és összehasonlító elemzése történeti kontextusban; az udvariasság fogalmában tapasztalható változások és ezek okainak leírása; a történeti udvariasságkutatás számára alkalmazható elméleti és tudományos keretek módosítása, újak kidolgozása (Kádár – Culpeper 2010: 13).

Az első esetben a Jacobs–Jucker (1995) által a történeti szociopragmatika egyik megközelítésmódjaként leírt pragmafílólogia gyakorlati, az udvariasságra vonatkozó adatokon és szövegeken való alkalmazásáról beszélhetünk. (Eszerint az illemtankönyvek és társalgási útmutatók – úgy is, mint metapragmatikai, közelebbről metaudvariassági szövegek – tanulmányozásán alapuló vizsgálatok is a történeti udvariasságkutatás pragmafílólogiai területéhez sorolhatók.) Az ilyen eljárás többnyire komplex rekonstrukciós munkát igényel, és számos kérdést vet fel, amelyek közül az egyik legfontosabb, hogy mit tett, hogyan viselkedett az egyén egy adott kontextusban és történelmi periódusban azért, hogy udvarias legyen, valamint hogy a kutató mely társadalmi réteg udvariasságfogalmát vizsgálja (Kádár 2013: 7), amint erről a későbbiekben is szó lesz. Emellett ahhoz, hogy az udvariasság/udvariatlanság fogalmát történetileg a maga komplexitásában értelmezhesük, figyelembe kell venni a különböző korok eltérő (nyelvi) ideológiáit, társadalmi berendezkedését, közösségi normáit, műfajait, helyzetét, interakciós gyakorlatait, nyelvi struktúráit és forrásait (Kádár – Culpeper 2010: 13).

A történeti udvariasságkutatás keretében végzett vizsgálatok célja lehet feltárni egy adott társadalomban létező udvariasságfogalom vagy udvariasságfogalmak változását, illetve az ezen változások mögött meghúzódó általános mechanizmusokat. Ebben az

⁴ A továbbiakban az egyszerűség kedvéért a történeti udvariasságkutatás terminust használom.

esetben a vizsgálódás célja egyszerre terjed ki az udvariasság fogalmának lokális vagy individuális, illetve általános dimenziójára.

A tárgyalt tudományterület harmadik jelentős célkitűzéseként az udvariasság történeti kontextusára vonatkozó új elméleti és elemzési keretek kidolgozása, illetőleg a már meglévők módosítása említendő.⁵

4. A nyelvi udvariasság mint történeti szociopragmatikai jelenség

Az udvarias nyelvi tevékenység kutatása tehát a nyelvhasználat szociokulturális vonatkozásait tanulmányozó pragmatikai vizsgálatok közé sorolható (az udvariasság pragmatikai szempontú kutatásának áttekintését lásd Szili 2007). Az udvariasságot ugyanakkor a nyelvi megjelenési módok mellett társadalmi viselkedésként is értelmezhetjük, az udvariasság e két formája azonban szoros összefüggést mutat, hiszen az aktuális udvariassági elvárások tükröződnek a nyelvhasználatban (vö. Szili 2007: 2) – ez tanulmányozható az illemtankönyvekben és társalgási útmutatókban is, amelyek, amint arról később szó lesz, az illendő társadalmi viselkedésre vonatkozó elvárások mellett nyelvhasználati kérdésekkel is foglalkoznak.

Az udvariasság mint pragmatikai jelenség vizsgálata során ezért azokat a pragmatikaértelmezéseket célszerű alapul venni, amelyek által az udvarias nyelvi tevékenység szociokulturális beágyazottságára is reflektálni lehet. Ilyen értelmezés Meyé (2001²: 6), aki szerint a pragmatika a nyelvhasználat tanulmányozása a társadalom által meghatározott emberi kommunikációban,⁶ illetve a beszédhelyzet társadalmi és pszichológiai tényezőit előtérbe állító Yule-féle (1995: 3) definíció, amely alapján a pragmatika a viszonylagos távolság kifejezése tanulmányozásának tekinthető.⁷

A meghatározó pragmatikai udvariasságértelmezések az udvariasságot társalgási maximák megnyilvánulásaként (Leech 1983), arculatvédő tevékenységként (Brown – Levinson 1987), illetve a társalgó felek közti kölcsönös egyezményként (Fraser 1990: 232–234) értelmezik. A nyelvi udvariasság diakrón aspektusú vizsgálata során az említett értelmezési keretek is felhasználhatók, a történeti meghatározottságú kutatások hozadéka azonban az elméletek kritikája is lehet (pl. a Brown – Levinson-féle elméletre Culpeper – Demmen 2012).

A nyelvi interakciók által a nyelvhasználók személyközi viszonyait is alakítják, amelyeket a nyelvi udvariasság társadalmi beágyazottsága jelentősen befolyásol. Ez különösen megszólításokban, illetve a kommunikációs partner nyelvi jelölésére alkalmas elemek terén érhető tetten, a beszédpartnerre utaló nyelvi elemek sokfélesége ugyanis a társadalmi kapcsolatok sokféleségét képezi le (Domonkosi 2002: 4). A megszólítások

⁵ Ezek a célkitűzések természetesen nem különíthetők el élesen egymástól, hiszen egy történeti kontextusú, deskriptív jellegű udvariasságfogalom-vizsgálat egyben megkövetelheti egy új elméleti keret megalkotását, illetve egy már létező módosítását is.

⁶ „[...] studying the use of language in human communication as determined by society.” (ford. N. L. A.)

⁷ „[...] the study of the expression of relative distance.” (ford. Szili Katalin [2007: 1])

történeti szociopragmatikai vizsgálata során tehát a társadalomtörténeti változások figyelembevétele elengedhetetlen.⁸

Az udvariasság kulturálisan és történetileg relatív fogalmának vizsgálatakor egyszersmind az udvariasság koncepcióként való értelmezését is szem előtt kell tartanunk.⁹ Ez a megközelítés a tárgyalt jelenség társadalmi beágyazottságának egy másik aspektusára helyezi a hangsúlyt: a személyközi viszonyok mellett arra hívja fel a figyelmet, hogy az „udvariasság” nem természetes jelenség, hanem történetileg és szociokulturálisan változó fogalom, amely mindig egy adott, általában a felsőbb társadalmi rétegekhez tartozó és jelentős társadalmi erővel bíró, ún. normakijelölő csoport által kialakított koncepció keretében értelmezhető (Ehlich 2005²; Watts 2003: 34). E csoport tagjai határozzák meg, írják elő azokat a szabályokat, elveket, szokásokat, amelyeket az adott szociokulturális keretben az udvarias viselkedés ismérveiként tartanak számon. Így a normakijelölő csoport alakítja a korszak metaudvariassági diskurzusait, kontrollálva az udvariasság aktuális fogalmi konstrukcióját.

Az eddigiekben az udvariasságot mint történeti szociopragmatikai fogalmat tárgyaltuk, különös tekintettel az udvarias nyelvi viselkedésre és annak történetileg változó és szociokulturálisan beágyazott jellegére. A fentiek egyszersmind azt is jelzik, hogy számos szempont veendő figyelembe egy, az udvariasságot az illemtanba tartozó művek alapján vizsgáló kutatásban (pl. az udvariasságfogalom bemutatására szolgáló elmélet kiválasztása, az udvariasságkoncepcióhoz köthető normakijelölő csoport meghatározása, az adott időszak társadalmi struktúrájának, illetve nyelvi ideológiáinak figyelembevétele stb.), tekintettel arra, hogy „egy társadalom nyelvi viselkedését a közösség felépítése, kulturális identitása, a hagyományaira épülő normák, társadalmi elvárások is szabályozzák” (Szili 2007: 14).

5. Az illemtan mint történeti forrásegyüttes

Történeti-szociológiai szempontból az illemtanhoz sorolható munkák a társas viszonyok és interakciók társadalomtörténeti kutatásához szolgáltathatnak alkalmas anyagot.

A 18. század második felétől egyre népszerűbbé és gyakoribbá váló illemtanok írói ugyanis – összegyűjtve és rendszerezve a korokban érvényes viselkedési és nyelvhasználati szabályokat – a korabeli társadalmi kérdésekre, etikai és pszichológiai nézetekre is reflektáltak, érintve többek között a születési egyenlőtlenségek, az előítéletek vagy a társadalmi, életkori vagy nemi szerepek kérdését (Fábri szerk. 2001: 14). Egy adott korszak etikettje emellett – parancsok, illetve elvárások formájában – a korszak mindennapi életének egészét lefedi (Fabó 1980: 14).

Az illemtankönyvek és viselkedési tanácsadók összessége „valamiféle bizonytalan körvonalú, de mégis létező, önálló és önmagára reflektáló illemtant alkot”

⁸ A magyar nyelvi udvariasság történetében leggyakoribb megszólítások társadalomtörténeti háttéréhez lásd Kertész 1933/1996.

⁹ A különböző korok és kultúrák metaudvariassági diskurzusait elemző, illetve az udvariasságot mint koncepciót bemutató kutatásokra példák az alábbiak: Culpeper–Demmen 2012; Fitzmaurice 2010; Watts 1999.

(Fábri 2001: 14), amelynek egyik legfontosabb jellegzetessége, hogy fordítások, átdolgozások és eredeti alkotások egyaránt részét képezik.

A magyar nyelvű illem- és viselkedési tanácsadó-irodalom kivirágzása a 19. századra, különösen annak második felére tehető, összefüggésben a Magyarországon ebben az időszakban zajló társadalmi átrétegződéssel (Fábri szerk. 2001: 11). A 19. század második felének illemirodalmát értékszociológiai szempontból vizsgáló Fabó Kinga (1980: 17) felhívja a figyelmet arra, hogy az illemtankönyvek nem szorítkoznak csupán illemszabályok felsorolására, hanem különböző, a mindennapi élet erkölcsös és „helyes” éléséhez szükségesnek vélt ismereteket, tanácsokat, előírásokat tartalmaznak, mintegy a társadalmi státusz láthatóvá tételét célozva. A különféle szituációkra vonatkozó cselekvési előírások, lakberendezési és öltözködési tanácsok és levelezési minták mellett nyelvhelyességi és társalgási szabályok is megjelennek bennük – többek között utóbbiak teszik ezt a történeti-szociológiai forrásegüttest alkalmassá a történeti szociopragmatikai vizsgálódásra.

6. Társadalmi vonatkozások: a középosztálykérdés és az illemirodalom

„A nyelvi illem, a köszönésmód, az egymással írásban és szóban történő érintkezés annak a társadalomnak a viszonyait tükrözi, amelyet a politika határoz meg” (Del Medico 2002: 20). Vagyis az illemirodalmat forrásként használó kutatások nem nélkülözhetik annak megállapítását, hogy milyen összefüggések mutatkoznak az adott kor társadalmi struktúrája és az illemtankönyvek között. Fábri (2001: 11) szerint a 19. században és a 20. század első felében az illemtankönyvek „a magánéleti viselkedés szabályozottságát mint egy széles körben vonzónak tekintett társadalmi csoportba – az úriemberek körébe, azaz a jól nevelt, kiművelt viselkedéselitbe – való tartozás legfontosabb feltételét” tárgyalták, „függetlenül attól, hogy ez a csoport milyen mértékben létezik ténylegesen, s mennyiben pusztán eszményállítást” (Fábri szerk. 2001: 11). Ez a „kiművelt viselkedéselit” a középosztály vagy az ún. „úri középosztály”, amely társadalomtörténeti szempontból a 19. század második és a 20. század első felének Magyarországon zajló társadalmi változások egyik központi fogalma. Noha e tanulmánynak nem célja a középosztálykérdés tisztázása és részletes leírása, érdemes néhány megjegyzést tenni ebben a témában.

A középosztály fogalmának körülhatárolhatósági nehézségeit a csoport többkomponensű, heterogén volta adja. Ezen nehézségek ellenére tetten érhetők a 19. század második felében és a 20. század első felében született szövegekben a magyar középosztály fogalmának megkonstruálására tett kísérletek (ezek átfogó áttekintését lásd Kövér 2006).¹⁰ Az 1848–49-es forradalmat és szabadságharcot követő évtizedekben a középosztály lehetséges összetevő elemei közé számították a csoportban domináns földbirtokos rétegeket, a tudományos szakembereket („honoratiorokat”), valamint a városi polgárság (kereskedők, iparosok) felső csoportját – utóbbiak esetében rendszerint kiemelve a nem magyar jelleget (Kövért 2006: 78–85). Az említett társadalmi csoportok homogenizálását kulturális-műveltségi szempontból, a közép- és felsőfokú műveltség elterjedése által látták biztosítottak.

¹⁰ A középosztály fogalma tehát egyfajta, diskurzusok által teremtett és azok által alakított társadalmi valóságnak is tekinthető.

A későbbiekben a zsidók emancipálódásának ügye, illetve a dzsentrikérdés is a magyar középosztályról folytatott diskurzusok meghatározó elemévé vált (Kövér 2006: 85), és a magyar eredetű középbirtokos réteg középosztálybeli vezető szerepének megtartása állt a vonatkozó írások középpontjában. A századfordulóra a magyar gyökerű birtokos nemesség által dominált középosztály koncepciója kudarcot vallott, mi több, a középosztály egységes osztállyá szervezése is sikertelennek bizonyult (Kövér 2006: 120). A háború utáni évtizedekben a kérdést érintő eszmecserék tárgya a magyar középosztály megmentése volt, amelyet a dzsentri gazdasági hanyatlása és a zsidóság feltételezett tényerése tett szükségessé (Kövér 2006: 121–154).

Az újabb társadalomtörténeti elemzések (vö. pl. Gyáni–Kövér 2006) olyan fontos attribútumokat sorolnak fel, amelyek egyfajta státusismérvül szolgálhattak arra nézve, hogy mely csoportok sorolhatók a középosztályhoz. Ezek a következők: származás; foglalkozás; megfelelő jövedelem, anyagi helyzet és az ezzel összefüggő életmód, életstílus; műveltség, iskolázottság.¹¹

Az illemtan irodalomban az „úri középosztály” elsősorban viselkedésszociológiai (Max Weber fogalmának magyarozatát lásd Gyáni–Kövér 2006: 99) perspektívából értelmeződik, az életvitelt, a formális neveltetést, illetve a származást és a foglalkozás presztízsét véve figyelembe. Utóbbi szempontból a dzsentri földbirtokosok és tisztviselők, illetve a különböző értelmiségi és polgári csoportok sorolhatók az „úri középosztály” fogalmába. Az említett csoporthoz tartozás életviteli kritériuma az önálló egzisztencia volt (Gyáni–Kövér 2006: 107), míg a formális neveltetést az illemtan-könyvek is segítették.

7. Az illemtan-könyvek udvariasságkonceptiója a 19. század második felében és a 20. század elején¹²

Fábr Anna (2001: 11) már idézett megállapítását – miszerint a 19. és 20. század első felében az illem- és viselkedési irodalom a magánéleti viselkedés szabályozottságát a kiművelt viselkedéselítbe való tartozás feltételeként kezelte – vehetjük alapul az illemtan irodalom közvetítette udvariasságkonceptió vizsgálatakor. Eszerint az etikettirodalomban körvonalazódó udvariasságfogalom az adott történelmi periódusban zajló társadalmi ártrendeződési folyamatokkal együtt tanulmányozandó.

A 19. század első felében – ahogy Fábr (2004) hangsúlyozza – a helyes viselkedés kérdését a politikusok és írók a földreformmal és a létező előítéletek megszüntetésével egyenrangúként kezelték. A 19. század elején várt változások azonban nem, vagy csak lassan következtek be, így a század végén a magyar társadalom „modernizációjának” ügye még mindig központi kérdésnek számított (vö. pl. Gyulai 1850). E modernizáció két alapvető kívánalma a társadalmi egyenlőség megteremtése, illetve a magyar viselkedéskultúra „európaizálása” volt – ez a gondolat pedig nyomot hagyott a korszak illemtan irodalma által közvetített udvariasságkonceptióban is (vö. Fábr 2001: 13).

¹¹ Mindezek alapján Gyáni Gábor az első világháború utáni Magyarország társadalmi szerkezetének elemzése során már különböző (úri, köztisztviselői, polgári és értelmiségi) középosztályokról ír (Gyáni – Kövér 2006: 224–255).

¹² Az illemtan-könyvek történetileg változó udvariasságkonceptióját jelenleg is vizsgálom, az itt közölték előzetes megállapításoknak tekinthetők.

Az illemtankönyvek a társadalmi változásokra, illetve egymásra is reflektálnak (egy 1935-ös műben [MUE.] például rendszeresen utalnak „a háború előtti idők” illemtanaira, többnyire negatív kontextusban említve őket). A társadalmi viszonyok változásával összefüggésben változott az illemtan közvetítette udvariasságkoncepció is: amíg a 19. század második felében – az erősen hierarchikus társadalmi berendezkedés, illetve a rendi társadalomhoz kötődő mentalitás hatása nyomán –, úgy tűnik, a normatív, a társadalmi viszonyokat jelölő udvariasság dominál, addig a két világháború között, a társadalmi viszonyok megváltozásával („A szegény nem »nézze, jóember« többé, hanem »teljesen átérzem az Ön helyzetét, uram«. Ne haragudjatok, hogy gazdag vagyok, és igyekeztek megbocsátani! – ezt a jelmondatot viseli ma gomblyukában a jómódú úriember [...]” MUE. 228) a megszólításokban és címzésekben továbbra is meghatározó normatív udvariasság mellett olyan megjegyzések is megjelennek, amelyek a stratégiai udvariasságra utalnak, amelyben a társadalmi státus kevésbé fontos része a verbális és nem verbális interakcióknak (vö. Szili 2007: 13).

8. Illemtankönyvek és társalgási útmutatók mint történeti szociopragmatikai források

A 19. század második felében megjelenő illemtankönyvekre különösen igaz, hogy a nyelvhelyességre és a társalgásra vonatkozó szabályokat tartalmazzák, az illem részének tekintve ezeket (Fabó 1980: 13), ugyanakkor a későbbi, a 20. század első felében készült munkákban is találhatunk a nyelvhasználatra vonatkozó megjegyzéseket. Az udvarias nyelvi viselkedés vizsgálatára eszerint az illemtankönyvek kiválóan alkalmasak lehetnek, és ugyanez mondható el a társalgási útmutatókról is, amelyekben – tárgyukból következően – a nyelvhasználati kérdések még erőteljesebb hangsúllyal szerepelnek. Hangsúlyozandó ugyanakkor a választott forráscsoport meta-jellege: bár az újabb udvariasságelméletek és -vizsgálatok az udvarias nyelvi tevékenység diszkurzív jellegét is figyelembe veszik, egyaránt vizsgálva az adott kommunikációs szituációban a megnyilatkozó és a befogadó szempontjait, erre az illemtan esetében nincs mód. Ezek a források ugyanis nem klasszikus beszédhelyzeteket írnak le, hanem az udvarias nyelvhasználatra vonatkozó előírásokat, szabályokat rögzítenek, így sokkal inkább a beszélők nyelvhasználatra vonatkozó tudását és tudatosságát befolyásolták. A nyelvi tevékenységhez való reflexív viszonyulás, vagyis a metapragmatikai tudatosság (Tátrai 2011: 119) kérdése azért is fontos, mert az udvariasság mint társadalmi gyakorlat és mint nyelvi tevékenység meghatározó része egy olyan **értékelő vagy minősítő mechanizmus**, amely alapján egy – esetünkben – nyelvi megnyilatkozás az adott szociokulturális viszonyrendszerben udvariasnak vagy udvariatlannak tekinthető (Kádár–Haugh 2013: 60). Ezen értékelő eljárás normatív bázisaként, voltaképpen az adott történelmi periódusban az udvariasságra vonatkozó elvárási horizontjaként vizsgálható az illemtan. (Az illemtan történeti szociopragmatikai vizsgálatához lásd még Németh 2015a.)

A következőkben azonban az illemtankönyveket és társalgási útmutatókat „általában” kívánom bemutatni, olyan elemekre összpontosítva, amelyek meggyőzően bizonyítják, hogy ez a történeti-szociológiai forrásegyüttes történeti szociopragmatikai vizsgálatok alapja is lehet. Az ismertetés során reflektálok az elemzett művekben konstruálódó „illendő nyelvhasználat” fogalmára, továbbá az udvarias nyelvi tevékenységnek

a választott forrástípusban megjelenített pragmatikai és társadalmi vonatkozásait is felvillantom, utóbbiak természetesen nem választhatók el egymástól élesen. Megállapításaimat jellemző példákkal illusztrálok.

8.1. Az „illendő nyelvhasználat” kérdése

A korábbiakban már utaltunk az illemtankönyvek heterogén tartalmára, illetve arra, hogy a sokféle téma között nyelvhelyességi és társalgási szabályok is helyet kapnak (Fabó 1980: 17). Mind a kifejezetten a nyelvi tevékenységre reflektáló társalgási útmutatók, mind az illemtankönyvek nyelvhasználati elvárásai vizsgálhatók nyelvi ideológiai szempontból, amely aspektus szintén a történeti szociopragmatika egyik komponensének tekinthető (Maitz 2006: 307–308).

A vizsgált forrásegyüttes **nyelvi ideológiai** megközelítése során meg kell jegyeznünk, hogy a dualizmus társadalmának nyelvről való gondolkodásában a nyelvi nacionalizmus játszott meghatározó szerepet. Ennek legfontosabb gondolati elemei többek között a nemzeti nyelv előtérbe helyezése, egy néppel, egy nemzettel és egy kultúrával való azonosítása, speciális gondolkodásmóddal és nemzeti karakterrel való összekapcsolása, a nemzeti nyelv más nyelvek (főként a német és a latin) általi veszélyeztetettsége, illetve az idegen kifejezések használatának elutasítása (Maitz 2006: 313–321). Utóbbi egyszersmind a purista nyelvszemlélet alapja is.

A korszak nyelvről való vélekedésének művelődéstörténeti hátterét sem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül: a nyelvi nacionalizmus, illetve a purista nyelvszemlélet dominanciája ugyanis az 1867 előtti önkényuralmi időszak magyar nyelvet és nyelvhasználatot is érintő változásaira, vagyis a bezártságra (a tudományos intézmények felfüggesztése, a nyilvánosság mindennapi életének beszűkülése), illetve a jelentékeny németesítési törekvésekre adott válaszként értelmezhető (vö. Tolcsvai Nagy 2004: 45–48).

A társalgás – amelynek fontosságát, normatív szabályozását indokolja, hogy „azelőtt az emberek jogai közé számított, most kötelességeik egyikét képezi, s az, ki most hallgat, vagy nevetlen vagy buta embernek tartatik” (PMT.¹ 36) – nyelvhasználatára vonatkozó elvárásokat a nyelvi nacionalizmus, illetve a purista nyelvszemlélet határozza meg a dualizmus korszakában (vö. Maitz 2006), de a későbbiek során, a két világháború között megjelent illemtankönyvekben és társalgási útmutatókban is. Ennek oka elsősorban az illemtanra jellemző, már említett átdolgozásokban és forrás nélküli átvételekben keresendő (az Új Idők-féle illemtankönyv [ÚI.] például e tekintetben a Nem illik! című, 1886-os kiadvány tartalmát idézi).

Az illemtanban az udvarias és illendő nyelvhasználat eszerint a nyelvtan helyes tudására épül (pl. Censor 1886: 51), a társalgás során fontos a „helyes magyar beszéd”:

(1) „Mindenek előtt (sic!) iparkodjunk a nyelvtan szabályai szerint beszélni. Hiúságból sokan a francia, angol s német nyelv ismeretével kérkednek, s a magyar nyelvet elhanyagolják. Művelt magyar embernek nagy szégyenére válik, ha anyanyelvén rosszul s hibásan beszél. [...] Idegen szavakat ritkán használunk. A mi nyelvünk oly gazdag, hogy az idegen szavak használatát mellőzhetjük. Ha azonban német szavakat magyar

nyelven kifejezni nem lehet, ilyenkor kénytelenek vagyunk idegen szavakat használni. Más részről azonban hiúságnak tűnik fel, idegen szavak alkalmazása ott, hol magyar nyelven ki lehet magunkat fejezni. Nincs nevetségesebb, midőn valaki az idegen szavakat nem értve, azt használja, s hibásan mondja ki.” (Kassay 1876: 23)

Nyelvi ideológiai szempontból e gondolattal rokonítható egy, az első világháború után megjelent illetantönyvnek a társalgás illő módjára vonatkozó megjegyzése is, amely stilisztikai elvárásokat is tartalmaz:

(2) „Ahhoz tehát, hogy a beszédünk, a társalgásunk helyes és formás legyen, elsősorban jól kell tudnunk magyarul. [...] Ennek első feltétele nyelvünk tisztán tartása. Óvakodnunk kell minden kártékony befolyástól. Ilyenek pl. az idegen zsargon, az újabban divatos jassz kifejezések, továbbá a söpredék és a romlottabb ízlésű mulatók és kabarék minden nyelvszemete, valamint minden alantas kifejezés.” (ifj. Gonda 1920: 164–165)

Az 1933-as, Új Idők-féle illemkódexben a megfelelő beszéd és társalgás alapelveként olvasható gondolatok pedig a nyelvi nacionalizmus azon elemét példázzák, amely a nemzeti nyelvet egy adott néppel, illetve annak gondolkodásmódjával felelteti meg:

(3) „A népet leginkább az a nyelv jellemzi, amelyet beszél, mert az tünteti fel legkifejezőbben gondolkodásmódját, életfelfogását. [...] Ha nem tudnál, tanulj meg magyarul, és ne szégyellj úgy beszélni, hogy beszédeden a Tudományos Akadémiának se legyen kifogásolni valója.” (ÚI. 103)

Az 1886-os *Nem illik!* című munka által bemutatott példák szintén a nyelvi nacionalizmus hatását tükrözik, amikor is a német nyelvi hatást mutató szószerkezetek használata (*várni hagyni, pénzt kiadni*; „Nem illik magyar emberhez jól kinézni, ő jó színben van, ha egészséges – s a ruha nem áll jól, hanem *illik neki*, ha jól van öltözködve” [Censor 1886: 55]) minősül illetlennek.

A társalgás során illendő kiejtésbeli elvárások a **nyelvjárási jelenségek stigmatizálását** jelzik: „nem illik a *nagsád*-at úgy ejteni, hogy *nassád*, ne mondjunk *pálya* helyett *pállát*, *olyan* helyett *ollant* stb. Szóval, ne vidékiesen, hanem irodalmilag beszéljünk”; „nem illik póriás nyelven beszélni. Művelt körökben nincs helye a parlagságnak” (Censor 1886: 51). Az ÚI. a „pesties” beszédet is helyteleníti, a pesties beszédmód elsődleges sajátosságaként a divatszavak használatát emelve ki.

A bemutatott példák arra utalnak, hogy az illemirodalomban a társalgás során megfelelő nyelvhasználatra vonatkozó elvárásokat a nyelvi nacionalizmus, illetve a purista nyelvszemlélet alakítja, továbbá az „illik – nem illik” oppozíció a „nyelvi szempontból helyes – helytelen” szembeállítással is összefonódik.¹³ (Az illemirodalom nyelvi ideológiai vonatkozásainak részletesebb vizsgálatához lásd még Németh 2014a.)

¹³ Ugyanez figyelhető meg a Magyar Nyelvőr dualizmus kori, a nyelvi udvariasságot érintő szövegeiben (vö. Németh 2015b).

8.2. Pragmatikai vonatkozások

Az illemtankönyvek a mindennapi élet számos területét bemutatják: a társadalmi életben gyakorta előforduló szituációk (látogatások, esküvők, keresztelők, bálók, hangversenyek stb.) sokaságára igyekeznek útmutatást adni nemcsak a viselkedés, hanem a nyelvhasználat tekintetében is.

Pragmatikai szempontból így az illemtudomány a különböző beszédhelyzetekben tanúsítandó nyelvi viselkedést érintő normatív elvárások történeti vizsgálatára lehet alkalmas. E beszédhelyzetek többek között a következők: az asztalnál, étkezéskor folytatott társalgás, látogatás, utcai találkozás, nőtől való elbúcsúzás, szolgálat felajánlása egy nőnek stb.

Ezen elvárások egyik területét a különböző kommunikációs helyzetekben **felvethető vagy tiltott témák** jelentik: étkezés során nem illik gyomorpanaszokról beszélni, látogatáskor a fogadó teremben magánügyekről, illetve olyan ügyekről beszélni, amelyek csak a beszélőt érintik, kerülendők továbbá a beszélő betegségei, problémái, valamint a jelenlévők számára ismeretlen személyekre vonatkozó történetek (Censor 1886). Az asztalnál ülő legyen beszédese, de nem csevegő, a beszéd tárgya pedig legyen általános érdekű, a beszélő ne érintsen olyan témát, amely kapcsolódik az asztaltársaság valamelyik tagjához. Nem illik ítéletet mondani a tálalt ételekről és felszolgált italokról, kivéve, ha a háziasszony azt szeretné, hogy ezeket dicsérik.

Szociopragmatikai szempontból érdemes kiemelni A pesti művelt társalgó (PMT.¹) egyik megszorítását, amely szerint alacsonyabb rangú nem szólíthat fel egy, szintén az asztalnál ülő, de magasabb rangú vendéget. Az udvarias társalgást a PMT.¹ a következőképpen ismerteti: a társalgás az egyik fél részéről sem állhat csak kérdésekből, kerülendők továbbá az erkölcsös érzetet sértő témák is. Szociopragmatikai aspektusból figyelemre méltó a társalgás témájára vonatkozó, alábbi megszorítás is:

(4) „A művelt társaságban nem illik a nagyobb rangúaknak és gazdagabbaknak a szegényebbekkel való beszélgetés alkalmával rangunkról s gazdagságunkról beszélgetni – kivéve, ha pártfogásunkat ajánljuk fel.” (Kassay 1876: 43)

Ha a kommunikációs helyzetnek a beszélőnél magasabb társadalmi státuszban lévő résztvevője is van, a társalgásban át kell engedni számára a szót, ellentmondani neki nem szabad, mondanivalóját a legnagyobb figyelemmel kell kísérni. Amennyiben a beszédhelyzetben női kommunikációs partner is van, az életkor kérdése, illetve a női szépség (és hibáinak) témája számít kerülendőnek, továbbá mellőzendők az illetlen kifejezések is (AFT. 29).

8.3. Társadalmi vonatkozások

A nyelvi udvariasság társadalmi beágyazottságának történeti aspektusú vizsgálatára egyrészt egy, a 7. pontban már részben érintett téma, az illemtankönyveknek és társalgási útmutatóknak a társadalmi változásokra vonatkozó reflexiói, másrészt a megszólítások kérdésének tanulmányozása nyújt lehetőséget.

Wohl Janka Illem című, a 19. század végén született munkája a korszak udvariasságkonceptiójának azon elemeire ad példát, amelyek a társadalmi berendezkedésre, illetve annak megváltoztatására vonatkoznak. Wohl (1891: 37) az általa „kizárólagosan

modern magyar, de tulajdonképpen egészen keleties szokás”-ként leírt általános tegeződést kritizálja, amely alkalmas lehet az eltérő társadalmi rang szerinti differenciálásra, amikor is egy társaságba egy, a többi tagnál alacsonyabb rangú személy lép be, akit a többiek magáznak, és neki is magáznia kell a többi – egymás között tegeződő – személyt. Az udvariasság és a társadalmi egyenlőség kapcsolatát mutatja az alábbi idézet is:

(5) „A művelt társaság salonja (sic!) köztársaság, melyben mindenkinek, legalább külsőleg, egyforma tisztelettel tartozunk, s a civilizáció (sic!) minél magasabb fokán áll a társaság, annál kevésbé lesznek észrevehetőek körében a rangfokozatok különböző árnyalatai.” (Wohl 1891: 38)

A rangfokozatok kérdése legerőteljesebben az úgynevezett „**címkórság**” kérdésében merül fel. Minden illemtankönyv és társalgási útmutató hangsúlyos részei ugyanis a különböző rangú személyek szóbeli, illetve írásbeli kommunikációban való megszólítására vonatkozó szabályok. Serli Sándor¹⁴ (1878) a társadalmi válaszfalak lebontása és így a társadalom modernizálása, sőt, a nagyobb ipari teljesítmény elérése érdekében emel szót a társadalmi rangok és címek eltörléséért – ezáltal ugyanis az iparban dolgozók sem éreznék magukat alárendelt személynek, ami jobb teljesítményre sarkallná őket. Serli megközelítése a nyelvi udvariasság személyközi viszonyokat alakító jellegét emeli ki:

(6) „A műveltebb nemzeteknél, kiket különben a fényűzést illetőleg majmolni szeretünk, a „téns”, „tekintetes”, „nagyságos” stb. cafrangok, melyek csak arra jók, hogy a gőgöt ápolják, egymást lenézzük, s melyek az egymáshoz (sic!) közeledést a legnagyobb mértékben akadályozhatják, nincsenek divatban [...]. Azoknak előbb utóbb (sic!) nálunk is le kell omlaniok (sic!)!” (Serli 1878: 8–9)

Serli a rangfokozatok különböző árnyalatainak „eltüntetésére” az általános *uram*, illetve *asszonyom* megszólítás alkalmazását javasolja, szintén a személyközi viszonyok alakítását figyelembe véve:

(7) „[Az *uram*, *asszonyom* megszólítás használatával] Akit csak a véletlen összehoz, bár sohasem is látta egymást, bárhol, bátran és bizalmasan közeledik egymáshoz; mert sohasem jön zavarba, hogyan szólítsa egymást.” (Serli 1878: 23)

Serli idézett gondolatának mintegy ellenpontja a főként a dualizmus korabeli illemtankönyvek és társalgási útmutatók által az udvariasság egyik alapvető szabályának tartott elvárás, miszerint a beszédpartnert rangjának megfelelően illik megszólítani (ha a beszélő nincs tisztában az azonos kommunikációs helyzetben részt vevő többi nyelvhasználó társadalmi rangjával, törekednie kell arra, hogy erről információt szerezzen), a nyelvi tevékenység alakítása során pedig figyelembe kell venni a beszédpartnerek közötti társadalmi távolságot. A rangnak megfelelő megszólításokat az illemtankönyvek felsorolászerűen közlik, többnyire ugyanazokat a társadalmi rangokat sorra véve:

¹⁴ Serli Sándor munkája nem illemtankönyvi munka, középpontjában azonban a 19. század végi udvariasságfogalom egyik központi problematikája áll.

(8) „Császárok- és királyokat (sic!): fölségednek címezzük; koronaörökösöket s nagyhercegeket: fön ségednek; hercegeket: hercegségednek; grófkat és bárókat méltóságodnak; vagy egyszerűen gróf-, báró úrnak; mindazokat, kiknek excellentiás (sic!) címre igényük van, excellentiádnak (sic!); méltósággal felruházottakat illető méltóságaik megnevezésével, mint ezredes úr, elnök úr sat., az öregebb nemeseket tekintetes úrnak is szokás címezni, mely cím (sic!) Magyarországon az ügyvédek s orvosokat is szokja illetni, ámbár újabb időben a cím már nem szokásos; papokat: főtisztelendő s tisztelendő címmel illetjük, amint kanonokok, plebánusok (sic!) vagy káplánok vagy csak papnövendékek. Minden egyéb férfit uraságod címmel tiszteljük meg.¹⁵ Nőknél nincs sok különbség, a főbb rangúakat vagy e ranghoz képest, például grófné, báróné vagy férjeik hivatalos állásához képest címezzük, vagy, mi most legdivatosabb, nagyságodnak címezzük, leányokat nagysád vagy kisasszony cím illet.” (PMT.¹: 34–35)

A beszédhelyzetben jelen nem lévő, de a társalgás során említett harmadik személyre is az illető címével – tehát nem az ő személyes névmással – illik utalni.

A nőkre utaló nyelvi elemek különösen fontos és érzékeny területét képezik a megszólításoknak.¹⁶ Az erre vonatkozó elvárások között találjuk többek között, hogy bárónét és grófnét nem illik *méltóságos asszonyom*-nak szólítani, mivel ez a megszólítás jár ki már az udvari tanácsosnének is¹⁷ (íj. Gonda 1920: 169). Továbbá:

(8) „Nőkkel szemben a *nagysád* vagy *nagyságod* sokszor helyettesíti a hivatalos címet. Mánási körökben a *méltóságos* vagy *kegyelmes* is előfordul.” (Kalocsa 1884: 325)

A nők megszólítása nemcsak a férfi-női, hanem a nők egymás közti kommunikációjában is problémát jelenthetett:

(9) „De nehéz is nálunk a megszólítás művészete, különösen nőtársaságban. Ugyanis: tudna-e nekem ön vagy bárki más ma erre határozott feleletet adni: hogyan szólítsák egymást a nők, hogy ez kifogás nélkül, bátran és minden zavar nélkül tehessék? – Nem hiszem! A megszólítás – hacsak nem a legbizalmasabbak vannak együtt, amikor t. i. nem kell sokat „komédiázni” – még **egyenrangúak közt is** csak ímmel-ámmal vagy sehogy sem történik. (Kiemelés az eredetiben.) „Ténsasszony”, „nagysád” vagy

¹⁵ A különösebb ranggal nem rendelkező férfiak megszólításának kérdése A pesti művelt társalgó kapcsán a megszólítások történeti változására is kitűnő példát szolgáltat: míg az 1857-es kiadásban (PMT.¹) az „egyéb” férfiak megszólítása *uraságod*, addig az 1898-as kiadásban (PMT.²) már *ön*.

¹⁶ A nők megszólításának kérdése a Magyar Nyelvőr dualizmus korabeli metaudvariassági szövegeinek is hangsúlyos részét képezi (vö. Németh 2014b).

¹⁷ Az illemtankönyvek megszólításra vonatkozó elvárásai által a megszólítások társadalmi leértékelődésének folyamata is vizsgálható.

„Frauvon”-nak szólítsák egymást? (Nálunk az utóbbi járja, a magyar társalgásban is!)” (Serli 1878: 19)

A 30-as években a címek a megváltozott politikai és társadalmi struktúrához illeszkednek (*főméltóságú* a kormányzó, *nagyméltóságú* a miniszter, *méltóságos* a püspök vagy a bárók és grófok, *nagyságos* a plébános vagy az ítélőtáblai bíró, *nemzetesek* pedig a vitézi rend tagjai) (vö. ÚI. 71). Az ebben az időszakban megjelenő illemtankönyvek egyike a következőképpen reflektál az ún. „címkórság” jelenségére:

(10) „[...] a hajdani parádés címzéseknek bealkonyodott. Régen valóságos tudomány volt megállapítani, hogy kit minő címzés illet. [...] Ettől a mentalitástól, hál Istennek, messzire kerültünk, ha némi kis címkórságtól nem is tudtunk teljesen megszabadulni.” (MUE. 87–88)

A címek és rangok társadalmi helyzet szerinti használata, illetve e használat megítélésének változásai tehát szintén olyan szociopragmatikai jelenségek, amelyek történeti vonatkozásai illemtan művek vizsgálatával megfigyelhetők.

A beszédpартnerek társadalmi helyzete (származása, vagyona, foglalkozása stb.) nemcsak a megszólításokat, hanem az egész beszédhelyzetet meghatározza a 19. századi illemtan művekben, és befolyásolja az udvarias nyelvi viselkedésre törekvő beszélő nyelvi tevékenységét is. A PMT.¹ a beszédpартnereket társadalmi státusuk szerint osztályozza: lelkéssel szemben kerülendők a könnyelmű tréfák, de az álszenteskedő társalgás is; a tudósok szavára figyelni kell, nem szabad megsejteniük, ha a másik nem érti azt, amiről beszélnek; a művészekkel való társalgás során helyénvalók a könnyelmű tréfák; katonákkal társalogni a politikai és hadtudományi kérdések kerülendők; az „egyszerű polgárokkal” való beszédben pedig az azok műveltségét meghaladó témákat illik mellőzni, „legyünk irányukban szüntelen udvariasak, leereszkedők s elnézéssel tűrjük hiányait” (PMT.¹: 91).

A társadalmi helyzet (kiegészülve a nemek közti különbségekkel) emellett a tegezés-magázás kérdését is alakítja az illemtan művek tanúsága szerint:

(11) „[magasabb rangú vendégeket] ha hölgyek, a háziasszony nem tegezheti, ha urak, nem magázza, és nem szólítja csak a nevével” (Szabóné 1904: 16).

A **tegezés-magázás** megítélése kapcsán szintén érdekes megállapításokat tehetünk a különböző történelmi korszakokból származó társalgási útmutatókat és illemtan műveket vizsgálva: Méhes (1903: 75) az „előkelő körökben” divatos általános tegeződést például nem tartja helyesnek, mivel a tegezést szerinte csak közeli viszonyok, illetve rokonsági kötelékek igazolják.

9. Összegzés

A jelen tanulmány középpontjában egy olyan, a magyar nyelvtörténeti vizsgálatokban jobbra mellőzött forrástípus állt, amely történeti szociopragmatikai vizsgálatok forrása lehet. Az illemtanból kiemelt, a 19. század második, illetve a 20. század első felében megjelent illemtan műveket és társalgási útmutatókat történeti szocioprag-

matikai aspektusból vizsgáltam. Noha munkám során nem törekedtem az említett korszak összes illemirodalmi művének bevonására, az elemzés rámutatott, hogy ezek az etikettirodalomhoz sorolható művek mint a nyelvi tevékenységhez reflexív módon viszonyuló munkák számos szociopragmatikai jelenség diakrón szemléletű vizsgálatára alkalmasak, így hosszabb történeti periódusokat vizsgálva többek között az udvarias nyelvhasználatot érintő normatív elvárások történeti változásainak megfigyelésére is lehetőséget nyújtanak.

A dolgozatban az illemirodalmon alapuló, lehetséges történeti szociopragmatikai vizsgálatok bemutatásakor nem a teljességre törekedtem, sokkal inkább azok irányát kívántam kijelölni, példát adva a kutatásra érdemes jelenségekre (pl. az illő–illetlen és helyes–helytelen oppozíció összekapcsolódása az udvarias nyelvhasználat kapcsán, a megszólítások alakulása a társadalmi struktúrák változásával összefüggésben, a címkőség kérdése, a tegezés–magázás megítélése, használata stb.).

A továbbiakban az illemirodalmi forrásegüttest felhasználva a fenti kérdések mellett a 19. század második és a 20. század első felének udvariasságkonceptiója, illetve a normatív és a stratégiai udvariasságfogalom alakulása is tanulmányozható. Egy-egy korszak illemtankönyveinek és társalgási útmutatóinak vizsgálata pedig egyszersmind hozzáegíthet egyfajta, az adott periódus udvarias nyelvhasználatára vonatkozó pragmatikai pótkompetencia kialakításhoz is, amely más korabeli források elemzése során segíthet legyőzni a történeti különbségekből adódó kulturális deficitet (Forgács 1994: 20) elsősorban szociokulturális, illetve metapragmatikai síkon.

FORRÁSOK

- AFT. = Sz. N. 1853: *A finom társalgó*, Pest, Geibel Ármin.
- Censor 1886: „*Nem illik!*” *Útmutató a társadalmi érintkezésben többé-kevésbé elterjedt visszasságok, nyelvbéli hibák s egyéb botlások elkerülésére*. Az angol „Don’t!” nyomán honi viszonyainkra alkalmazta M. T. Bevezetéssel ellátta Porzó [Ágai Adolf], Budapest, Singer és Wolfner kiadása.
- ifj. Gonda Béla 1920: *Jó modor – jó társaság*, szerzői kiadás.
- Kassay Adolf 1876: *A finom művelt társalgó*, Budapest, Szentkirályi és Kornis.
- Kalocsa Róza 1884: *Az illem könyve*, Budapest, Révai Testvérek Kiadása.
- Méhes András 1903: *Társalgó. Az ildom tankönyve az élet minden viszonyaira*, Budapest, Franklin Társulat.
- MUE. = Csánk Endre szerk. 1935: *Művelt és udvarias ember a XX. században*, a Pesti Napló Rt., Az Est Lapkiadó Rt. és a Magyarország Napilap Rt. kiadása.
- PMT.¹ = Egy pesti arszlán 1857: *A pesti művelt társalgó*, Pest.
- PMT.² = Egy pesti arszlán 1898: *A pesti művelt társalgó*, Budapest, Lampel Róbert (Wodianer F. és fiai) Könyvkereskedés kiadása.
- Serli Sándor 1878: *Akarjuk nemzetünk bajait gyógyítani?... Úgy: le a címzésekkel!* Mohács, Lutsch József nyomdája.
- Szabóné Nogáll Janka 1904: *A jó modor. Útmutató a modern társas-élet kötelességeinek és az illem szabályainak helyes követésére*, Budapest, Érdekes Könyvtár Kiadóhivatala.

ÚI. = *Az Új Idők Illemtörvénye*, Budapest, Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt., 1930.
 Wohl Janka 1891: *Illem. A jó társaság szabályai. Útmutató a művelt társaséletben*. Budapest, Athenaeum.

HIVATKOZÁSOK

- Brown, Penelope – Levinson, Stephen C. 1987: *Politeness. Some Universals in Language Usage*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Culpeper, Jonathan 2010: Historical sociopragmatics, in Jucker, Andreas H. – Irma Taavitsainen eds.: *Historical Pragmatics*, Berlin–New York, Walter de Gruyter, 69–97.
- Culpeper, Jonathan – Demmen, Jane 2012: Nineteenth-century English politeness: Negative politeness, conventional indirect requests and the rise of individual self, in Bax, Marcel – Kádár, Dániel Z. eds.: *Understanding Historical (Im)politeness*, Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins Publishing, 49–81.
- Del Medico Imre 2002: A középosztály magatartásformái. Megszólítás, tegeződés, levelezés egykor, *História* 24/7, 20–23.
- Domonkosi Ágnes 2002: *Megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek nyelvhasználatunkban*, Debrecen, Debreceni Egyetem.
- Ehlich, Konrad 2005²: On the historicity of politeness, in Watts, Richard J. – Ide, Sachiko – Ehlich, Konrad eds.: *Politeness in Language. Studies in its History, Theory and Practice*, Berlin–New York, Mouton de Gruyter, 71–108.
- Fábó Kinga 1980: *Értékváltozások a 19. század második felében. Kísérlet a kor társadalmi értékudatának rekonstruálására – erkölcsi és illemtörvények alapján*, Budapest, MTA Szociológiai Kutatóintézet Értékszociológiai és Társadalomtudományi Elemzések Műhelye – Művelődéskutató Intézet.
- Fábri Anna szerk. 2001: *A művelt és udvarias ember. A társas viselkedés szabályai a magyar nyelvű életvezetési és illemtankönyvekben (1798–1935)*, Budapest, Mágus.
- Fábri Anna 2004: Manners Maketh Magyars. Polite Society in the 1880s, *The Hungarian Quarterly* 45, 127–133.
- Fitzmaurice, Susan 2010: Changes in the Meanings of *politeness* in Eighteenth-century England: Discourse Analysis and Historical Evidence, in Culpeper, Jonathan – Kádár, Dániel Z. eds.: *Historical (Im)politeness*, Bern, Peter Lang, 87–117.
- Fraser, Bruce 1990: Perspectives on Politeness, *Journal of Politeness* 14/2, 219–236.
- Forgács Tamás 1994: Zárt korpuszok és pótkompetencia, *Néprajz és Nyelvtudomány* 35, 17–23.
- Gyáni Gábor – Kövér György 2006: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*, Budapest, Osiris Kiadó.
- Gyulai Pál 1850: Társas életünk, in Szilágyi Sándor szerk.: *Pesti Röpívek. Magyar írók füzetei a szépirodalom, társasélet és divat köréből*, Pest, Kozma Vazul nyomdája, I/4, 97–100; 5, 129–134; 6, 161–164; 7, 193–198; 8, 225–226; 9, 257–259; 10, 289–291.

- Jacobs, Andreas – Jucker, Andreas H. 1995: The Historical Perspective in Pragmatics, in Jucker, Andreas H. ed.: *Historical Pragmatics*, Amsterdam – Philadelphia, John Benjamins Publishing, 3–35.
- Jucker, Andreas H. 2009: Historical Pragmatics, in Mey, Jacob L. ed.: *Concise Encyclopedia of Pragmatics*, Amsterdam – New York – Oxford, Elsevier, 325–327.
- Kádár, Dániel Z. 2013: Historical Politeness, in Östman, Jan-Ola – Verschueren, Jeff eds.: *Handbook of Pragmatics*, Amsterdam – Philadelphia, John Benjamins, 1–34.
- Kádár, Dániel Z. 2014: Historical Pragmatics, in Chapelle, Carol A. ed.: *The Encyclopedia of Applied Linguistics*, Oxford, Wiley-Blackwell.
- Kádár, Dániel Z. – Culpeper, Jonathan 2010: Historical (Im)politeness. An Introduction, in Culpeper, Jonathan – Kádár, Dániel Z. eds.: *Historical (Im)politeness*, Bern, Peter Lang, 9–37.
- Kádár, Dániel Z. – Haugh, Michael 2013: *Understanding Politeness*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Kertész Manó 1933/1996: *Szállok az Úrnak. Az udvarias magyar beszéd története*, Budapest, K. u. K. Kiadó.
- Kövér György 2006: A magyar középszint-teremtés programjai és kudarcai. Fogalomtörténeti áttekintés a reformkor végétől a nagy válság kezdetéig, in Kövér György szerk.: *Zombékok. Középszintek és iskoláztatás Magyarországon*, Budapest, Századvég Kiadó.
- Leech, Geoffrey N. 1983: *Principles of Pragmatics*, London – New York, Longman.
- Levinson, Stephen C. 1983: *Pragmatics*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Maitz Péter 2000: A nyelvtörténetírás elvi kívánalmairól a német nyelv magyarországi története kapcsán, *Magyar Nyelvőr* **124**, 501–513.
- Maitz Péter 2006: A nyelvi nacionalizmus a dualizmus kori Magyarországon. Egy nyelvi ideológiai elemei, *Magyar Nyelv* **102**, 307–322.
- Mey, Jacob L. 2001²: *Pragmatics. An Introduction*, Oxford, Blackwell.
- Németh Luca Anna 2014a: Nyelvi és nyelvhelyességi ideológiák a magyar nyelvi udvariasság dualizmus korabeli fogalmában. Előadás. 10. Félúton konferencia, ELTE BTK, 2014. október 10.
- Németh Luca Anna 2014b: A nőkre vonatkozó megszólítások kérdése a Magyar Nyelvőr korai évfolyamaiban, in Drávucz Fanni – Haindrich Helga Anna – Horváth Krisztina szerk.: *Doktoranduszok a nyelvtudomány útjain – A Félúton 9. konferencia kiadványa*, Budapest, ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, 13–28.
- Németh Luca Anna 2015a: Szempontok az illemtudomány történeti szociopragmatikai vizsgálatához, in Bárdosi Vilmos szerk.: *A nyelvi pragmatika kérdései szinkrón és diakrón megközelítésben*, Budapest, Magyar Filológiai Társaság – Tinta Könyvkiadó, 193–202.
- Németh Luca Anna 2015b: *A nyelvi udvariasság kérdése a Magyar Nyelvőr dualizmus korabeli évfolyamaiban*, *Magyar Nyelv* **111**, 189–203.
- Sárosi Zsófia 2003: Történeti szociopragmatika – magyar nyelvtörténet más megközelítésben, *Magyar Nyelv* **99**, 434–447.
- Szili Katalin 2007: Az udvariasság pragmatikája, *Magyar Nyelvőr* **131**, 1–17.

- Tátrai Szilárd 2011: *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*, Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2004: *Alkotás és befogadás a magyar nyelv 18. század utáni történetében*, Budapest, Áron Kiadó.
- Watts, Richard J. 1999: Language and politeness in early eighteenth century Britain, *Pragmatics* 9/1, 5–20.
- Watts, Richard J. 2003: *Politeness*, Cambridge, Cambridge University Press.

A SZEGEDI TÁJNYELV *-HON/-HÖN* RAGJÁNAK KIALAKULÁSÁRÓL¹

NÉMETH MIKLÓS

1. Az allativusi rag a szegedi tájnyelvben

A szegedi nagytáj nyelvjárásának ismertetéseiben a tájnyelv egyedi sajátosságai között tartják számon az irodalmi nyelvi *-hoz/-hez/-höz* rag ritka, *-hon, -hön* formáját. Végh József Mihály Tápé nyelvét ismertetve így ír erről (1971: 829): „A köznyelvi *-hoz, -hez, -höz* nyelvjárásunkbeli alakja általában *-hon, -hön*: *komájjukhon, baráttyukhon, hászhon, napamhon, kúthon, férjhön mögy, testhönálló, nénémhön, öcsémhön, kerékhö stb.*” Bár utolsó felsorolt adata nem *-hön*, hanem *-hö*, az általános képet mégis jól megmutatja számunkra. Hegyi András (1987: 421) Algyő nyelvét tárgyalva ezt írja: „A *-hoz, -hez, -höz* rag helyett *-hon, -hön*, ritkábban *-hun, -hün* ragpárok használatosak: *tűszhön* (1060), *birohön* (1067), *székhön* (1104), *ahhun, Sándorékhön* (1124).” Juhász (2001: 279) a dél-alföldi nyelvjárási régió nyelvének áttekintésében így fogalmaz a ragot illetően: „A *-hoz/-hez/-höz* legelterjedtebb változa a *-hó/-hő*, de Szeged környékén a *-hon/-hön* (~ *-hun/-hün*) is gyakori.”

Az eddigi idézetek jól mutatják, hogy a rag *-hon/-hön* formáját a nyelvjárástani szakirodalom Szegedhez, illetőleg a mára a városba olvadt *ö-ző* kistelepepülésekhez kapcsolja.

A *-hon/-hön* rag bemutatásakor arról is szólnunk kell, hogy bár ez a ragváltozat a szegedi tájnyelvben használatos, bizonyos szempontból mégis rejtőzködő életet él, hiszen meglehetősen nehéz történeti adatokat találni rá. A rag történeti előfordulásait kutatva megállapíthattam, hogy egyáltalán nem bukkan föl sem a városi magisztrátus jegyzőkönyveiben, melyek az 1700-as évek első feléből maradtak ránk, sem az általam ugyanitt közölt büntetőjogi forrásban, mely iskolázatlan, szegedi nyelvjárási sajátosságokat mutató írnoktól való (l. Németh 2004). De nem találunk rá adatot a szegedi boszorkányperek Reizner János (1900) által közölt anyagában sem. Legkorábbi általam ismert adatai Kálmány Lajosnak a szegedi nagytájon végzett gyűjtésében (1891) bukkannak föl, ezek közül idézek néhányat: „*Hagy mögyök Katáhon, Kedves galambomhon*” (2); „*Rozájékhön besütött a hódvilág*” (7); „*Kalapomhon daru tollat nem töszök*” (58).

A mai szegedi nyelvhasználatban jelen van, de nem túl gyakori: a szegedi szociolingvisztikai interjúkban (SZÖSZI) hozzávetőlegesen 30 interjúra esik egy olyan, amelyben az adatközlő használja e ragváltozatot. Találtam rá adatot a virtuális térben is:

¹ A tanulmány elkészítésében az OTKA K-105720 (Nyelvjárás és sztenderdizálódás Szeged lakosságának nyelvhasználatában) pályázata támogatta a szerzőt. Szeretnék köszönetet mondani a tanulmány névtelen lektorának értékes észrevételeiért.

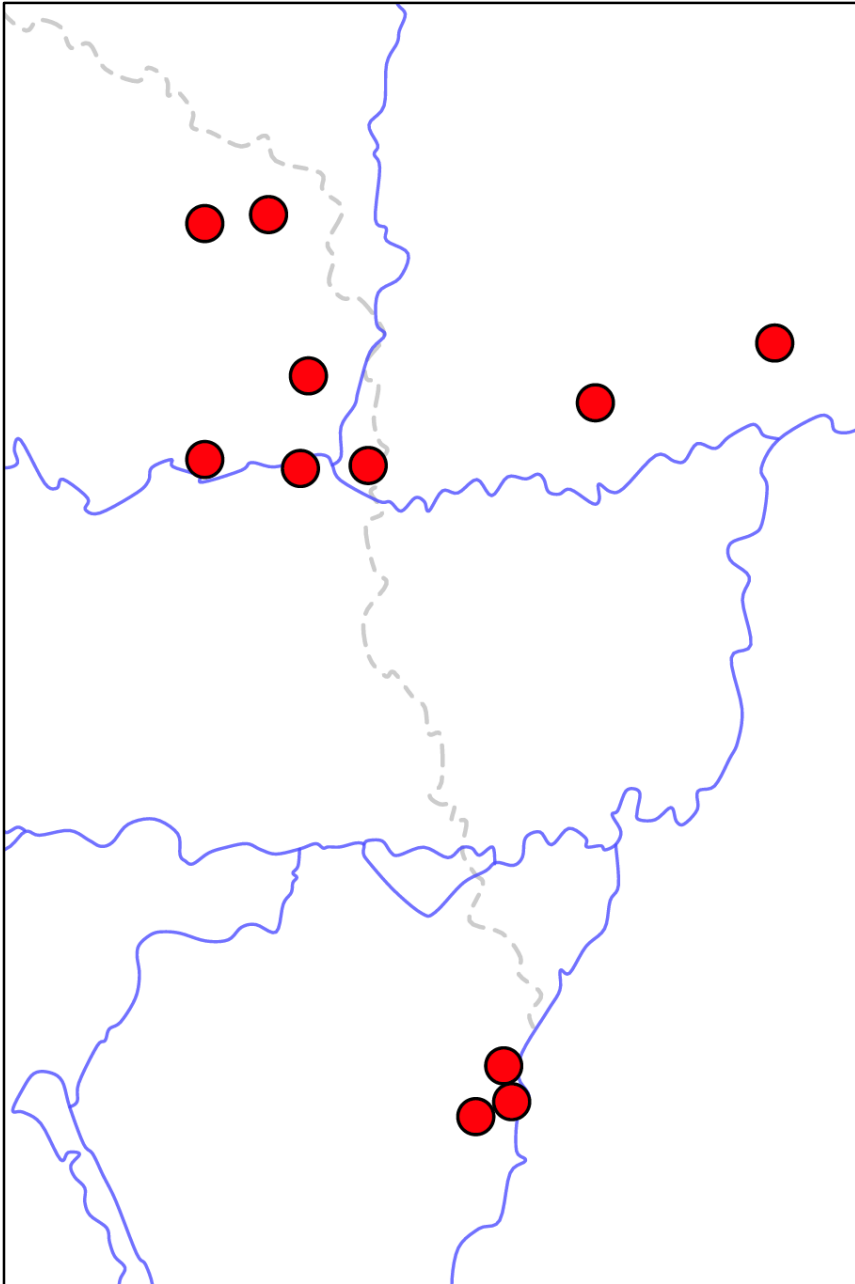
a tájnyelvet föléleszteni kívánó hódmezővásárhelyi irodalmi pályázat hiteles tájnyelvi szövegében (http://www.vasarhelyihirek.hu/egy_kis_irodalmi_serenykedes) használja a szöveg megfogalmazója: „*'Nyelvjárásunk... Mutassuk mög, mennyire tudunk még ő-zni!' felhívással a Wass Albert Irodalompartoló Egyesület irodalmi pályázatát hirdető ő-ző nyelvjárásban írt művek létrehozására. Korunkban a köznyelvbe az e-bötű vötte át a hatalmat, de vásárhelyiségünk mögőrzése érdekibe fontosnak tartjuk, hogy ez a számkra ízős vásárhelyi beszéd mögmaradjon az utódaink számára. Kérjük ezér' mindazokat, akik ehhön kedvet érznek, vessenek papírra 1-2 oldal terjedelemben olyan történetöt, elbeszélést, novellát, mesét vagy levelet, melynek szavai tükrözik nyelvjárásunk kincseit, gyümölcseit.*”

2. Horger nézetei a rag változatainak kialakulásáról

Az allativusi rag nagy változatosságot mutat a nyelvjárásokban, de máig kevés rendszerezési kísérlet történt vele kapcsolatban. Ezek közül az egyik legalaposabbnak Horger (1934) tekinthető: a Magyar nyelvjárásokban a határozóragok között a legnagyobb részletességgel tárgyalja, majdnem három oldalon. Megállapításai között jónéhány időtállónak bizonyul, de vannak olyanok is, amelyeket kritikusan kell mérlegelnünk. Horger magyarázatának erőssége, hogy rendszerben gondolkozik: a rag egy-egy alakváltozatának problémáit nem önmagában, hanem a többi alakhoz való viszonyában kísérel meg értelmezni a nyelvföldrajz és a diakrónia dimenzióiban. Gondolatmenetét a későbbiekben részletesen áttekintem és szembesítem a nyelvföldrajzi adatokkal. Érdeemes azonban előbb egy pillantást vetnünk az MNyA. 1104. számú térképére, mely a köznyelvi *székhez* szó nyelvjárásai *székhö* változatainak elterjedtségét mutatja számkra (1. térkép).²

Láthatjuk, hogy a rag *-hon/-hön* változata a nyelvterületnek valóban csak kis részen terjedt el: a dél-alföldi régió szegedi nyelvjárásai csoportjának bizonyos területein, így az *ő-zés* olyan „fellegváraiban”, mint pl. Makó vagy Hódmezővásárhely. Másodszor észrevehetjük, hogy a rag változatként még kimutatható volt az MNyA. gyűjtés idején három dél-baranyai kutatóponton (Cún, Kovácsida és Páprád – ez utóbbin csak mellékváltozatként). Ha föltesszük a kérdést, mi a közös ezekben a területekben, van-e valamilyen közös sajátosságuk, akkor annyit mondhatunk: a térképen megjelölt dél-alföldi és dél-dunántúli területek az *ő-zésnek* olyan „magterületei”, amelyeken az *ő-zés* kiterjedt és erős fokú. A továbbiakban azt a kérdést szeretném körüljárni, hogy a két jelenség, tudniillik az *ő-zés* és az allativusi *-hon/-hön* rag együttes előfordulása ezeken a területeken a véletlen műve-e, vagy pedig van kimutatható kapcsolat közöttük?

² A térképek megrajzolásában Vargha Fruzsina Sára volt segítségemre a Bihálbocs program fölhasználásával.

1. számú térkép: A *-hon/-hön* rag elterjedtsége – az MNyA 1104. térképlap alapján

A válaszhoz érdemes visszanyúlni Horger (1934: 128–131) véleményéhez. Gondolatmenete arról győzött meg, hogy a *-hon/-hön* ragot önmagában nem, csak a többi alakváltozattal való viszonyrendszerében érdemes tárgyalni, méghozzá a nyelvöldrajzi módszerek fölhasználásával. Az alábbiakban először megkíséreltem áttekinteni véleményét a nyelvjárásokban igen nagy változatosságot mutató rag történeti és nyelvöldrajzi sajátosságairól, majd elméletének kritikáját is megfogalmazom.

A rag nyelvjárási alakváltozataival kapcsolatban érdemes fölidézni Horgernek azt a megállapítását, hogy a *-hoz/-höz/-höz* köznyelvi alakja csak a székely nyelvterületen használatos. Véleménye szerint a rag *z*-je igen korán elkezd lekopni, akkor, amikor a rag még nem illeszkedik – ezt ékesen bizonyítja a göcseji (és Vas megye egy részén is kimutatható) illeszkedés nélküli *-ho* egyalakú rag. A határozórag *-z* végződésű változatai csak északkeleten és Erdélyben maradnak meg. Az előbbi korai ragvégi kopás tényéből következik, hogy már a *-z* nélküli alakváltozat kezd elterjedni a nyelvterületen, és a *-ho* mellett megjelenik az illeszkedő alakváltozat, a *-hő* is. Az így létrejött *-ho/-hő* ragpárral azonban fonotaktikai szempontból jelentős gond van: a rag végén olyan hangok álltak, melyek a magyar nyelvterület nagy részén szó végén „szokatlanok” voltaképpen nem is lehetnek szóvégi pozícióban, ezért a ragvégi magánhangzó igen korán megnyúlik: így keletkezett a *-hó/-hő*. Egy másik megszüntetési módot kínálnak a szóalak szokatlan lezárására a *-hon/-hön* ragváltozatok. Horger véleménye szerint (1934: 129) a *-hon/-hön* úgy keletkezett, hogy az inessivusi *-ban/-ben* *n*-je analógiás hatást gyakorolt a *-ho/-hő* alakú ragra, akkor, amikor a rag nem volt még teljesen elavulva. Így ír erről: „Ezek t. i. szintén a *z* nélküli *-ho, -hő* > *-ho, -hő, -hő* alakokból fejlődhettek, mégpedig valószínűleg úgy, hogy abban a korban, mikor a hol? kérdésre felelő *-ban, -ben* rag még nem volt teljesen elavulva, hanem még váltakozott a *-ba, -be* raggal, pl. *házba vót ~ házban vót*, akkor ennek analógiájára a hová?, kérdésre felelő *-ho, -hő* (> *-ho, -hő, -hő*) ragnak is támadt *-hon, -hön* (> *-hon, -hön, -hön*) mellékalakja, pl. *a házsho tartozik ~ a házshon tartozik*.” Ez a megoldás egy másik megszüntetési módja a szokatlan szóalakzárásnak.

A rag *-hol/-höl* változatát viszont már a *-hó/-hő* forma folytatásának tartja, mert úgy véli, ennek keletkezésében fontos szerepe lehetett az *iszol* > *iszó, eszöl* > *esző* típusú szóvégi *l*-törlésekre és pótlónyúlásokra válaszként adott túlhelyesbítéses tendenciának. Idézzük, hogyan vélekedik erről: „Ez a változat az »uraskodó« beszédben keletkezett, mégpedig nyilván téves analógia következtében: mivel a *nyj. -i gondó, pörő* vagy *iszó, esző*-féle alakok az »urak« beszédében *gondol, pöröl*-nek vagy *iszol, eszöl*-nek hangznak, ezért a műveltebbek beszédét utánzó nép nyelvében a *házshó, férhő*-félék mellé is *házshol, férhöl*-féle alakok keletkeztek.” (i.m. 180)

A ragváltozatok kialakulásának és terjedése

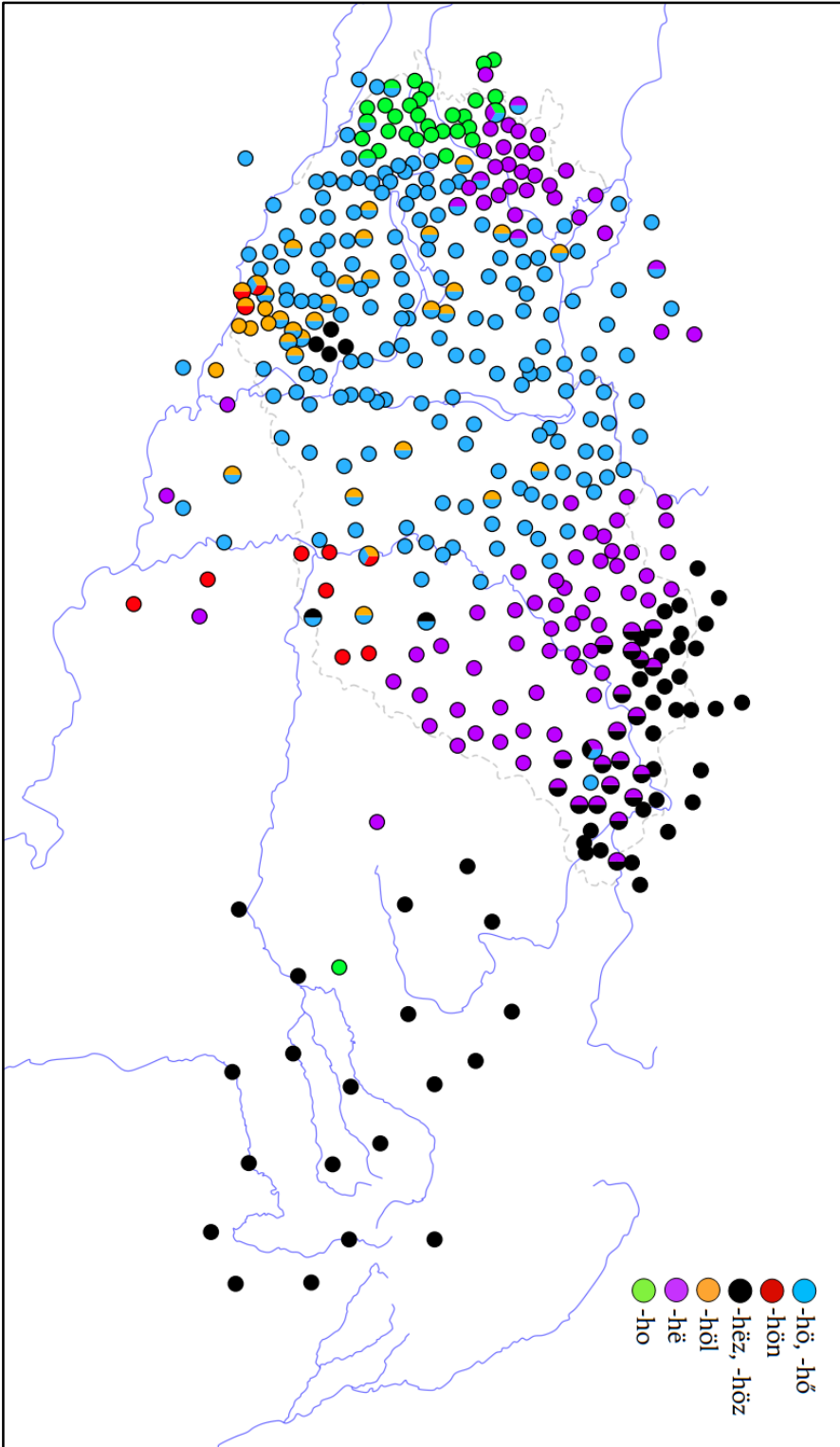
Hogyan lehet értékelni Horgernek (1934) a fenti magyarázatát, amellyel a ragváltozatok relatív kronológiáját és keletkezésük motívumait is fölvezolta? Véleményem szerint elfogadható, és a nyelvöldrajzi adatok is megerősítik azt, amit a nem illeszkedő *-ho* korai terjedéséről, a *-z* végű változatok elterjedtségéről állít, ezt a 2. számú térkép is megerősíti. Ugyanígy csak egyetérteni lehet azzal a fölvetésével, hogy a rövid *o*-s és *ö*-s szóvég valóban szokatlan, fonotaktikailag problematikus, és több nyelvjárásban nem fordul elő. Magyarázatából viszont nem tudok egyetérteni azzal, amit a *-hon/-hön* és a *-hol/-höl* ragpárok keletkezéséről ír.

A *-hon/-hön* rag keletkezésével kapcsolatban, egyáltalán nem tartom valószínűnek, hogy éppen a *-ban/-ben* rag és annak analógiás hatása lenne a megoldás kulcsa. Ennek ellentmond az a tény, hogy mire a *-ho/-hő* ragpár elterjedhetett a magyar nyelvjáráásokban, addigra az inessivusi rag *n*-je már egyáltalán nem volt olyan stabil eleme a beszélt (nyelvjárási) nyelvváltozatoknak. Az inessivusi ragot záró nazális lekopásáról korai írásbeliségünk is árulkodik: ezt mutatják bizonyos kései ómagyar kori kódexek (Korompay 1992), az első grammatikusok munkái és a beszélt nyelvhez közelebb álló források (Németh 2006, 2004). Ezt a korai lekopást erősíti, hogy a magyar nyelvjáráások egyikében sem szerepel az MNyA.-gyűjtés idején elsődleges változatként az inessivusi rag nazálisos változata (Németh: 2006: 103–104). Felmerül a kérdés: vajon miért egy erősen pusztuló ragvégződés analógiás hatása érvényesült volna a fonotaktikai szempontból problematikus *-ho/-hő* ragra? Úgy vélem, nem történhet egyszerre az, hogy mi alatt az inessivusi rag *n*-je erősen lekopik, a *-ho/-hő* rag fonotaktikai szempontból problematikus alakja pedig éppen az inessivusi rag (eredeti) végződése hatására alkalmazkodik a fonetikai rendszerhez.

Horgernek (i.m.) a *-hol/-höl* rag keletkezését érintő magyarázata szintén problematikus. Bár a túlhelyesbítéses *l* betoldások már az ómagyar korból adatolhatók (l. *boldog*, *Miskolc*, *Szolnok*, *Bódva* > *Boldva* stb.), ezek jellemzően nem az abszolút szövégen jelentkeznek, sokkal inkább szó belsejében, egy hosszú *ó* és egy dentális mássalhangzó kapcsolatában. Az *l* ilyen szövégi túlhelyesbítéses betoldására igen nehéz példát hozni. Talán a *nő* > *nől* igei paradigmán belüli *l*-vel bővülés tartozhat ide. Csakhogy ott *ő* van a szó végén, és az *ő* nem rövidül meg az *-l* betoldásával. Magam inkább Deme (1956: 277) óvatos megállapításának szellemében gondolkodnék tovább: „mégiscsak nyitva kell hagynunk egy másik határozórag beszüremlésének a lehetőségét itt is.” Véleményem szerint a kései ómagyar hangtörténet nem igazolja azt az álláspontot, hogy túlhelyesbítés miatt került egy funkció nélküli, anorganikus hang a kétségkívül nagy területen létező *-ho/-hő* végére.

Valószínűbb lehetőség – Horger is így gondolja –, hogy nem kizárólag fonotaktikai kényszer idézte elő a változást, vagy legalábbis: emellett a grammatikai kategóriák jelölésének igénye is motívuma volt a változásnak. Saját magyarázatomban fontos szerep jut a nyelvföldrajzi módszernek: érdemes ezért térképen megjelenítenünk, hol jelennek meg a ragnak magánhangzós végű, illetőleg *l*-re, *n*-re és *z*-re végződő alakváltozatai a nyelvterületen (2. sz. térkép). Az egyes formák térbeli elterjedtségéből talán következtetni tudunk: a) kronológiai tényezőkre, azaz az egyes formák időbeliségének relatív sorrendjére; b) az egyes változatok közötti változási folyamatok lefolyására; c) az egymástól elkülönülő területek közötti jelenséghatárok masszív vagy átjárható jellegére.

2. számú térkép: az allatívsusi rag változatainak elterjedtsége – az MNyA. 1104. lapja alapján

A 2. számú térkép adatai szerint van egy összefüggő terület a magyar nyelvterület középső részén, ahol a *szék + hez* eredménye *székhő* lesz. Az ezzel az izoglosszával jellemezhető területen belül, és ennek peremétől távolabb is vannak kutatópontok, ahol a *székhöl* forma előkerül fő- vagy mellékváltozatként (a térképen aláhúzással jelöltem ezeket az adatokat). Figyelemreméltó tény, hogy a *székhő* szóalak és így a *-hő* ragváltozat nem tudta átlépni a Tisza vonalát, míg a *-höl* változat a Tiszántúlon is előfordul. A *-hő* változat izoglosszájával határolt területtől délre, Dél-Baranyában is található egy kisebb térség, amelynek területén a *-höl* változatok mellett nem jelenik meg a *-hő*. Ez a két terület jól elhatárolható egymástól. A térképlap adatai szerint a *-höl* és *-hő* általában együtt fordulnak elő, de a *-hő* sokszor előfordul magában is. Vannak olyan kutatópontok is, amelyeken egyszerre fordul elő *székhöl* és *székhő* alakváltozat, de hosszú *ő*-s variáns nélkül: ez azt jelenti, hogy az *-l* ragvégződés a rövid *ö*-s zónában is megjelenik.

A főnti nyelvföldrajzi tényeket egymás mellé állítva csak arra tudunk következtetni adatainkból, hogy nem tartható Horger (i.m.) szellemes, túlhelyesbítésre épülő magyarázata a *hő > höl* változásról. Ezt az az általános kép is megerősíti, hogy a *-höl* adatai a *-hő* zónáján kívül is fölbukkannak, a rövid *ö*-s változatokkal váltakozva.

A fonotaktikai motívum mellett ezért én a jelöltségi viszonyok megerősítését és ezzel összefüggésben a helyhatározói ragrendszer analogikus nyomását is látom a *-ho/-hő* rag mássalhangzóval való kiteljesedésében. A *-ho/-hő* ragváltozat fonetikai felépítése ugyanis kevésbé utal arra, hogy helyhatározóraggal van dolgunk: a rag eredeti hangteste redukálódott, a megmaradt elem pedig nem tartalmaz primér határozóragot. A másodlagos helyhatározóragok rendszerére ugyanakkor jellemző, hogy végződésük nagyon gyakran egy elsődleges helyhatározói esetrag: *-á/-é*, *-l*, *-n* vagy (ritkán) *-t*. Az allatívisi viszony jelölésében a *-tól/-től*, *-ból/-ből*, *-ról/ről*, *-nál/-nél* *-l* végű határozóragok lokálisan használt változatai megfelelő analógiás nyomást gyakorolhattak: ez vezethetett a *-ho/-hő* rag *l*-lel való kiegészüléséhez. Ezt a rendszer szintű nyomást már Deme is fölveti lehetőségként (1956: 277). Van két kutatópont e területen, ahol *székhöl* és a *székhön* alak egyszerre van jelen, ez talán inkább azt mutatja, hogy itt egyazon jelöltségi problémára két megoldás született két különféle raggal.

Valószínűnek tartom, hogy az ablatívisi eredetű helyhatározórag *-l* került a nyelvterületen nyugat felől kelet felé dinamikus terjedő *-ho/-hő* ragváltozatok végére, majd ezután ez az *-l* sok esetben vokalizálódott, ami a szóvégi magánhangzó nyúlásával járt. Tehát éppen fordítva történt, mint ahogyan Horger magyarázta az eseményeket: *-ho* (még nincs illeszkedés) *> -hő > -höl > -hő* változás történt. Ahol pedig az *-l* nem vokalizálódott, és tűnt el ilyen módon, ott megmaradtak az eredeti *-hol/-höl* ragok, erre példákat találunk a Tisza vonalától keletre és Dél-Baranyában. Mintha túl későn jutott volna el ide a *-hol/-höl* változat ahhoz, hogy ezután még az *l* vokalizációja is megtörténjék. Nézetem szerint a *-ho/-hő* rag kiegészülésében tehát nem egy anorganikus hang, hanem az *-l* határozórag játszott szerepet, mert – a fonotaktikai szabálysértésen túl – a *-ho/-hő* rag alakilag kevésbé illeszkedett a másodlagos helyhatározóragok rendszerébe, ezért viszonylag nagy rendszer szintű nyomásnak volt kitéve.

Amint azt már az 1. számú térképen is láthattuk, a *-hon/-hön* rag az *ö*-zés „magterületein” tűnik föl: a szegedi nagytáj egyes részein és Dél-Baranyában egy nagyon kicsi foltban. Azt is láthatjuk, hogy a *-hon/-hön* mellett megjelennek más alakváltozatok is

Szeged környékén: a *-honn/-hönn* (a mássalhangzó kettőzésével) és a *-hun/-hün*, vélhetően analógias záródással a *hun?* ('hol')? *ithun*, *ehun* mintájára, de ezeket bizvást tekintetjük ritkább, másodlagos alakváltozatoknak.

Magyarázatra szorul az a tény, hogy az általam a nyelvterület nagy részére föltételezett eredeti (*-ho/-hō*) > *-hol/-höl* > *-hó/-hő* alak a dél-alföldi régió szegedi nyelvjárási csoportjában (és egy kis szigeten Dél-Baranyában) miért nem tudott gyökeret verni. Válaszomat arra tényre építem, hogy a *-hon/-hön* csak az erősen *ö-ző* nyelvjárásokban él. A fönti két *ö-ző* terület a *-ho/-hō* ragváltozat nyugat-keleti terjedési zónájának déli/délkeleti peremén található. A *-ho/-hō* nyomán megjelenő *-hol/-höl* azonban e két területen nem jelent meg valamiért. Vajon mi lehet ennek az oka? Az ok véleményem szerint elsősorban az, hogy a *-hon/-hön* itt már jelen van, mire elérné a *-hol/-höl* ezeket a perifériális területeket. Amikor a *-ho/-hō* ragpár eléri az ország déli részét nyugat felől, addigra a Losonczi-féle labializáció (1915–17, 1917–20), mely dél-délnyugat felől tör be a területre, kezdi erőteljesen kifejteni hatását. Az előrehaladt labializáció miatt a 15–16. század fordulójára a Szeged környéki tájnyelv már a mai, szegedi nyelvjárási rendszerre emlékeztető tulajdonságokkal rendelkezik (I. Benkő 1957: 74, 89). Ha az akkori szegedi tájnyelv tulajdonságai összevethetők a mai nyelvjárásával, akkor a nyugati irányból érkező ragpár *-hō* tagját ez a nyelvjárás semmiképpen nem fogadhatta be, hiszen a szóvégi pozícióban itt egyáltalán nem lehet *-ō* – szemben az ország területének egy tekintélyes részével. (Volt, ahol ez fenn is tudott maradni, másutt az *-l* helyhatározórag fölhasználásával oldódott a kettős – fonotaktikai és morfológiai jelöltségi – probléma.) A máig *-hon* és *-hön* ragot használó területen, főként a Szeged környéki nyelvjárásban azonban él egy erős fonotaktikai kényszer, mely tiltja a szó végén a rövid *ö* hang jelenlétét. Ezt a nyelvjárás több tulajdonsága mutatja számunkra.

Elsőként az, hogy a legerősebb *ö-zés*ben sem *ö-zik* az alábbi szavakat, és minden leírásban kivételként kezelik őket (különösebb magyarázat nélkül): *lő*, *nő*, *ső*, *tő* vagy az *-ő* kérdőszócska – nem lesz tehát belőlük **lő*, **nő*, **ső*, **tő*, **-ő*. Erre az a magyarázat Losonczi szellemében, hogy a labializáció a szó végéről indult, és az első szótagok labializációját mindig meg kellett előznie a hátsó szótagokénak. Itt azonban a kérdéses szótag maga a szóvég, tehát nincs mi labializáló hatást gyakoroljon. Így érvel pl. Deme (1956). Csakhogy ettől még az analógia működhetne, hiszen a vegyes hangrendű szavaknál is működik: *dészka* > *döszka*, *gērēnda* > *görōnda* a Dél-Dunántúlon.

Másodszor pedig az, hogy a szegedi nagytáj nyelvjárásában nincs abszolút szóvégi *ö-zés* többseji labiális hatására: nincs: **tűlő*, **össző*, **kötöttő*. Ennek morfológiailag körülhatárolható esete a birtokos személyragozás: nincs labializáció az ilyen típusú szavakban sem: **fűlő*, **ökrő*, **örömő* (Deme: 1956).

Ha a fentieket mérlegeljük, el kell fogadnunk, hogy a szegedi tájnyelv nem tudja befogadni az *ö-t* szóvégi helyzetben, így az illeszkedő, és ide érkező *-ho/-hō* sem tud gyökeret verni. A *-hō* gyakoriságát ráadásul erőteljesen növelte az illabiális illeszkedés hiánya, az, hogy minden magas hangrendű szóhoz ez a változat járult. Mivel a szóvégi *ö* tilalma ebben a nyelvjárásban erős és állandó szabály, a rag *n*-nel való lezárása már akkor megindult, amikor az *l*-lel való lezárás tendenciája még nem érte el az erősen *ö-ző* területeket. A megoldás tehát az lett, hogy a szóvégi nyílt, rövid *ö-s* szótag záródik az *-n* hanggal, és így még a helyhatározói esetrendszerhez való igazodás is megtörtént.

Korábban már igyekeztem bizonyítani, hogy az *-n* ide vonódása nem vezethető le a *-ban/-ben* ragból, így más javaslattal kell élnem, figyelembe véve, hogy talán ahogyan más nyelvjárásokban az *-l*, úgy itt az *-n* sem funkciótlan, anorganikus hangként vonódott a *-hő/-ho* rag végére. Horgernak nem jutott eszébe a leginkább kézenfekvő megoldás: nagyon valószínű, hogy az *e* nyelvjárásban csak kétalakú, meglehetősen gyakori superessivusi *-on/-ön* fejtett ki erős analógiás hatást. Annak *ö*-je ugyanis egy labializálódott, megőrzött tövéghangzó, amely a labializációs folyamatok első lépcsőjében *ö*-vé alakult: *szék* > *székön*.

4. Összegzés.

A *-hon/-hön* rag *n*-je tehát egy erős fonotaktikai kényszer miatt kezd terjedni az *ö*-zö területeken, és egyszersmind erősíti a rag beilleszkedését a határozói esetragok rendszerébe. Mivel a már kialakult *ö*-zés területét éri el a *-ho/-hő*, ezért a szóvégek labiális magánhangzóra végződését kiküszöbölendő, azonnal megindul – valószínűleg a superessivusi eset ragjának analógiájára – a rag *n*-nel záródása. Magyarázatomat úgy is summázhatjuk, hogy mivel a rövid *ö* a szegedi nagytáj nyelvjárásában nem kerülhetett szóvégi fonotaktikai helyzetbe, ezért ebben a nyelvjárásban szükségszerű volt a ragvég mássalhangzóval való záródása. A záródás menetét erősen befolyásolhatta a másodlagos helyhatározóragok rendszerére jellemző általános morfológiai felépítés, az abból levezethető analógiás nyomás. Más nyelvjárásokban ugyanakkor nem érvényes ez a szóvégi *o*-ra és *ö*-re vonatkozó fonotaktikai kötöttség. Ezt alátámaszthatja például az is, hogy a göcseji egyváltozatú *-ho* nem bővül *n*-nel vagy *l*-lel.

Ha elméletem helyes, akkor elmondhatjuk: sikerült közvetett kapcsolatot találni a szegedi tájnyelvre jellemző *ö*-zés és az allatívusi rag *ö*-zö területen használt *-hon/-hön* alakváltozata között.

Az általam javasolt foratókönyv gyengesége, hogy a hozzáférhető tájnyelvi adatok mellett – vélhetően az írott nyelvi norma szilárdsága miatt – nem tud írott történeti adatokra támaszkodni a tárgyalt *-ho/-hő*, *-hon/-hön*, *-hol/höl* ragváltozatokat illetően. E tekintetben más források bevonásától sem várható jelentős változás. Ha elméletemet el is fogadjuk a szegedi *-hon/-hön* kialakulásáról, további magyarázatra szorul, hogy a déldunántúli területen miért szorult ennyire vissza (vagy esetleg miért nem terjedt el) a *-hon/-hön* rag. Ez utóbbi feltételezést talán indokolhatja a *-hol/-höl* változatok viszonylag korai benyomulása a területre – ugyanezek az *l*-es változatok ugyanakkor sokkal később érték el a szegedi nagytájat, és a térképlapok tanúsága szerint alig lépték át a Tisza vonalát kelet felé.

HIVATKOZÁSOK

- Benkő Loránd 1957: *Magyar nyelvjárástörténet*, Budapest, Tankönyvkiadó.
Deme László 1956: *Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái*, Budapest, Akadémiai kiadó.
Hegyí András szerk. 1987: *Algyő és népe*, Szeged, Somogyi Könyvtár.
Horgér Antal: *A magyar nyelvjárások*, Budapest, Kókai Lajos kiadása.

- Juhász Dezső 2001: A nyelvjárási régiók, in Kiss Jenő szerk.: *Magyar dialektológia*, Budapest, Osiris, 262–316.
- Kálmány Lajos 1891: *Szeged népe III: Szeged vidéke népköltése*, Szeged, Bába Sándor könyvkereskedése.
- Korompay Klára 1992: A névszórageozás, in Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 355–410.
- Losonczy Zoltán 1915–17 és 1917–20: Az ö-zés története, *Nyelvtudományi Közlemények* 44, 45.
- Németh Miklós 2004: *Nyelvjárás, beszélt nyelv, spontán sztenderdizációs törekvések a XVIII. századi szegedi írnoki nyelvváltozatban*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Németh Miklós 2006: Az írott nyelv és a nyelvtanítók szerepe egy stabil váltakozás fenntartásában, in Büky László – Forgács Tamás szerk.: *A magyar nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IV.*, Szeged, JATEPress, 101–108.
- Reizner János 1899–1900: *Szeged története*, Szeged szabad királyi város közössége.
- Szerző nélkül: http://www.vasarhelyihirek.hu/egy_kis_irodalmi_serenykedes³
- Végh József Mihály 1971: A nyelvjárás jellemzése, in Juhász Antal – Ilia Mihály szerk.: *Tápé történet és néprajza*, Szeged, Tápé Község Tanácsa, 813–835.

³ Az utolsó letöltés 2014. március 26-án.

NYELVTÖRTÉNET ÉS UDVARIASSÁGKUTATÁS*

SÁROSI ZSÓFIA

1. Bevezetés

A **történeti udvariasság- és udvariatlanságkutatás** – a továbbiakban a rövidebb **történeti udvariasságkutatás** terminust használom, természetesen a fogalomba beleértve az udvariatlanságkutatást is – mindössze néhány éve jelent meg a külföldi történeti nyelvészetben (erről például: Kádár – Culpeper 2010: 9), a magyar történeti nyelvészetben pedig jószerivel ismeretlen. Ugyanakkor témája – az udvarias és udvariatlan nyelvhasználat – mindig is foglalkoztatta a nyelvészeket és a laikusokat egyaránt. Írásomban arra igyekszem rávilágítani, hogy a szinkroniára kidolgozott udvariasság- és udvariatlanságelméletek hogyan fedték, illetve a folyamatosan keletkező újabbak hogyan fedik fel ennek a két nyelvi jelenségnek a komplex és összetett természetét, illetve mindez hogyan alkalmazható történeti anyagon.

Ide kívánczik egy fontos szempont. Kulcskérdés, és sokszor megoldhatatlannak tűnő probléma minden nyelvtörténeti vizsgálatnál, de különösen az olyanoknál, amelyek érintik a pragmatikai jelentés kérdéskörét is, a **nyelvtörténeti (pót)kompetencia kérdése**. Honnan tudjuk, hogy a múltban a kommunikáló felek hogyan értettek valamit, mi számított udvariasnak, udvariatlannak, egyáltalán: helyénvalónak? A leíró udvariasságelméletek és -kutatások eredményeinek alkalmazása a történeti anyagon jó eséllyel közelebb visz ennek a problémának a megoldásához is.

2. A nyelvhasználat-történet jelentőségének felismerése

A magyar nyelvtörténeti kutatásokban az utóbbi egy-két évtizedben fokozatosan előtérbe kerültek a nyelvhasználat, a nyelvhasználat történetével kapcsolatos vizsgálatok. Több tényező együttes hatása vezetett el ide, melyek közül most csak kettőt említek. (A kérdés részletesebb kibontása: Sárosi 2015a.)

a) A nyelvtörténészek figyelme az ő- és ómagyar kor mellett egyre erősebben a középmagyar kor felé fordul – és ezzel a korszakkal együtt jár a nyelvhasználat vizsgálatára alkalmas forrásoknak az ómagyar korhoz képest látványosan nagyobb mennyisége. (Annak, hogy mi vezetett a közép- és új-, sőt újabb magyar kor iránti nyelvtörténeti érdeklődéshez, szintén megvannak az okai – ezekről l. Sárosi 2015a.)

b) 10-14 éve a magyar nyelvtörténetben is megfogalmazódott a pragmatikai szemléletmód és módszerek bevonásának fontossága, például Maitz (2000), Maitz – Molnár (2001), Sárosi (2003), majd Csontos (2013) írásaiban; sőt, kisebb-nagyobb mértékben megindult a pragmatikának mint szempontnak az alkalmazása a gyakorlatban is: például Haader (2004), Csontos – Tátrai (2008), Koós (2008), Maitz (2008), Ilyefalvi (2010), Kuna (2010), Schirm (2011), Csontos (2012), Sárosi (2014, 2015b).

* Köszönöm Kádár Z. Dánielnek a dolgozat kéziratához fűzött értékes észrevételeit, megjegyzéseit.

A biztató kezdet ellenére azt kell mondanunk, hogy – különösen elnézve a vonatkozó, tekintélyes mennyiségű nemzetközi szakirodalmat – nálunk még nem bontakozott ki a történeti pragmatika, s főleg nem a történeti szociopragmatika, amelyből voltaképpen a történeti udvariasságkutatás is kinőtt.

3. Előzmények

A magyar nyelvtörténeten belül az udvariassággal és az udvariatlansággal közvetve vagy közvetlenül kapcsolatos kérdések természetesen már korábban is felmerültek. Többen foglalkoztak történeti szempontból például megszólításokkal (a legkorábban és máig legszéleskörűbben Kertész Manó (1932), majd például Sárosi (1985, 1988), Pusztai (1992), Balázs (1995, 2006), Bíró–Kalcsó (2004); káromkodásokkal, szitkozódásokkal Galgóczy (1988, 2003, 2008), Czigány (1992); nyelvhasználatra vonatkozó nyelvi elemekkel, metapragmatikai és metaudvariassági megjegyzésekkel Pusztai (2005), Gallasy (2006) stb.

Másfelől a leíró magyar nyelvészetben a pragmatika és a huszadik századi „klasszikus” udvariasságelméletek már jó ideje teret nyertek: az utóbbiakról és gyakorlati alkalmazásukról l. például Nemesi (2011) vagy Szili Katalin több munkáját (2004, 2007).

Mindazonáltal a magyar nyelvtörténetben a kettő – nyelvi udvariassági és udvariatlansági jelenségek vizsgálata és pragmatikai kiindulású udvariasságkutatás – csak a legutóbbi időkben kezdett összekapcsolódni (lásd Németh L. A. 2014 és 2015).

Miben más a történeti udvariasságkutatás, mint az eddigi „udvariassági-udvariatlansági jelenségek kutatása történeti anyagon”-gyakorlat?

4. A történeti udvariasságkutatás meghatározása

A történeti udvariasságkutatás definícióját Kádár és Culpeper adja meg a *Historical (Im)politeness* című kötetük bevezetőjében: „a történeti udvariasságkutatás az udvariasság és udvariatlanság kutatása történelmi perspektívából”, melyben a nyelvészeti, történelmi és udvariassági kutatások olvadnak egybe (2010: 11). Az újdonság és a kulcsszó ebben a meghatározásban az „udvariasságkutatás” – amely a leíró pragmatikában már több évtizede virágzó terület, és amelynek elméleteit, módszereit, szemléletét igyekszik alkalmazni a diakroniában a kutató.

A történeti udvariasságkutatás megértéséhez megkerülhetetlen, hogy röviden, nagy vonalakban áttekintsük, mit hozott a nyelvtudományba a szinkrón udvariasságkutatás.

5. Az udvariasságkutatás

Az, amit ma nyelvészeti udvariasságkutatás néven ismer a szakma, abban új, hogy a pragmatikában és szociálpszichológiában gyökerező elméletek alapján, elméleti keretben kutatja az ide vonatkozó nyelvi jelenségeket.

Az udvariasságkutatás interdiszciplináris tudományterület, amelyben nyelvészet, szociológia, szociálpszichológia és antropológia fonódik egybe, természetesen a kutatás tárgyától függően jelentősen eltérő hangsúlyokkal. A pragmatikából, és ezen belül a szociopragmatikából vált ki önálló területként, és indult erőteljes fejlődésnek az utóbbi 30 évben. Van saját szakfolyóirata (*Journal of Politeness Research*), és évek óta gyümölcsözően működik a kutatására létrehozott nemzetközi hálózat (*Linguistic Politeness Research Group*).

A kutatási terület látványos szárba szökkenése jelentős mértékben annak köszönhető, hogy maga az udvariasság és az udvariatlanság olyan jelenség, amely valamilyen formában és mértékben szinte minden emberi interakcióban, természetesen a nyelvi interakciókban is benne van, és így a mindenkori nyelvhasználat alapos tanulmányozása során lényegében megkerülhetetlen.

Az udvariasságkutatás alapja a 20. század második felétől két (sőt mostanra lassan három) „hullámban” jelentkező meghatározó pragmatikai udvariasságértelmezések.

5.1. Az udvariasság fogalma

Az általános, univerzálisan érvényes és mégsem túláltalánosító meghatározás megalkotása a tudományterület egyik nagy feladata. A próbálkozások ismertetése helyett inkább azt a mozzanatot emelem ki, amely a legtöbb definícióban közös, vagyis: „az udvariasság szociálpszichológiai jelenség, amely leképeződik a nyelvhasználatban” (Nemesi 2011: 368), vagy: az udvariasság „a mások iránti szociális figyelem” (Tátrai 2011: 45).

Részletesebben adja meg a jelenség értelmezését az egyik legújabb, összefoglaló jellegű külföldi szakirodalom, mely szerint udvariasságnak nevezünk „minden olyan emberek közötti magatartásformát, amelynek révén úgy tudjuk érvényesíteni saját személyünket és fenntartani a másokkal kialakított interperszonális kapcsolatainkat, hogy mindeközben figyelembe vesszük mások érzéseit abban a tekintetben, hogy az illetők mit várnak el a velük való érintkezés terén”¹ (Kádár – Haugh 2013: 1)

Ez így túl általános: a jelenség pontosítását, részletezését az udvariasságelméletekben találjuk meg.

5.2. Udvariasságelméletek

Az udvariasság fogalmának meghatározása és az első udvariasságelméletek megszületése Grice Együttműködési Elvéhez ([1975]1997) és Goffman *arculat*-fogalmához ([1967]1990) köthető. Az *arculat* (vagy: homlokzat/arc) az egyén közösségi imázsa, az a kép, amilyennek az egyén láttatni szeretné magát; és amely a kommunikációban mindig jelen van és folyamatosan formálódik.

Mára az elméleteknek két csoportja különböztethető meg:

a) az „**első hullám**”, a „**klasszikusok**” (róluik részletes leírás pl. Szili 2007-ben, Nemesi 2011-ben) alapvetően a *b e s z é l ő i s z á n d é k* felől értelmezik az udvariasságot, és Grice elméletére építve abból indulnak ki, hogy az emberek normál esetben együttműködésre törekszenek a kommunikációban. Ami annál könnyebben megy, mivel a beszélő és a hallgató is ismeri ugyanazokat a társalgási és udvariassági maximákat, amelyeket igyekeznek is betartani. Az első hullámbeli udvariasságelméletek „klasszikusai”: Robin T. Lakoff (1973), aki szerint az udvariasság olyan viselkedés, amely a konfliktusok elkerülésére irányul; Leech (1983), aki Grice konverzációelméletére és az Együttműködési Elvre építi saját koncepcióját, és akinél az udvariasság a társalgási maximák megnyilvánulása; de legfőképpen a kritikák ellenére is máig meghatározó elméletet megalkotó Brown és Levinson szerzőpáros (1978, 1987). Utóbbiak elméletében a

¹ „all types of interpersonal behaviour through which we take into account the feelings of others as to how they think they should be treated in working out and maintaining our sense of personhood as well as our interpersonal relationships with others.”

konfliktus elkerülését szolgáló udvariasság arculatvédő tevékenység. Elképzelésük szerint a nyelvhasználóknak két univerzális tulajdonsága van: a racionalitás és az arcukat. Az előbbi az a képessége a beszélőnek, hogy a céloktól az eszközökig mindent racionálisan végiggondol, mérlegel. Az elmélet szerint ebből következően minden nyelvhasználó felismeri az udvariasságot, mert rendelkezik racionalitással. Hozzáteszik ugyanakkor, hogy az arcukat fogalma miatt az udvariasság azért ennél bonyolultabb. Megkülönböztetik a közelítő (pozitív) arcukat – amely az egyének az elfogadás, közösségvállalás iránti igényét jeleníti meg –, és a távolító (negatív) arcukat, amely az egyén függetlenségét, cselekvési szabadságát fejezi ki. A társalgás során mindkettő jelen van és verseng egymással. Ennek megfelelően van közelítő (pozitív) és távolító (negatív) udvariasság: az előbbi esetében a partnerral való közösséget, szolidaritást hangsúlyozzuk (nyelvi megnyilvánulásai például a keresztnéven szólítás, tegeződés). A távolító (negatív) udvariassággal a partner távolító (negatív) arcukatát tartjuk tiszteletben (pl. elnézést kérünk a zavarásért, személytelen szerkezetet használunk, magázódunk).

Brown és Levinson elmélete máig nagy hatású annak ellenére, hogy a 2000-es évek elejétől számos jogos kritika érte. Többek között az is, hogy az univerzális érvényűnek szánt megállapításai csak bizonyos típusú (erősen az individuum tiszteletére építő) társadalmakra, és annak is csak bizonyos társadalmi csoportjaira érvényesek, ráadásul ezekben az esetekben is inkább csak a 20. században (l. erről pl. Culpeper – Demmen 2011).

b) a klasszikus elméletekkel kritikus „második hullám” az újabb, ún. **diszkurzív megközelítések**: például Eelen (2001) vagy Watts (2003) és Locher – Watts (2005) írásai (az udvariasságelméletek második hullámáról l. pl. Kádár 2007: 4–16, Kádár – Haugh 2013: 36–56). Ezek a koncepciók abból indulnak ki, hogy az udvariasság nem magától értetődő, természetes dolog, hanem társadalmilag jön létre, és folyamatosan alakul, változik (erről pl. Kádár – Haugh 2013: 57–80). A beszélői szándék mellett a megnyilatkozásnak a hallgatóra tett hatását, a hallgatói értékelést és vizsgálatát ugyanolyan fontosnak tartják, mondván, akkor van udvariasság, ha a hallgató is annak értékeli, az értékelés pedig egyénenként és esetenként is nagyon eltérő lehet.

Az új elméletekben jelentősen árnyalódik az udvariasság fogalma. Watts azt mondja, hogy „alapesetben” nem udvariasságról vagy udvariatlanságról van szó egy átlagos, normál diskurzusban, hanem helyénvaló, megfelelő viselkedésről (politic behaviour); ha ettől szándékosan negatív irányban tér el a beszélő vagy a megnyilatkozást így értékeli a hallgató, akkor beszélhetünk udvariatlanságról, ha pozitív irányba, akkor udvariasságról (Watts 2003; Locher – Watts 2005). A helyénvaló viselkedés fogalmához hasonló tartalmat takar a tiszteletadás vagy helyénvaló udvariasság (discernment politeness) fogalma más szerzőknél is (Jucker 2012, de lásd még Szili 2007: 2–3 is): a tiszteletadás csupán az arcukat megtartását-fenntartását szolgálja, nem kapcsolódik hozzá nyílt arcukatfenyegetést enyhítő jelenség.

Jucker (2012) az udvariasságnak több más típusát is megkülönbözteti, melyek mindegyikében az a közös, hogy valamilyen mértékben már jelen van bennük az arcukatfenyegetés enyhítésének vagy az arcukat erősítésének mozzanata. Ezek közül a helyénvaló viselkedéssel (politic behaviour) – vagy más terminussal helyénvaló udvariassággal (discernment politeness) – még valamelyest átfedésben van a tiszteleti udvarias-

ság (deference politeness), amely tipikusan a címek, tiszteleti nevek, különböző megszólításformák használatában nyilvánulhat meg: például egy olyan megszólításforma megfelelő használata, amelyet ugyanarra a személyre különböző beszélők eltérő helyzetekben egyaránt alkalmazhatnak: pl. *tanárnő*, *Kovács doktor úr*; *Kati*. Ezek tiszteletadó eszközök (deferential devices), melyek közé tartozik például az önleértékelés (self-humility) is, amely egyes kultúrákban, időszakokban és társadalmi csoportokban akár a normatív udvariasság része is lehet, míg másokban inkább stratégiai céllal alkalmazzák pragmatikai célok elérésére.

Az újabb tanulmányokban tehát a szerzők hangsúlyozzák, hogy a helyénvaló viselkedés vagy tiszteletadás (politic behaviour, deference) nem azonos az udvariassággal (politeness). Ugyanakkor azt is megjegyzik, hogy már Brown és Levinson is leírta: a tiszteletadás általában a megszólítások általánosan használt formáival történik, másfelől viszont nem ritka ezeknek a megszólításoknak a bizonyos helyzetekben való (udvarias) alkalmazása abból a stratégiai célból, hogy enyhítsék az arculatfenyegető aktust (Brown–Levinson 1987: 182–183, idézi Kádár–Culpeper 2010: 24–25).

c) A dinamikusan fejlődő udvariasságkutatásban az elmúlt pár évben az **elméleteknek egy harmadik hulláma** kezd kirajzolódni. Először Jonathan Culpeper fejtette ki egyik 2011-es írásában, hogy míg a „klasszikus”, első hullámos udvariasságmodellek főleg pragmatikai szemléletűek voltak, a második hullámot a 2000-es évek elején pedig inkább szociokulturális szemlélet jellemzi, addig a legújabb, harmadik hullám kutatói az udvariasságot mint személyek közötti attitűdöt határozzák meg, és az értékelés, minősítés alapvető fontosságát emelik ki (Culpeper 2011b: 313). Ezt a gondolatot képviseli Kádár Z. Dániel és Michael Haugh is, akik könyvükben, egyebek mellett, az udvariasságértelmezések sokféleségét írják le. Álláspontjuk szerint az udvariasság jelenségét egyetlen ember is számos eltérő perspektívából közelítheti és közelíti meg (Kádár–Haugh 2013: 104). A személyek, akik az (udvariasság)értelmezési folyamatban részt vesznek, lehetnek (a nyelvet az adott beszédhelyzetben) használók (users) vagy (az eseményt) megfigyelők (observers); előbbiek lehetnek résztvevők és metarésztvevők, utóbbiak laikusok és (tudományos céllal) elemzők. Kádár és Haugh megkülönbözteti a belső, énikus és a külső, étikus perspektívát, a tudományos és a népi értelmezéseket is, és ezek alapján állítja fel az udvariasság interpretációinak és konceptualizációinak, az udvariasságértelmezéseknek egy lehetséges modelljét (Kádár–Haugh 2013: 81–105).

A történeti udvariasságkutatás szempontjából is fontos fogalmak a normatív és a stratégiai udvariasság. A normatív udvariasság azt jelenti, hogy „az udvarias viselkedéssel kapcsolatos közösségi elvárások erőteljesebben rögzítettek” (Tátrai 2011: 42), és inkább státuszalapú, erősen hierarchikus társadalmakban van jelen. A kevésbé hierarchikus és státuszorientált társadalmakban és kultúrákban jellemzőbb a stratégiai udvariasság, melyben kevésbé szabályozottak az elvárások, és több lehetősége van az egyénnek a saját viselkedésével kapcsolatos döntések meghozatalára.

Összegezve a tudományterület céljait: az udvariasságkutatás az udvariasság fogalmát, az udvariasságot mint koncepciót és az udvariasságot mint „cselekedetet”, mint nyelvi tevékenységet egyaránt vizsgálja.

6. Udvariatlanság és udvariatlanságkutatás

A klasszikus udvariasságmodellek nem foglalkoztak az udvariatlansággal, vagy ha említették, akkor csak úgy, mint az udvariasság ellentétét. Jonathan Culpeper nevéhez fűződik az udvariatlanságkutatás fogalma, és annak határozott leszögezése, hogy az udvariatlanság nem az udvariasság ellentéte, hanem saját jogon, egész más kiindulásból jön létre.

2005-ös tanulmányában a következő definíciót adja meg: „Udvariatlanság akkor jelenik meg, ha (1) a beszélő szándékosan kommunikálja az arcukat megtámadását, vagy (2) a hallgató úgy észleli és/vagy konstruálja meg a másik viselkedését, mint ami szándékosan támadja az arcukat, vagy az (1) és (2) kombinációja” (Culpeper 2005: 38). 2011-es könyvében módosítja ezt a definíciót mondván, hogy nem pontos, mivel egy olyan fogalommal magyarázza az udvariatlanságot (arculatattámadás), amely maga is el-lentmondásos és problematikus. Az újabb meghatározásból a két legfontosabb gondolatot emelem ki: (1) A szituációs viselkedést akkor értékeli negatívan – udvariatlannak –, ha az konfliktusba kerül azzal, amire az emberek számítnak abban a helyzetben, amit elvárnak, vagy amiről úgy gondolják, elvárható lenne. (2) Az ilyen viselkedésnek mindig van érzelmi (kiemelés tőlem – SZs) következménye legalább az egyik résztvevőre nézve, azaz bántó vagy bántónak vélik/feltételezik (Culpeper 2011a: 23).

Leech (1983) nyomán Culpeper is megkülönbözteti az inherens, tényleges – nyílt – udvariatlanságot a burkolt udvariatlanságtól (mint amilyen például az ugratás, az ironia vagy a szarkazmus), de tovább árnyalja a képet. Brown és Levinson felállított egy modellt, amely a beszélő lehetőségeit mutatja be, amikor a partner arcukat fenyegeti (magyarul l. pl. Nemesi 2011: 75; Pléh 2012: 176). Culpeper ennek mintájára alkotta meg a saját udvariatlansági modelljét, öt udvariatlansági stratégiát különböztetve meg (1995):

1. nyílt udvariatlanság (bald on record impoliteness: Pléh 2012 fordításában: „mikrofonba, pórén”): a beszélő nyíltan támadja a hallgató arcukat, pl. fenyeget.

2. közelítő arcukat romboló udvariatlanság (positive impoliteness): a beszélő semmibe veszi a hallgató szükségleteit, igényeit, tabuszavakat használ, káromkodik.

3. távolító arcukat romboló udvariatlanság (negative impoliteness): a beszélő leereszkedően, lekezelően viselkedik, lenéz, nevetségessé teszi a másikat, a szavába vág, vagy nem engedi szóhoz jutni.

4. áludvariasság (sarcasm or mock impoliteness): őszintétlen udvariassági stratégiák használata; implikaturán keresztül a beszélő épp az ellentét fejezi ki a megnyilatkozás szó szerinti jelentésének.

5. az udvariasság megtagadása (withhold politeness)

A szerző mindezeket kiegészíti azzal, hogy hangsúlyozza a kontextus és a beszélői szándék, valamint a hallgatói értékelés szerepét.

Bár maga Culpeper kimondottan a szinkroniára dolgozta ki udvariatlansági elméletét és modelljét, kellő körültekintéssel és rugalmassággal nagy valószínűséggel alkalmazható vagy részben alkalmazható (de kipróbálásra feltétlenül érdemes) történeti anyagokon is. Erre jó példa Kryk-Kastovsky (2006) tanulmánya, mely ezt teszi 17–18. századi angol tárgyalótermi diskurzusokat vizsgálva.

7. Történeti udvariasság és udvariatlanságkutatás

Célja: (1) az udvariasság és udvariatlanság leírása és összehasonlító elemzése történeti kontextusban; (2) az udvariasságban és udvariatlanságban bekövetkező változások leírása és okainak feltárása; (3) a meglévő elméletek és keretek módosítása és újak létrehozása a történeti udvariasságkutatás számára (Kádár–Culpeper 2010: 13). A kutatás tárgya egyrészt az udvarias-udvariatlan nyelvi cselekedetek, az udvariassági gyakorlat, másrészt az időben, térben, kulturálisan, társadalmilag (társadalmi csoportonként) újra meg újra, folyamatosan változó udvariasság-fogalom: a történetileg és szociokulturálisan konstruálódó udvariasság-konceptió.

Fontos az összehasonlító elemzés szinkrón és diakrón szempontból egyaránt: ahogy a szinkrón udvariasságkutatás eredményeit hasznosítja a történeti, úgy a történetit is hasznosíthatja a szinkrón – mindkettő oda vezet, hogy a nyelvi udvariasság interakciós funkcióinak általános működési elveiről többet tudjunk meg. Ennek érdekében a vizsgálatoknak éppúgy tárgya kell, hogy legyen az egyedi esetek vizsgálata, mint az általános működési elvek feltárása. Persze folyamatosan szem előtt tartva, hogy az „általános” egy adott időszak egy adott társadalmi csoportjára érvényes – és egy időszakon belül is többféle udvariassági gyakorlat és koncepció létezik.

8. Az adat és az értékelés problematikája

Állandó nehézség a nyelvtörténész munkájában az adatok elégtelen volta, ami magával hozza az értékelés problémáját is. Az nagyon kockázatos, ha a kutató próbálja értékelni a jelenségeket a saját kompetenciája alapján (lásd: nyelvtörténeti pótkompetencia). Amire biztosabban támaszkodhatunk, az a hallgató értékelése a vizsgált megnyilatkozásról, már amennyiben ez a rendelkezésünkre áll. Szerencsés esetben a kontextusban vannak metaudvariassági, metapragmatikai megjegyzések – mint például a magyar bossorkányperes tanúvallomások jegyzőkönyveiben egyik-másik írnok (általában latin nyelvű) szabadkozásai egy-egy vaskosabb kifejezés papírra vetése előtt vagy után (pl. *salva venia* 'engedelemmel legyen mondva', *sit venia* 'bocsánat a szóért', *salve reverentia dicit* 'tisztességgel legyen szólva'). Máskor a hallgatónak a beszélő megnyilatkozását követő szavaiból tudunk visszakövetkeztetni a beszélő megnyilatkozásának minőségére – ez olyan dokumentumokban lehetséges, amelyek beszélt nyelvi dialógusokat rögzítenek: tárgyalótermi diskurzus, jegyzőkönyvek, drámák; illetve levelezéseknél is olvashatjuk a visszacsatolást, ha megvan a válaszevel (l. például a jelen írás 9b pontjában szereplő példát). Ha van rá lehetőség, hogy felderítsük a kommunikáló felek „interakciós történetét”, akkor az is sokat segíthet.

Ha egyik lehetőség sem áll fenn, akkor az udvarias-udvariatlan viselkedés rekonstruálásához hasonló típusú, de más interaktorok, kommunikáló felek között létrejött szövegeket hasonlíthatunk össze. Ezt az eljárást Kádár–Culpeper (2010: 19–21) korpuszmódszernek (corpus method) nevezi. (Példájukban úgy döntik el, hogy mennyire számíthatott a maga idején udvariatlannak Quianlong kínai császárnak V. Gyögy angol királyhoz írt 1793-as levele, hogy összevetik egy másik magas rangú kínai politikusnak Viktória királynőhöz 1830-ban írt levelével, amely alapvetően ugyanolyan témáról, hasonló stílusban fogalmazódott meg.)

9. Az elmélet a gyakorlatban

A jelen tanulmány keretei között komplex elemzésre nincs mód, csupán arra, hogy ízelítőt kapjon az érdeklődő abból, hogyan értelmezhetők a fentiekben ismertetett udvariasságkutatási fogalmak magyar történeti anyagon. Valamint abból, hogy (mások mellett) milyen irányokban érdemes elindulni a történeti kutatásokban ahhoz, hogy árnyaltabb és hitelesebb képet kapjunk elmúlt korszakok nyelvhasználatáról

A jelen írás utolsó részében korai középmagyar kori nyelvi forrásokra alapozva lényegében csak egy jelenségről lesz szó röviden: a tiszteletadás (deference/deference politeness) vagy helyénvaló viselkedés (politic behaviour) és az udvariasság (politeness) közti különbségről. Pontosabban arról, hogy hogyan dönthető el évszázadokkal korábbi források esetében, hogy mi számított az egyiknek, és mi a másoknak, illetve ehhez kapcsolódóan a helyénvaló viselkedés – udvariasság – udvariatlanság hármasságról, és a szintén ezekhez kapcsolódó normatív és stratégiai udvariasságról. Természetesen egy adott korszak adott társadalmi csoportjára vonatkozóan általános következtetések csak óvatosan vonhatók le, és azok is csak akkor, amikor már nagyobb mennyiségű egyedi eset elemzéséből összeáll valamilyen kép. Ehhez azonban esettanulmányok sokasága vezet.

Befejezésként álljon itt két példa:

a) A vizsgált nyelvi-pragmatikai változók a megszólítások a Telegdy-család 16. század végi levelezésében (Eckhardt 1944). A levelező felek valamennyien nemesek, főnemesek, többségükben közelebbi-távolabbi rokonai is egymásnak.

Telegdy Pálnak, testvérének, Telegdy Jánosnak és Báthory Istvánnak összesen 92 levele alapján a következő megszólítástípusok rajzolódnak ki:

1. Névmás: pl. *te*
2. Névmást helyettesítő névszói (nominális) forma, mely egyúttal tiszteleti név is: pl. *(te)kegyelmed*
3. Névszói (nominális) megszólítások:
 - a) rokon viszonyt jelölők, jelző nélkül: *sogor*, vagy jelzővel: *ides matkam*;
 - b) a levélíró és a címzett közötti társadalmi viszonyt kifejező szó (tiszteleti név): jelző nélkül: *uram*, vagy jelzővel: *io uram*;
 - c) a levélíró és a címzett közötti rokonsági és társadalmi viszonyt együtt kifejező szerkezet, ebben a levelezésben csak jelzővel: pl. *io uram s io sogorom*;
 - d) a címzett nevét tartalmazó megszólítások
 - név + társadalmi viszonyt kifejező szó: *pal uram*;
 - név + rokonsági és társadalmi viszonyt kifejező szerkezet: *zerelmes attyamfia pal uram*, illetve ugyanez jelző nélkül: *attyamfia Pal wram*;
4. Halmazott szerkezetek: *en ides berelmes atiamfia ides tarsom*;
- És egy, a megszólításhoz szorosan kapcsolódó szerkezet:
5. *mint*-tel bevezetett, értelmező szerepű fordulat: *mint ennekem keduem berint ualo berelmes Atiamfiat, ides matkamat*.

A levelek olvastán a következő kérdések adódnak:

Ezekből a megszólításformákból, az általános gyakorlatot tekintve, mi tekinthető a „helyénvaló viselkedéssel” együtt járó – semleges – tiszteletadásnak (deference)? Mi

az, ami már az udvariasság kategóriájába tartozik? Az egyedi esetekben hol vált át a tiszteletadás/helyénvaló nyelvi viselkedés udvariasságba, és mi ennek a stratégiai célja, a pragmatikai oka? És ebből majd – megfelelően nagyszámú esetelemzés tanulságának levonása után – milyen általános megállapításokra juthatunk?

Vegyük például a *mint*-tel bevezetett, értelmező szerepű fordulatot, amely a levél bevezető formulájában szinte kötelező elem: pl. „Kőbónemetem Irom mint βerelmes atiamfjanak” (Telegdy Pál Várday Katának). Vagy: Telegdy János Melith István kamarai prefektusnak (aki távoli rokona is) a bevezető formulában: „Zolgalatomath irom kegnék minth Vramnak es attjamfjanak” stb. Láthatóan ezekben az esetekben a szerkezet a helyénvaló viselkedés megnyilvánulása, egyszerű tiszteletadás, tiszteleti udvariasság.

A szerkezet a levélen belül is előfordulhat, ám ebben az esetben már át is léptünk a (stratégiai) udvariasság kategóriájába. Nem véletlen, hogy a szerkezet a legtöbbször levélen belül a *kérem* ige után fordul elő. Például Telegdy János Melith Istvánhoz írt levelében segítséget kér Melithtól: a formulában szereplőn kívül még kétszer, a levélen belül is megjelenik a *mint*-es szerkezet. Először a *kérem* ige után: „kirem *kegdeh minth Vramat attiam fiat...*” és aztán pedig: „tellihs Eletembe, megh Igjekódom *kgnek zolgalnj minth Vramnak és Attiamfjanak*” (Eckhardt 1944: 115).

Telegdy János ebben a szívességet kérő levélben (Eckhardt 1944: 114–115) más pragmatikai eszközöket is bevet a siker érdekében. Ezekből kettőt emelek ki.

Él az önleértékelés eszközével, amely egyes kultúrákban, például a hagyományos kínai udvariasságban a „sima” tiszteleti udvariasságnak a része. A 16. századi magyar levelekben sem ritka: erre vonatkozó kvantitatív vizsgálatok híján azonban egyelőre nem dönthető el teljes bizonyossággal, hogy alkalmazását általánosságban mennyire diktálta a helyénvalóságnak és mennyire a pragmatikai célnak való megfelelés. A Telegdyek levelezése és az idézett Telegdy János-levél alapján úgy tűnik, használata mögött az utóbbi motiváció mindenképpen jelen lehetett: „jo uolna uram kegnekis en *rullam illien zegjn attiafjarul* Emlkezni”.

Az addig következetesen magázó megszólításból Telegdy János egyszer csak átvált tegezésbe. Mint az utóiratból kiderül, Telegdy két kérést is intéz Melithhez. Míg az egyiknél, amelyet a levéltestben fejt ki és nyomatékosít többféle eszközzel, a címzett jóindulatának elnyerését a fokozott udvariassággal, a magázó *kegyelmed*-del, a társadalmi (*uram*) és embertársi-rokoni (*atyámfia*) kapcsolat kiemelésével (és mindig ebben a sorrendben) igyekszik biztosítani, addig az utóiratban mintha a Brown és Levinson-i közelítő (pozitív) udvariasságot – és a tegezést – tekintené célravezetőnek: „jo uolna uram kegnekis en rullam illien zegjn attiafjarul Emlkezni walahun Jo heljen *zereznil* nekem Egj Jo kapitansagotth keduem zerint ualotth.”

b) Egy másik levélben, Telegdy Pálnak felesége (Várday Kata) nevében Losonczy Annához, számukra igen fontos ügyben írt levelében (Eckhardt 1944: 27–29) biztosra vehető, hogy a levélben szereplő megszólítások és önmegnevezések túllépik a korabeli helyénvaló viselkedés avagy tiszteleti udvariasság határait, és már átlendülnek a pragmatikai cél érdekében alkalmazott (stratégiai) udvariasságba. Nemcsak az önleértékelés jelenik meg többször a levélíró részéről (*Ngod βeginj attiafia*; vagy az aláírás: *Ngod βeginj attiafia βolgaloja Vardaj Kata*), hanem a címzett következetes felülcímezése (azaz felülértékelése) is (a Losonczy Anna esetében helyénvaló *kegyelmed* helyett *nagyságod*).

Ez esetben azért lehetünk ilyen biztosak a megnyilatkozások pragmatikai értékelésében, mert szerencsés módon fennmaradt Telegdy Pálnak egy másik levele is (Eckhardt 1944: 30), amely metapragmatikai bizonyítékkal segíti a kutatót nyelvtörténeti pótkompetenciája fejlesztésében...

„Ertem ides Rokonom mit irß az Ngoós neuü felöl, hogj ketelen uagj uele hogj Ngoónak irjad, de nem örömet irnad annak, | De mit mondhatok | enis nehezen uim reyaya magamat, de tanachbol mjueltem, myrthogj kirünk tüle, eßt ez neuet pinzen nem ueßük, am ueige el eßt raytunk, ha latiuk hogj semj youal nem akar lennj, auagj ha leßenis azutan annak mongiuk az kjnek ßerettiük.”

HIVATKOZÁSOK

- Balázs Judit 1995: Megszólítás, in Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana III/2. A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 80–86.
- Balázs Judit 2006: A boszorkányperek megszólításformái: a keresztnévi megszólítások, in Mártonfi Attila–Papp Kornélia–Sliz Mariann szerk.: *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*, Budapest, Argumentum, 157–162.
- Bíró Ferenc–Kalcsó Gyula 2004: Megszólításformák Heltai Gáspár Dialógusában, in Farkas Ferenc szerk.: *Magyar névtani kutatások itthon és határainkon túl*, Budapest, kiadja a Magyar Nyelvtudományi Társaság, Szent István Egyetem Jászberényi Főiskolai Kar, TIT Jászásgi szervezete, Jászok Egyesülete, 32–38.
- Brown, Penelope–Levinson, Stephen C. 1978: Universals in language usage: Politeness phenomena, in E. N. Goody ed.: *Questions and politeness: Strategies in social interaction*, Cambridge, Cambridge University Press, 56–289.
- Brown, Penelope–Levinson, Stephen C. 1987: *Politeness: Some universals in language usage*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Culpeper, Jonathan 2005: Impoliteness and entertainment in the television quiz show: The Weakest Link, *Journal of Politeness Research: Language, Behaviour and Culture* 1, 35–72.
- Culpeper, Jonathan–Jean Demmen 2011: Nineteenth-century English politeness: Negative politeness, conventional indirect requests and the rise of the individual self, *Journal of Historical Pragmatics*, 12/1–2, 49–81.
- Culpeper, Jonathan 2011a: *Impoliteness. Using language to cause offence*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Culpeper, Jonathan 2011b: Politeness and impoliteness, in Andersen, Gisle–Karin Aijmer eds.: *Pragmatics of society*, Berlin, Mouton de Gruyter, 391–436.
- Czigány László 1992: *Káromkodások a XVIII-XIX. századi Zala megyében* (Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok), Budapest, ELTE.
- Csontos Nóra 2012: Az interperszonalitás kérdése a 19. századi levelezőkönyvekben, in Horváthné Molnár Katalin–Antonio Sciacovelli szerk.: *Az alkalmazott nyelvészet regionális és globális szerepe*, MANYE–NYME, Budapest–Szombathely–Sopron, 215–221. http://www.kjf.hu/manye/2011_szombathely/kotet/25_csontos.pdf

- Csontos Nóra 2013: A pragmatika mint szemléletmód érvényesítésének lehetősége a történetiségben, *Magyar Nyelv* **109**, 149–157.
- Csontos Nóra–Tátrai Szilárd 2008: Az idézés pragmatikai megközelítése, in Tolcsvai Nagy Gábor–Ladányi Mária szerk.: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII: Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 59–119.
- Eckhardt Sándor szerk. 1944: *Két vitéz nemesúr. Telegdy János és Pál levelezése a XVI. század végéről*, Budapest, kiadja a királyi magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Magyarástudományi Intézete.
- Eelen, Gino 2001: *A Critique of Politeness Theories*, Manchester/Northampton, St. Jerome Publishing.
- Galgóczi László 1988: Régi magyar káromkodások, in Kiss Jenő–Szűts László szerk.: *A magyar nyelv rétegződése*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 350–357.
- Galgóczi László 2003: A szitokszóvá válás útja, in Büky László–Forgács Tamás szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei III: Magyar és finnugor jelentéstörténet*, Szeged, SzTE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék, 39–46.
- Galgóczi László 2008: A nyelvi agresszió és diakrón formái a magyarban, in Zimányi Árpád szerk.: *Az agressziókutatásról – interdiszciplináris keretben (Az Eszterházy Károly Főiskola Tudományos Közleményei XXXV.)*, Eger, Liceum Kiadó, 5–27.
- Gallasy Magdolna 2006: Nyelvi viselkedésre vonatkozó elvárások és írásba kerülésük a hegyközségi szokás(jog)ok rögzítésekor, in Mártonfi Attila–Papp Kornélia–Slíz Mariann szerk.: *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*, Budapest, Argumentum, 96–102.
- Goffman, Erving 1990: A homlokzatról, in Siklaki István szerk.: *A szóbeli befolyásolás alapjai I–II*, Budapest, Tankönyvkiadó, 3–30.
- Grice, H. Paul 1997: A társalgás logikája, in Pléh Csaba–Siklaki István–Terestyéni Tamás szerk.: *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*, Budapest, Osiris, 213–227.
- Haader Lea 2004: Változások a történeti szintaxisban – pragmatikai háttérrel, *Magyar Nyelvőr* **128**, 464–469.
- Ilyefalvi Emese 2010: „[...] akar mi lellyen benneteket mingyart Emberre gyanakoztok”. Boszorkányfenyegetések pragmatikai elemzése, in Székely Tünde szerk.: *XI. Rodosz konferenciakötet*, Kolozsvár, 75–92.
http://rodoz.ro/index.php?option=com_content&view=article&id=891
- Jucker, Andreas H. 2012: Changes in politeness cultures, in Terttu Nevalainen–Elizabeth Closs Traugott eds.: *The Oxford Handbook of the History of English*, New York, Oxford University Press, 422–433.
- Kádár, Dániel Z. 2007: *Terms of (im)politeness: a study of communicational properties of traditional Chinese (im)polite terms of address* (Budapest monographs in East Asian studies), Budapest, Eötvös Loránd University Press.
- Kádár, Dániel Z. – Jonathan Culpeper 2010: Historical (Im)politeness: An Introduction, in Culpeper, Jonathan–Kádár Z. Dániel eds. 2010: *Historical (Im)Politeness Research*, Bern, Peter Lang, 9–36.
- Kádár, Dániel Z. – Michael Haugh 2013: *Understanding Politeness*, Cambridge, Cambridge University Press.

- Kertész Manó 1932: *Szállok az úrnak. Az udvarias magyar beszéd története*, Budapest, Révai Kiadás.
- Koós Eszter 2008: A kérés beszédaktusa boszorkánypereinkben, in Kozma Judit–Lisznyai-Mindák Cecilia–Ludányi Zsófia szerk.: *FÉLÚTON 4*. <http://Linguistics.Elte.Hu/Studies/Fuk/Fuk08/>
- Kryk-Kastovsky, Barbara 2006: Impoliteness in Early Modern English courtroom discourse, in Barbara Kryk-Kastovsky ed.: *Historical Courtroom Discourse. Special issue of Journal of Historical Pragmatics 7/2*, 213–243.
- Kuna Ágnes 2010: A korai orvosi receptekben fellelhető beszédaktusok kognitív pragmatikai megközelítésben, in Illés-Molnár Márta–Kaló Zsuzsa–Klein Laura–Parapatics Andrea szerk.: *Félúton 5. konferenciakötet*, Budapest, 109–128.
- Lakoff, Robin T. 1973: The logic of politeness, or minding your p's and q's, in *Papers from the Ninth Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society*, Chicago, Linguistic Society Chicago, 292–305.
- Leech, Geoffrey 1983: *Principles of Pragmatics*, London, Longman.
- Locher, Miriam A. – Richard J. Watts 2005. Politeness theory and relational work, *Journal of Politeness Research* 1/1, 9–33.
- Maitz Péter 2000: A nyelvtörténetírás elvi kívánalmairól a német nyelv magyarországi története kapcsán, *Magyar Nyelvőr* 124, 501–513.
- Maitz Péter – Molnár, Anna 2001: Nyelvtörténetírás és történeti szövegnyelvészet. A szöveg helye és a szövegkutatás feladatai a történeti nyelvészetben, in Csátár Péter – Maitz Péter – Tronka Krisztián szerk.: *A nyelvtantól a szövegtanig. Tanulmányok Kocsány Piroska tiszteletére*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 322–336.
- Maitz Péter 2008: „A szent ügy.” A dualizmus kori névmagyarosítási propaganda nyelvészeti elemzése, *Névtani Értesítő* 30, 7–33.
- Nemesi Attila László 2011: *Nyelv, nyelvhasználat, kommunikáció*, Budapest, Loisir Könyvkiadó.
- Németh Luca Anna 2014: A nők megszólításának kérdése a Magyar Nyelvőr korai évfolyamaiban, in Drávucz Fanni – Haindrich Helga Anna – Horváth Krisztina szerk.: *Doktoranduszok a nyelvtudomány útjain. A Félúton 9. konferencia kiadványa*, Budapest, ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, 13–28.
- Németh Luca Anna 2015: Szempontok az illemirodalom történeti szociopragmatikai vizsgálatához, in Bárdosi Vilmos szerk.: *A nyelvi pragmatika kérdései szinkrón és diakrón megközelítésben*, Budapest, Modern Filológiai Társaság – Tinta Könyvkiadó, 193–202.
- Pléh Csaba 2012: *A társalgás pszichológiája*, Budapest, Libri.
- Pusztai Ferenc 1992: Megszólítás és felszólítás Bethlen Miklós leveleiben, in Kozocsa Sándor–Laczkó Krisztina szerk.: *Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára*, Budapest, ELTE BTK, 202–208.
- Pusztai Ferenc 2005: Nyelvhasználati minősítések a középmagyar beszélt nyelvben, *Magyar Nyelv* 101, 332–334.
- Sárosi Zsófia 1985: A személyek közötti viszony tudatosítása és nyomatékosítása néhány XVI. századi misszilisben, *Magyar Nyelv* 81, 334–342.

- Sárosi Zsófia 1988: Megszólítás és említés néhány XVI. századi misszilisben, in Kiss Jenő–Szűts László szerk.: *A magyar nyelv rétegződése*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 841–848.
- Sárosi Zsófia 2003: Történeti szociopragmatika – magyar nyelvtörténet más megközelítésben, *Magyar Nyelv* **99**, 434–448.
- Sárosi Zsófia 2014: A társadalmi és a személyes – két 16. századi nemesúr levelezésében. Történeti szociopragmatikai megközelítés, in Fazakas Emese–Juhász Dezső–T. Szabó Csilla–Terbe Erika–Zsemlyei Borbála szerk.: *Tér, idő és kultúra metszéspontjai a magyar nyelvben*, Budapest–Kolozsvár, Nemzetközi Magyarorságtudományi Társaság–ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, 126–139.
- Sárosi Zsófia 2015a: Pragmatika, szociopragmatika, udvariassággutatás a magyar nyelvtörténetben, *Magyar Nyelv* **111**, 129–146.
- Sárosi Zsófia 2015b: Grammatikai mechanizmus vagy pragmatikai döntés? Tegezés és magázás váltogatása középmagyar kori szövegekben, in Bárh János–Bodó Csánád–Kocsis Zsuzsanna szerk.: *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére*. Megjelenés alatt.
- Schirm Anita 2011: Adalékok a *vajon* diskurzusjelölő történetéhez, in Bakró-Nagy Marianne–Forgács Tamás szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VI*, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, 199–210.
- Szili Katalin 2004: *Tetté vált szavak. A beszédaktusok elmélete és gyakorlata*, Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Szili Katalin 2007: Az udvariasság pragmatikája, *Magyar Nyelvőr* **131**, 1–17.
- Tátrai Szilárd 2011: *Bevezetés a pragmatikába – Funkcionális kognitív megközelítés*, Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Watts, Richard J. 2003: *Politeness*, Cambridge, Cambridge University Press.

A DEVERBÁLIS NÉVSZÓKÉPZŐK SZINONIMITÁSÁNAK KÉRDÉSEI NYELVÜNK TÖRTÉNETÉBEN

T. SOMOGYI MAGDA

1. A deverbális névszóképzés a magyar szóképzési rendszer történetében

Alapnyelvi örökségnek tekinthetjük, hogy a kezdetben túlnyomórészt elemi, primér képzők multifunkcionálisak és poliszémikusak voltak. Ebből következik, hogy ugyanaz a képző járulhatott igéhez, névszóhoz, és képezhetett igét, névszót, sőt egy adott funkción belül többféle „jelentést” is hordozhatott. Ha toldalékaink sorát végignézzük etimológiai szempontból, nagyon sok példát találunk a közismert állítás igazolására. Így például az *-l* nemcsak névszóból alkothat(ott) igét (*énekel, harmadol* stb.), hanem igéből névszót (*lepel, fonal* stb.), sőt cselekvő igéből műveltető igét (*forral, nevel* stb.). Gyakorító képzőként is funkcionált, bár ez már csak elhomályosult származékokban mutatható ki (*gyűlöl, tékozol, ül* stb.), továbbá ún. igésítő képzőként is gyakori és termékeny, amit a hangutánzó jellegű, valamint az idegen eredetű tövek melletti előfordulásai bizonyítanak (*csivitel, püföl, szkennel, landol* stb.). Ugyancsak széles skálán mutathatók be többek között a *-t* (*kéret, írat, irat, ért, tilt, teremt, sziget* stb.) vagy akár az *-m* (*öröm, alom, folyam, élem[edett]* stb.) formánszal alkotott gyakran már csak történetileg kielemezhető képzések is.¹

Az is közismert, hogy a példaként említett toldalékok az igeragozási rendszerben is megjelentek ragként, illetőleg jelként (az *-l* E/2.-ben, vö. *eszel, nézel, láttál, igyál, tudnál*; a *-t* a múlt idő jeleként, az *-m* E/1.-ben több ragozási sor élén is, vö. *alszom, kérem, tudtam, hozzam, látnám*). Ma ezeket a különböző morfológiai megvalósulásokat általában mint homonim toldalékokat kezeljük, és eredetmagyarázatukat a képző- és/vagy morfémahasadás problémakörébe utaljuk. Nem véletlen, hogy a toldalékok eredetét is tárgyaló ESz.-ban gyakran három, négy külön szócikkben találhatjuk meg az etimológiaiilag biztosan vagy valószínűleg összetartozó, de mára teljesen szétvált morfémaikat. (Vö. *-l¹*: igeképző, *-l³*: igei személyrag, *-l ~ -ly*: névszóképző; *-sz¹*: névszóképző, *-sz²* igei személyrag, *-sz³*: gyakorító igeképző stb.)

Az, hogy az ősmagyar kor folyamán már érvényesült a szófaji specializáció, lehetőséget ad arra, hogy a különféle formánsok viszonylag nagy számban és variációban való előfordulását a szófaji irányultság tekintetében is vizsgálhassuk. Nyelvünk vonatkozásában is igazolható az az általános nyelvészeti megfigyelés, hogy az igei alapú képzések a legváltozatosabbak. Már legkorábbi nyelvemlékeinkben meglehetősen gazdag

¹ A kérdéskör háttéréről részletesebben többek között vö. Bereczki 2003: 91–92; D. Bartha 1958; Szegfű 1991: 188, 225; T. Somogyi 1991: 620–621, valamint az UEW. és a MSzFgrE. idevonatkozó szócikkei.

példaanyag áll rendelkezésünkre ennek bemutatására, a névszóképzők tekintetében pedig különösen árnyalt kép tárul elénk.

1.1. A szóképzés és a szinonimitás

A következőkben a magyar nyelv története során adatolható deverbális névszóképzéseket abból a szempontból próbálom számba venni és rendszerezni, hogy mely képzők (vagy képzőbokrok) fordultak elő, illetőleg működtek párhuzamosan. Az áttekintés különböző problémákat vet fel, amelyeket természetesen csak egy-két jellemző példa segítségével szeretnék felvázolni, rámutatva a lehetséges vizsgálati irányokra.

A szinonimitás kérdése a szóképzésen belül többféleképpen is értelmezhető. Mindez összefügg azzal, hogy egyáltalán mit értünk a képzők jelentésén, elfogadjuk-e, hogy a képzőknek mint önálló morfológiai egységeknek van valamiféle szótározható jelentésük, sőt jelentésstruktúrájuk, vagy csupán használati értékük az alapszó függvényében, és ebből következően a szófaji irányultságuk (szófajtartás, szófajváltás) a meghatározó. Mindezekkel a kérdésekkel általános és magyar nyelvészeti vonatkozásban is sokan foglalkoztak. (Az egyik legkorábbi és alapvető magyar tanulmány Berrár 1974, a későbbiek közül elsősorban Ladányi 2007, 2008 munkái említendők, azonban jelen áttekintésben ezekre nem térek ki sem szinkrón, sem diakrón szempontból.)

Tágabb értelemben a szinonimitás az azonos szófaji irányultságot jelentheti (deverbális nomenképző, denominális verbumképző stb.), ami természetesen túlságosan szélesre tárja az értelmezési lehetőségeket, akár antonim képzők is egy sorba kerülhetnek (pl. a *sós* és a *sótlan* nem tekinthető szinonimnak annak ellenére, hogy a *számos* és a *számtalan* jelentése már nagyon közeli). Mindenesetre célszerűbb szűkebb értelemben a hagyományos jelentésspecializációból kiindulni, amit – a deverbális nomenek körében a képzőink kialakulását, történetét bemutató grammatikák alapján (vö. Szegfü 1992: 290–299) – a cselekvésnév (nomen actionis), cselekvés tárgya, eredménye, eszköze, helye, a cselekvő, illetőleg jellemző tulajdonságának kifejezése (nomen obiecti, nomen acti, nomen instrumenti, nomen loci, nomen agentis) műszavakkal próbálhatunk körülhatárolni. Ide tartoznak ugyan a cselekvő tulajdonságát jelölő melléknevek és a cselekvés hiányát kifejező (nomen caritivi) többnyire ugyancsak melléknevet alkotó származékok is, de ezek besorolása mind szófaji, mind szemantikai tekintetben fenntartásokkal kezelendő.

Szükség szerint érintem a szinonimitás és a felcserélhetőség kérdéseit, esetenként utalok az ezzel összefüggő jelenségekre. A szinonimitás vizsgálata a képzők esetében sem eredményezhet teljesen egyező jelentés- vagy használatiérték-struktúrát, ugyanúgy ahogy a szavak esetében. Az nyilvánvaló, hogy a viszonyok áttekinthetőségét jelentősen bonyolítják a lexikalizációs folyamatok eredményei, illetőleg a mesterségesen alkotott, ám nem transzparens származékok (pl. *állat*, *eleség*, ill. *mérleg*, *köteg* stb.).

Jól tudjuk, hogy nemcsak a polyszémia és a multifunkcionalitás alapnyelvi örökség, hanem az is, hogy ugyanazt a funkciót és/vagy jelentést egyidejűleg több képző is elláthatta. Nyelvemlékeink tanúsága szerint a deverbális nomenképzőkre az ómagyar korban is jellemző volt, hogy egy-egy képző nem csupán egy speciális „jelentéssel” bírt, és ugyanazt a szűkebb funkciót több formáns is betölthette. Ezt jól szemlélteti a TNYt.-ban közölt táblázat, amely a kései ómagyar korban a produktív deverbális névszóképzőket veszi számba funkcióik szerint. A felsorolt 20 képző közül 8 olyan van, amely csak egyetlen funkcióval rendelkezik, és 7, amely legalább három funkcióban mutatható ki.

Ezek közül az *-ás/-és* és az *-at/-et* – a nomen caritivi kivételével – minden fontos szerepben megtalálható, tehát 6–6 funkciója is lehetett. Az nem fordult elő, hogy valamely szerepkörben csak egyetlen képző jelent volna meg, viszont sokatmondó, hogy nomen actiként 12, nomen agentisként 13 képző is működött, természetesen sok átfedéssel (vö. Szegfű 1992: 300).

1.2. A deverbális névszóképzők számbavétele és kielemezhetősége

A már elavult és elhomályosult formánsokat is figyelembe véve valamivel több, mint 50 elemi és összetett névszóképzőt tarthatunk számon. Az ESz.-ban felsoroltakon végigtekintve jól látható, hogy szinte mindnek van valamilyen mértékű deverbális vonatkozása, a *-si* (*falusi*, *tanyasi*) formánson kívül nem akad olyan, amelyet nem tudunk akár csak egyetlen ige mellett is kimutatni. Ezek között megkülönböztethetjük azokat, amelyek (elvileg) kizárólag vagy legalábbis elsősorban igehez járulhatnak, és azokat, amelyek ritkán vagy akár csak esetlegesen fordulnak elő igei alapszó mellett. Természetesen nomenképzőink között sok olyan van, amely igeből és névszóból is létrehozhat(ott) új névszókat, ez következik képzőrendszerünk alapnyelvi örökségéből és a későbbi mesterséges szóalkotásoknál nem egyszer megmutatkozó szófajfüggetlen szemléletből is.

Az alapszó és származékszó viszonyának, a szabályszerűségek, analógiák és az esetleges eltérések, „szabálytalanságok” bemutatása során megkerülhetetlen az egyes képzők kielemezhetőségének kérdése, főleg ha az inaktívvá vált és elhomályosult formánsokat is figyelembe vesszük. Az alapnyelvi örökséghez tartozó képzőállomány elsősorban elemi képzőkből áll, a későbbi bővülés főleg testesedés és bokrosulás révén ment végbe, de kiegészült a sor adaptáció révén és néhány idegen eredetű formáns asszimilációjával is. A következőkben nem foglalkozom az egyes képzők szerkezetével, és nem vállalkozom az etimológiai kérdésekkel kapcsolatos esetleges polémiák tárgyalására, sőt ismertetésére sem, esetenként – az ESz. általam írt toldalék-szócikkei alapján – utalok a tárgyalt formánsok kialakulására, történetére.

Az ősi egy elemű történeti képzők (*-k [-g]*, *-l*, *-ly*, *-m*, *-n*, *-ny*, *-p [-b]*, *-r*, *-s*, *[-cs]*, *-sz [-c]*, *-t*) már a korai ómagyar korra visszaszorultak. Mivel deverbális (jellegű)² névszói származékaik (pl. *lélek*, *csillag*, *folyam*, *fogoly*, *nyaláb*, *tilos*, *hit*) sem transzparensnek már, és csak a nyelvtörténész számára értelmezhetők, a szinonimitás vizsgálata szempontjából elhanyagolhatók. Azokban a világos esetekben, amelyekben az igei alapszó és valamely névszóképző kapcsolata egyértelműen kielemezhető, érdekes lehet a szegmentálás, hiszen elvi kérdés, hogy a *kínzat* (HB.) és *kezdet* (KT.) szóalakokban nem az elemi *-t* képzőt, hanem a szóvégi magánhangzóval kiegészült változatát, az *-at/-et* formánst regisztráljuk szemben pl. a *hit* vagy a *lét* főnevek történeti értékű puszta *-t*-jével. Az összefüggő képzéseket, a szócsaládok jelentésviszonyait érdemében csak a nyelvemlékek, pontosabban a szövegemlékek megjelenésétől tudjuk vizsgálni.

² Egyes igei jellegű alapszók ma már csak kötött (fiktív) tőként fordulnak elő (vö. Benkő 1984; T. Somogyi 1987).

2. Produktivitás és gyakoriság a párhuzamos képzésekben történeti adatok alapján

A párhuzamos képzések összefüggéseinek feltárásához elsősorban az egyes képzők produktivitásának és gyakoriságának vizsgálata visz közelebb. A nyelvtörténeti változások vonatkozásában meglehetősen korlátozottak a lehetőségeink, nyelvemlékeink elemzésével csak tendenciákra tudunk következtetni. Minél régebbi a vizsgált adat, annál szűkebb a mozgásterünk, viszont az eredmények is annál érdekesebbek lehetnek. Magától értődik, hogy a legrégebbi szövegemlékeink, illetőleg az ezekben található deverbális nomenképzők áttekintése jó kiinduló pont lehet annak a megállapítására, hogy mely képzők működtek párhuzamosan és/vagy szinonim jelleggel. Számszerű előfordulásuk könnyen megállapítható, azonban az, hogy mennyire tekinthetők produktívnak, már jóval összetettebb kérdés, mindenképpen kitekintést igényel a következő korok képzőhasználatára.

A TNyt.-ban a kései ómagyar kor deverbális névszóképző-rendszerének feltárása már az alapvető szempontokat illetően megtörtént, Szegfű (1992) megállapításai jelen dolgozat tárgyát illetően nem igényelnek sem további magyarázatot, sem lényegi kiegészítést. A középmagyar korból rendelkezésünkre álló adatmennyiség feldolgozása az igei alapú névszóképzések tekintetében még javarészt előttünk álló feladatot jelent, bár az eligazodásban komoly segítségül szolgálnak a korabeli nyelvtanok, illetőleg az ezeket feldolgozó szakirodalom. Ennek a kérdéskörnek a bevonása szétfeszítené az áttekinthetőség kereteit, a későbbiekben külön szeretném tanulmányozni az ezzel kapcsolatos problémákat.

A nyelvújítás kora más megítélés alá esik, mivel ebben az időszakban a mesterséges beavatkozások révén mind az egyes képzők gyakorisága, mind produktivitása erősen átértékelődött. Ha mindezt abban az összefüggésben nézzük, hogy hogyan változott meg a képzőrendszer, és ezen belül a deverbális névszóképzés akár a rendszert, akár az egyes szócsaládokat tekintve, világossá válik, hogy a jól regisztrálható – átmeneti vagy tartós – változások legjobban a nyelvújítás eseményeinek tükrében figyelhetők meg.

2.1. A deverbális nomenképzők korai szövegemlékeinkben

Legkorábbi szövegemlékeink részletes elemzése nem feladatunk, az egyértelműség kedvéért érdemes felsorolni őket a leginkább feltételezhető keletkezési idejük sorrendjében, már azért is, mert a vonatkozó példákat is ennek a sorrendnek megfelelően közlöm. Benkő Loránd (1980: 20–26) szerint a viszonylagos szinkronia, amely érvényesíthető az Árpád-kor szövegemlékeinek nyelvi jelenségeire, a 12. század utolsó negyedétől nagyjából a 13. század közepéig, második harmadáig terjedhet, ugyanis nagyon nagy valószínűséggel ebben az időszakban keletkeztek sorrendben a HB. és a HBK., a KT. és a KTSz., az ÓMS. és végül a GyS. eredeti szövegei.

A következőkben az Árpád-kori szövegekből való deverbális nomenképzőket csupán a nyelvemlék megjelölésével sorolom fel, minden esetben hozzáértve a Magyar nyelvtörténet c. egyetemi tankönyv forrásjegyzékében található datálást (Kiss–Pusztai 2003: 925–934): HB. és HBK. 12. sz. vége/1195 k., KT. és KTSz. 13. sz. eleje/1350 k., ÓMS. 13. sz. közepe, GyS. 1310–1320 k.

2.1.1. Az *-at/-et* és az *-ás/-és* képzők korai szövegméleinkben

A produktivitás és a gyakoriság szempontjából kiemelt figyelmet kell fordítanunk az *-at/-et* és az *-ás/-és* képzőkre. Az ugyanazzal az igével alkotott származékaik összetetésével váltakozásuk, esetenkénti felcserélődésük, illetőleg párhuzamos képzésekben való előfordulásuk sokszor megfigyelhető.

Az ősi eredetű egyszerű *-t*-ből bővült *-at/-et* már a TA.-ban (1055) is megtalálható a *zakadat* 'szakadék' szóban. A 16. századig elsősorban az igei alapszó által megjelölt cselekvést, történést fejezte ki. A későbbiekben e szerepében fokozatosan háttérbe szorult a mai *-ás/-és* képzővel szemben. Ma általában a cselekvés, történéis eredményére vonatkozik, pl. *találat*, *igéret*. Gyakori toldalék, de már nem tekinthető termékenynek.

Az *-ás/-és* ma is egyike lelegevenebb képzőinknek, minden teljes ragozású igéből hozhat létre cselekvés, történéis jelentésű névszót, amit jól példáznak az újabb igék továbbképzései (pl. *menedzselés*, *faxolás*), viszont a cselekvés, történéis eredményének kifejezőjeként (pl. *tojás* 1604) már improduktívva vált.

Legrégebbi szövegméleinkből az olvasható ki, hogy igéhez főnévképzőként az *-at/-et* gyakran járulhatott akár cselekvésnévként (HB.: *intetvynec* 'intetének = rosszra késztetésének, unszolásának', *ildetutv* 'ildetétől = üldözésétől', *kinzotvratwl* 'kínzatótól = kínzásától'; KTSz.: *fugad[at]iat* 'fogadatját = fogantatását'; ÓMS.: *hullothya* 'hullata = hullása', *olelothya* 'alélata = alélása', *fuhaatum* 'fohászatom = fohászkodásom'; GyS.: *ielenetuben* 'jelenetében = megjelenésében, megmutatkozásában', *arulatia* 'áruhatja = árulása', *vadulatia* 'vádolatja = vádolása, vádaskodása', *fugadatia* 'fogadatja = fogadása, fogadtatása', *la(tatia)* 'látatja = látása'), akár a cselekvés eredményének (KT.: *kezdetutul* 'kezdetétől'; KTSz.: *mozotbevel* 'magzatóból', *tamadatia* 'támadatja = eredése, eredete', *aradatia* 'áradatja = származása') vagy tárgyának (KTSz. *fugadotianoc* 'fogadatjának = fogantjának, fogantatottjának', *latotuben* 'látatban = látomásban') kifejezésére. Nem teljesen biztos, de valószínű az idetartozása a KTSz.-beli bizonytalan olvasatú adatnak (*latecout* 'látatot = látomást').³

Az *-at/-et* képzős származékok továbbképzése is adatható, mind a két esetben a *csodálatos* szavunk szolgál példaként, amelyből az *-at* egyértelműen kielemezhető (KT.: *chudaltuf*, GyS.: *Chudalutuf*), annak ellenére, hogy a KT.-ben a két nyílt szótagos tendencia érvényesülése miatt a magánhangzó kiesett az utolsó előtti szótagból.

Az *-ás/-és* helyzetét, funkcióját itt most nem tudjuk bemutatni, hiszen e formáns ezekben a nyelvméleinkben egyáltalán nem fordul elő, bár minden biztonnal már az ősmagyar korban is működött. Az *-ás/-és* szerepének növekedése a kódexekben figyelhető meg. Ekkortól vannak adatok a két képző közötti funkciómegoszlásra, illetőleg párhuzamos jelentkezésükre is. Ugyancsak a kései őmagyar kor az az időszak, amelyben már elkezdődhetett az *-at/-et* visszaszorulása, illetve a vele képzett szavak jelentésszűkülése, esetenként lexikalizálódása (vö. Szegfü 1992: 290–295).

2.1.2. A korai szövegméleinkben előforduló többi deverbális nomenképző

Az *-at/-et* mint deverbális névszóképző egyértelműen uralja korai szövegméleinket, de érdemes áttekinteni azokat a formánsokat is, amelyek természetesen jóval kisebb arányban fordulnak elő, de ugyancsak igéből alkotnak névszókat.

³ Az értelmezéseket vö. Benkő (1980: 55–62) és A. Molnár (2005: 24–25, 81–82).

Az ősi eredetű egyszerű elemi, korán elhomályosult képzők közül az etimológiailag egymással összefüggő *-k* (a *lélek* különböző szóalakjaiban) és *-g* (a *világ*, a *virág* és a *boldog* előfordulásaiban), valamint az *-m* (*öröm* származékszóban) adathozható. (Vö. HB.: *vilagbele*, *bodug*, *lelic ert*; HBK.: *lulki ert*; KT.: *wýlag^{noc}*; KTSz.: *leluc*, *vilag*, *lelucnec*, *bodug*; ÓMS.: *vyलगum tul*, *urumētuul*, *Výlag uilaga viragnac uiraga*; GyS.: *bbodug*.)

Az *-ál/-él* ugyan ma már elavult toldalék, de egyértelműen kielemezhető pl. a *fedél*, *kötél* szavakból. A vizsgált szövegek közül a *halál* a HB.-ben ötször (*halalnec*, *halalál*, *halalut* [2x], *halalnec*), az ÓMS.-ban kétszer (*halal*, *halallal*) a GyS.-ban egyszer fordul elő (*halalanoch*), valamint a *val-* igetből képzett R. *valál* '(valóságos) helyzet, tény' *-val/-vel* ragos alakjában ugyancsak egyszer az ÓMS.-ban (*ualallal*). E formáns szoros kapcsolatban van az elemi képzőkkel, hiszen az *-al/-el* (*huzal*, *lepel*) az egyszerű ősi eredetű *-l* névszóképző és a hozzátapadt tövéghangzó kapcsolatából alakult ki, az *-ál/-él* mint variánsa a képzőbeli magánhangzó nyúlásával jött létre, pl. *fonal* ~ *fonál*. Természetesen az sem zárható ki, hogy a *halál* és a *valál* szóban is eredetileg rövid volt a magánhangzó, vagyis *-ál* volt a formáns kiejtése (vö. Benkő 1980: 47–48, 53).

A névszóképzők problémakörének kapcsán Benkő (uo. 181–182) elsősorban a *-ság/-ség*-gel foglalkozik rámutatva, hogy az Árpád-kori szövegelemékekben 27-szer előforduló formáns jellegzetesen (24-szer) denominális származékokból mutatható ki, ezt a funkcióját tekinthetjük eredendőnek. Az igékhez kapcsolódása analogikusan alakulhatott ki, emlékeinkben mindössze 3 deverbális adatra van példa (HB.: *uimad-fagucma*, HBK.: *birfagnop*, KTSz.: *výmad fagu[t]*).

Az *-alom/-elem* névszóképző-bokor először ugyancsak a HB.-ben jelentkezett, egyszerre több szóban is: *kegulmet*, *hotolm*, *nugulmabeli*. Megtalálható még a HBK.-ben *kegulmehel*, az ÓMS.-ban (*fyrolm*, *fyrolmol*, *kegulm*), valamint továbbképzett szóalakban a HBK.-ben (*Szerelme*) és a GyS.-ban (*fcidalmof*). Csak igei alapszó mellett fordulhatott elő, történetileg a *kegy-*, *nyug-*, *szer-* is igeiként értelmezhető, ezeket ma igei természetű kötött tőként határozhatjuk meg.

A toldalék mai hangalakja a kései ómagyar korban alakult ki. A mássalhangzó-torlódás feloldására ejtéskönnyítő magánhangzó toldódott be, valószínűleg ekkor rögzült a képzőegyüttesben a nyílt tövégi magánhangzó is (vö. D. Bartha 1958: 87). A nyelvújítás kora előtt már visszaszorult, de ezután az egyik legkedveltebb névszóképzővé vált. A NyÚSz. több mint 50 új származékot sorol fel, többségük napjainkban is használatos. Egy-két esetben névszóhoz is illesztették (pl. *bölcselem*, *uralom*), de alapvetően deverbális maradt. Népszerűsége átmenetinek bizonyult, ma már terméketlennek tekinthető.

Ugyancsak a terméketlen képzők közé soroljuk a *-dalom/-delem* főnévképző-bokrot is. Az ómagyar kor folyamán kétféleképpen is kialakulhatott, a *-d* gyakorító képző és az *-alom/-elem* főnévképző, illetve a *-dal/-del* gyakorító képző és a névszóképző *-m* összetapadásával, bár az utóbbi alakulásmód feltehetőleg ritkábban érvényesülhetett. Az *-alom/-elem* képzőhöz hasonlóan általában elvont cselekvést jelöl, származékai sok esetben a lexikalizálódott, nem transzparens képzések közé sorolhatók. Első előfordulása a KTSz.-hez köthető: *lacadalma* 'lakozása, lakhelye'. A többi korai nyelvemlékben nem található meg, a következő korszakokban sem vált gyakorivá, viszonylag hamar visszaszorult, de a nyelvújítók még felhasználták többségében igei, de néhányszor névszói alapszó mellett is pl. az *álladalom*, *forradalom*, *irodalom*, *javadalom*, *társadalom* stb.

szavak létrehozásakor. Inaktivitása ma vitathatatlan annak ellenére, hogy újabban is feltűnt egy-egy új képzésben: *égedelem* '(tréf) égetni valóan rossz gyerek', *köpedelem* '(biz) undorító dolog, személy'.

A *-vány/-vény* deverbális főnévképző-bokor már az ősmagyar korban kialakult. Lehetséges, hogy a TA.-ban található *afauuagi* 'mesterséges, ásott árok' szóalakból elemezhető ki e formánsunk első adata, de a hang- és alaktani magyarázatok nem teljesen meggyőzőek (vö. Hoffmann 2010: 168–170). A GyS.-beli előfordulását már senki sem vitatja: *tonohtuananac* 'tanítványának'.

A formánsunk leggyakrabban a cselekvés eredményét vagy tárgyát jelölő származékokat hozott létre, pl. *öntvény*, *oltvány*. A nyelvújítást megelőzően nem volt igazán produktív, sőt kezdett elavulni. A nyelvújítók azonban felelevenítették, számtalan új szót alkottak vele, esetenként nemcsak igéből, hanem főnévből is, pl. *ültetvény*, *emelvény*, *alapítvány*, *jelvény*. Ma is gyakori, de a nyelvújítás óta már terméketlennek tekinthető toldalék, csak egy viszonylag újabb származéka ismeretes: *rendezvény*.

Ugyancsak az ősmagyar korban alakult ki a cselekvés, történés elmaradását kifejező, az igék mellett *-tlan/-tlen* (*-atlan/-etlen*) változatban jelentkező képzőbokor. Ez az ún. fosztóképző már legkorábbi szövegmélekeinben is adatható. A KTSz.-ban az *utalatlon*, az ÓMS.-ban a *thudothlon* melléknevekben, a GyS.-ban pedig már egy *-ság/-ség* képzős főnév alapszavából elemezhetjük ki: *asztoltonfaga* [ártatlansága]. Hasonló jelentésben, illetve funkcióban sem ekkor, sem később nem jelenik meg egyetlen más képző sem.

A teljesség kedvéért megemlíthetjük a melléknevesült, illetőleg főnevesült melléknévi igeneveket is, amelyekre ugyancsak hozhatunk példákat. Ilyen a folyamatos melléknévi igenév képzőjének *-ű* változatát tartalmazó *keserű* melléknév a HB.-ben (*keferuv*) és az ÓMS.-ban (*keferu en*), valamint a befejezett melléknévi igenév képzőjével alakult *szülött* főnév a KT.-ben (*fcluttet*).

A különféle deverbális névszóképzők egymás mellett élését az Árpád-kori szövegek alapján már jól be lehet mutatni, de megfelelő adatok híján a képzőrendszerre vonatkozó fontos kérdéseket (gyakoriság, termékenység, funkciómegoszlás, felcserélhetőség stb.) a legtöbb esetben nem tudjuk kielégítően megválaszolni.

2.2. Produktivitás és gyakoriság a nyelvújítási „szinonim” új és régi képzők esetében

Korai nyelvméleink keletkezésének időszakában a szóképzés minden bizonyosan spontán folyamatok eredménye volt. A későbbiekben fel-felbukkant egy-egy tudatosan létrehozott új származék (pl. az ún. Huszita Biblia fordítójánál 1416 u.), de olyan szókinszbővítési törekvéseket, amelyek nemcsak befolyásolták, hanem hosszabb-rövidebb időre meg is változtatták az egyes képzők produktivitási és gyakorisági jellemzőit, csak a nyelvújítás korában figyelhetünk meg. A problémakörrel már többször foglalkoztam (T. Somogyi 1984, 2011), így most csak összefoglaló jelleggel térek ki a tárgyunkat érintő vonatkozásokra.

Érintenünk kell azt a kérdést is, hogy a nyelvújítók többsége nem volt tekintettel az egyes képzők alapvető, szabályosnak tartott szófaji irányultságára, így többször előfordult, hogy a deverbális nomenképzők nem igei alapszók mellett is megjelentek, sőt,

az ezekkel a képzésmódokkal létrejött új szavak – ha nem túl nagy számban is – beépültek a szókészletbe. E vonatkozásban utalni lehet a *-mány/-mény*, *-vány/-vény*, *-ár/-ér*, *-lék* főnévképzőkkel alkotott denominális, esetleg deadjektívális származékokra (pl. *okmány*, *eszmény*, *jelvény*, *televény*, *irodalmár*, *tüzér*, *hátralék*, *százalék*).

Természetesen nem csak a korábban szinte kizárólag igéhez kapcsolódó névszóképzőknél vált kevésbé hangsúlyossá a szófajváltó tulajdonság, és érvényesült a szófajjelölés mint alapvető, ősi képzőjegy. A deverbális nomenképzők száma is bővült azáltal, hogy a régebben kivétel nélkül denominális funkcióban kimutatható formánsokat igék mellé is illesztették. Idesorolható az *-ász/-ész* és a *-nok/-nök* foglalkozásnévképző (pl. *építész*, *szülész*, *történész*; *gyakornok*, *mérnök*, *vésnök*), valamint a *-ka/-ke* kicsinyítő képző (pl. *találka*, *röpke*).

Nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a képzők felújításakor ugyanúgy, ahogy egyes régi szavak felelevenítésekor, gyakran találkozunk a jelentés, illetőleg funkció megváltoztatásával, például tipikusan a cselekvés eredményét jelölő, tehát elsősorban tárgyias igéhez járuló névszóképzők megjelenhettek mint cselekvésnév létrehozói kifejezetten tárgyatlan igék mellett is. Jó példaként szolgálhatnak erre egyes *-mány/-mény* vagy *-más/-més* képzős szavak, amelyekre később még visszatérünk.

2.2.1. A produktivitás megváltoztatása: az elavult és/vagy ritka képzők felújítása

A nyelvújítás szókészlet-gazdagító módszereinek első rendszerezője és elemzője, Tolnai Vilmos (1929: 204–217) már kimutatta, hogy a leghatékonyabb eljáráson, a szóképzésen belül is kiemelkedő volt az elavult vagy ritka képzők felújítása. Hozzátehetjük, ez a későbbiekben a teljes képzőrendszer alakulására is nagy hatással volt, nem csekély mértékben járult hozzá a képzőszinonimák bővüléséhez. Most csak azokat a deverbális nomenképzőként is működő morfémákat sorolom fel néhány – többnyire ma is élő – példaszóval, amelyek a tárgyalt korszak idejére már kiszorultak a termékeny formánsok közül, de a nyelvújítók fel-, illetőleg megújították őket. A legtöbbjük esetében a produktivitás csak átmenetinek bizonyult, viszont egyesek esetében jócskán megnőtt a velük alkotott származékok száma, amiről majd a következő alpontban lesz szó. Természetesen az is a termékenység megváltoztatását jelenti, ha csak néhány új szó alkotásának erejéig vettek igénybe egy-egy már elavult képzőt.

Az *-alom/-elem* és a keletkezését, hangzását, valamint funkcióját tekintve is hozzá közel álló *-dalom/-delem* nyelvújítás kori népszerűségéről, átmeneti produktívá válásáról már volt szó első előfordulásuk kapcsán. A ma is használatos, fentebb már említett, valamint az *érzelem*, *történelem*, *vélelem*, *kötelem*, *illedelem*, *dörgedelem* stb. főnevek mellett számos olyat is fel tudunk sorolni, amely nem maradt fenn, pl. *képzelem*, *méltalom*, *tudalom* (vö. NyÚSz.). Mind a korábban spontán, mind a nyelvújítók által tudatosan alkotott *-alom/-elem*, illetőleg *-dalom/-delem* képzős főnevek jellemzően szemantikai képzések, mivel az alapszó és a származékszó közötti jelentéskapcsolat nehezen értelmező. Ezzel magyarázható, hogy termékeny mintául a későbbiekben nem tudtak szolgálni, a nyelvújítás korában viszont az elvontság kifejezése iránt megnőtt igényekhez nagyon jól tudtak alkalmazkodni. A *-dalom/-delem* a későbbiekben több esetben

is *-alom/-elem*-mé rövidült, illetőleg a hosszabb képzőbokrot felcserélték a hasonló jelentésű/funkciójú rövidebbel, vagyis tulajdonképpen egyenértékűnek vagy alakváltozatnak tekintették a két formánst, erre a kérdésre még visszatérünk.

A *-mány/-mény* és a *-vány/-vény* főnévképzőbokrok ugyancsak a nyelvújítók által felújított és igen kedvelt formánsok voltak. Ezt bizonyítja néhány jellemző példa a nyelvújítási származékok közül: *állítmány, kiadmány, tünemény, kötvény, kiadvány*. Annak ellenére, hogy szórványosan ma is alkalmazzuk őket egy-egy újabb képzésben (elsősorban a *-mány/-mény*-t: *kiosztmány, csatolmány*), már nem tekinthetjük őket igazán produktívnak. Sajátos kapcsolatokról, jelentés és funkció szerinti megoszlásokról, illetőleg megosztásokról, párhuzamos megjelenésükről ugyanazon ige mellett a későbbiekben – a szinonimitás változásai kapcsán – még szintén lesz szó.

A nyelvújítók több új főnevet is alkottak a viszonylag korán terméketlenül vált *-ály/-ély* és *-ány/-ény* képzőkkel is. Illesztették őket igéhez, főnévhez, melléknévhez is, most azonban csak a deverbális példák közül válogatunk: *aggály, borzadály, rejtély, szegély, tartály, nyitány, növény, töltény, vágány* stb. A NyÚSz. felsorolásából kiolvasható, hogy jó néhány mesterséges szóalkotás kérészetűnek bizonyult, pl. *csepegély, függély, dülény, ugrány*. Ebben a körben is megfigyelhető, hogy gyakoriak a nem transzparens, szemantikai jellegűnek értékelhető képzések, bár több esetben is kifejezhetik a nomen agentis vagy a nomen obiecti fogalmát. Egyes igék melletti párhuzamos megjelenésük ugyancsak megfigyelhető (pl. *tartály ~ tartány, vetély ~ vetény*), de esetlegesnek és perifériálisnak, illetve átmenetinek tekinthető. A nyelvújítást követően e képzőkkel már nem jöttek létre újabb derivátumok.

A régiségben is ritka volt, ebből következően sosem lehetett igazán termékeny a *-más/-més* képző, amelynek elsősorban veláris változatával találkozhatunk. A tárgyas igékből származó, nomen obiectiként értelmezhető *tudomás, látomás* mintájára hozták létre az *állomás, vallomás* főneveket. Könnyen belátható, hogy az *állomás* egyértelműen szemantikai képzésnek tekinthető, vagy legfeljebb a nomen loci kifejezőjeként fogható fel. Az *élemés* mint egyetlen adatolt palatális származék csak a CzF.-ban található cselekvésnévként 'élés' értelmezéssel. Kérdés, hogy számíthatjuk-e a nyelvújítási szóalkotások közé, és hogyan függ össze az *élemedik* igealakokkal? Láthatjuk, hogy a nyelvújítók megpróbálták feleleveníteni ezt a képzőt is, de az egy-két új származéktól eltekintve még időlegesen sem tudták produktívvá tenni, már nem volt szükség újabb deverbális nomenképzőre egyik fenti funkcióban sem.

Ugyancsak nem vált termékennyé a régiségben is meglévő *-cs* sem igék, sem névszók mellett. Ismerjük néhány deverbális származékát (pl. *gyutacs, tömecs, szivacs*), amelyet a nyelvújítók alkottak, de a nem transzparens képzésmód nem szolgált újabb képzések alapjául, igaz, a jól elemezhető, kicsinyítő funkcióval létrehozott denominális származékok (pl. *uracs, labdacs, szögecs*) sem váltak produktív mintává.

A felújított névszóképzők közül érdemes még röviden foglalkozni a már említett *-nok/-nök*-kel és a szintén elsősorban foglalkozást jelölő főnevek létrehozására alkalmazott *-ár/-ér*-rel. Keletkezésüket, történetüket, hangalakjukat illetően két nagyon különböző formánstról van szó.

Az 1024-től adatolható *-nok/-nök* mint jövevény toldalék került nyelvünkbe. Foglalkozást jelentő képzett szláv szavakkal együtt vettük át, majd – nem túl nagy számban – új foglalkozásneveket képeztünk vele. A nyelvújítás korában az eredetileg főnevekhez

kapcsolható formánszal többségében denominális származékokat hoztak létre (pl. *főnök, hírnök, parancsnok, tábornok*), de néhány igei (jellegű) alapszóhoz is illesztették nem csak foglalkozás vagy cím, rang megjelölésére (pl. *akarnok, írnök, látnök, mérnök, ülnök, védnök, vésnök, zsarnok*). Újabb képzésekben nem tudjuk kimutatni.

Az *-ár/-ér* már a TA.-ban (1055) is megtalálható, igaz az elhomályosult képzésnek számító *fehér* szóalakban (*feheruaru*). Eredetileg csak igei alapszóból hozhatott létre fő-, esetleg melléknévet. Általában a cselekvőt jelölte (pl. *búvár, vezér*), elsősorban ebben a funkciójában terjesztették el a nyelvújítók mint foglalkozásnév-képzőt. Ahogy az *-ász/-ész* és a *-nok/-nök* esetében sem foglalkoztak azzal, hogy milyen szófajú lehet az alapszó, e képzőt is egyaránt alkalmazták denominális (pl. *bankár, csatár, pincér, tüzér*), valamint új deverbális nomenek (pl. *futár, hordár, szakadár, tüzer*) megalkotásakor is. Érdekesség, hogy ugyan már e funkciójában sem számít termékenynek, de foglalkozásmegnevezésben újabban is előkerült: *vájár* (1937), valamint *olvasztár, forrasztár*. Öszszességében a foglalkozásnév-képzők között érvényesült a szinonímia.

Nem sorolható egyértelműen a felújított képzők közé az 1193 óta adatolható *-atag/-eteg* névszóképző-bokor. Elemei a mozzanatos, illetve műveltető funkciójú *-t* (*-at/-et*) és a névszóképző *-g*. Mai alakjában már az ómagyar korban rögzült. Eredetéből következően csak deverbális származékokat hozott létre, amelyek régebben főnevek is lehettek, pl. *görgeteg, fürgeteg-forgatag*. Később azonban jellegzetes melléknévképzőként működött, a nyelvújítók is főként ebben a szerepben alkottak vele nagy számban új szavakat, pl. *ingatag, élveteg, roskatag*. Egy-egy denominális származékot is találunk a példák között (pl. *álmata*), sőt néhány főnevet is (pl. *szörnyeteg, zuhatag*). Az igazán termékeny mintának azonban a deverbális melléknévképzés bizonyult, a NyÚSz. igen nagy számban sorol fel idetartozó – bár mint tudjuk, esetenként korábbról is adatolható – példákat. Jó néhány esetben az *-ad/-ed* : *-aszt/-eszt* képzőpárt egészítették ki vele analógiásan, pl. *herv-ad* : *herv-aszt* : *herv-atag*, *sáp-ad* : *sáp-aszt* : *sáp-atag*. Ma már elavultnak tekinthető, a vele képzett melléknéveknek gyakran régies vagy túlzottan választékos stílusértékük van.

2.2.2. A gyakoriság megváltozása

A nyelvújítók szókincsbővítési tevékenysége következtében a névszóképzők közül a jellemzően deverbális *-alom/-elem*, *-dalom/-delem*, *-mány/-mény* és *-vány/-vény* képzős szavak száma nőtt meg látványosan. Ez azt jelenti, hogy a korábban viszonylag ritka formánsok a nyelvújítás képzőfelújításának köszönhetően nagyon gyakorivá váltak, ma például *-alom/-elem* képzős deverbális nomenet több mint 50-et találunk a mai képzőinket számbavevő MKSz.-ban, annak ellenére, hogy új szavakat már nem alkotunk ezzel a képzővel. A *-dalom/-delem* képzőbokkal alakult deverbális főnevekből is 20-nál több van mai nyelvünkben. 60-nál is több deverbális származékban van meg a *-mány/-mény* és 70 körül van a hasonló *-vány/-vény* képzősök száma. Ha mindezekhez hozzávesszük a nem igei képzéseket is, még nagyobb számokat kapunk. Ha megnézzük az egyes szavak történetét, nyilvánvalóvá válik, hogy a mennyiségi növekedés a nyelvújítás következménye.

A nyelvújítást követően ugyancsak észrevehetően nőtt a korábbról viszonylag ritkán adatolható *-ály/-ély* és *-ány/-ény* névszóképzők deverbális származékainak a száma. A mai helyzetet tekintve, az MKSz.-ban több mint 25 *-ály/-ély* és csaknem 15 *-ány/-ény*

képzős szót találunk a deverbális névszóképzés fejezetében. A képzésmódot megvizsgálva mindkét képző esetében igazolható, hogy a gyakoriság megnövekedése a nyelvújítók tudatos szóalkotásainak köszönhető, hiszen a ma is használatos szavaknak közel a fele a kérdéses időszakban került szókincsünkbe.

Az *-atag/-eteg* névszóképző-bokor is az igen kedvelt nyelvújítási formánsok közé tartozott, viszont a későbbiekben nagyon sok származéka kiesett a nyelvhasználatból, pl. *múl-atag*, *sorv-atag*, *tesp-eteg*. Igaz, hogy azokat az *-at/-et* végű igékből levezetett származékokat, amelyeket az MKSz. e formáns körébe utal – pl. *reszk(et)* : *reszk-eteg*, *viszk(et)* : *viszk-eteg* – csak fenntartással tudjuk idesorolni, így is jóval több, mint 30 példát találunk a képző használatára.

3. Deverbális névszóképzők egyes szócsaládokban

A legszemléletesebben az egy-egy igei alapszóhoz tartozó névszói származékok sokfélesége mutatja, hogy a deverbális névszóképzők milyen széles kört fednek le, és hogyan érvényesülhetnek a szinonimitás és felcserélhetőség, illetőleg a párhuzamos előfordulás különböző esetei. Az adatok esetleges előfordulása, valamint a szócsaládok folyamatos bővülése miatt nem vizsgálhatjuk a kérdést valamely szűkebb időintervallumban, a szinkrónia és a diakrónia szempontjai óhatatlanul keverednek. Az igei alapú képzéseknél nem hagyhatjuk ki az érintett igekötős alapszavakat sem, mert nem egyszer előfordul, hogy adott képző valamely szócsalád esetében csak igekötős ige mellett jelenik meg.

Az itt következő példák kiválasztását illetően a legfőbb szempont az volt, hogy minél több névszó tartozzon ugyanahhoz az igéhez. A könnyebb áttekinthetőség érdekében nem foglalkoztam a több tőváltozattal rendelkező igékkel, mert a különböző származékok és az egyes tőváltozatok kapcsolódása számos olyan kérdést vet fel, amelyet szükségszerűen külön érdemes tárgyalni. (Jól szemlélteti a kérdést a *hisz* igéből képzett névszók sora, amelyben a derivátum alapjaként az *sz-es*, a *v-s* és a rövid, illetve hosszú magánhangzóra végződő tőváltozat is megtalálható, pl. *hivés*, *hit*, *hitel*, *hív*, *hívő*, *hitlen*, *hiedékeny*~*hivékeny*~*hiszékeny*. Külön érdekesség, hogy a *hiedelem* etimológiailag nem tartozik a szócsaládhoz.)

Az, hogy mindegyik bemutatott szócsalád alapszava alapnyelvi eredetű legyen, nem volt kitétel, mégsem tekinthető véletlennek, hogy azonos etimológiai körből kerültek ki. Nem végeztem átfogó vizsgálatot, de joggal feltételezhetjük, hogy ősi igéinknek van a legtöbb származékuk. Az is nyilvánvaló, hogy – ha nem túl nagy számban is – vannak még olyan tőigék, amelyeknek a szócsaládjában jelentős (7 vagy annál több) számú névszói származék elemezhető ki. Remélhetőleg a tendenciákat, a lehetséges képzésmódok jelentősebb hányadát a kiválasztottak alapján is elég hitelesen be lehet mutatni.

Az itt következő szócsaládokra vonatkozó adatokat a mai szinkrón értelmező szótárak ÉrtSz., ÉKSz.², a legfontosabb történeti szótárak (TESz., EWUng., NyÚSz.) szócikkeinek anyaga alapján állítottam össze. A mind teljesebb felsorolás érdekében lehetőség szerint utalok a CzF. és az ÚMTsz. idetartozó példáira, amelyek nemcsak bővítik a sort, hanem igen jól szemléltetik a variabilitást, a sokféle lehetőséget. Esetenként a különböző képzésmódok, illetőleg egyes képzők variánsai, alakváltozatai is feltűnnek e szótárak szócikkeiben. Nem zárható ki, hogy további szótárak bevonásával újabb érdekes származékokra bukkanhatunk.

A datálást illetően, ha a történeti szótárakban találtam előfordulási évszámot, azt feltüntettem, egyébként csak a szótárt jelölöm. Az igenevek képzőivel nem foglalkoztam, hiszen ezek paradigmászerűen jelennek meg. Kivételnek tekintem a főnevesült vagy melléknévesült származékokat, amelyeknél az igenévképzőt joggal tekinthetjük főnév-, illetőleg melléknévképzőnek. Annak a taglalásába most nem érdemes belemenni, hogy maga a származékszó kettős szófajú-e, vagy például az *-ó/-ő* melléknévi igenévképző mint főnév- és melléknévképző is működik-e, többes funkciójú vagy inkább funkcióváltásról, esetleg etimológiai egybeesésről van-e szó.

Ugyancsak nem térek ki a származékiigékből képzett névszókra és az egyéb többszörös képzésekre (pl. *adogatás, adósság, állítmány*). Kivételt csak abban az esetben tesztek, ha valamely képzésmód csupán egy továbbképzett szóalakból mutatható ki, sőt esetleg az sem zárható ki, hogy eleve ebben a formában jött létre (vö. *tudálékos*).

Igaz ugyan, hogy az *-ás/-és* képzős származékok elméletileg – paradigmászerűen – minden szócsaládban megvannak, mégis feltüntettem ezeket is elsősorban azért, hogy összevethetők legyenek az *-at/-et* képzős és az egyéb hasonló funkciójú formánsokkal létrejött származékokkal. A közvetlenül igéből létrejött fosztóképzős alakokat is – a szinonimasorba tartozásukkal való fenntartásokkal – általában felsorolom, hiszen meglátjuk nem minden esetben mutatható ki. Jelentést csak azoknál a szóalakoknál adok meg, amelyeknél a mai köznyelvi értelmezéstől alapvető eltérés mutatkozik, vagy maga a szó csak szűkebb használatú (szaknyelvi, nyelvjárási stb.), esetleg elavult vagy elavulóban van.

3.1. Az *ad* igéből képzett névszók

Az *ad* ige a vizsgált tekintetben a kiemelkedően gazdag szócsaládok közé tartozik. Az alapszó ősisége, gyakori előfordulása, szerteágazó jelentésstruktúrája a nyelvtörténet korábbi időszakában is kínálta a továbbképzést. A nyelvújítók mindezt még inkább kihasználták, aminek az eredménye ez a morfológiai és szemantikai vonatkozásban egyaránt igen változatos származéksor.

Az *adás* első biztos adata a Jókai-kódexben található (1372 u./1448 k.), de már egy évszázaddal előbb is feltételezhető erre vonatkozó adat (vö. TESz.). Ennél későbből való magának az *adat*-nak első ismert lejegyzése a Schlägli-szójegyzékből (1405 k.) ’adás’ jelentéssel. Jellemző, hogy a nyelvújítás idején ’adag’ (1815), illetőleg ’kiegészítés’ (1831) értelemben is szerepelt ugyanez a szóalak. Ugyanekkor, ugyanitt (Kresznerics 1831-es szótárában) már a mai jelentést is regisztrálhatjuk. Megjegyzendő, hogy Ballagi szótárából – 1864 – a többszörösen továbbképzett *adatolni* is kiolvasható.

Az *adomány* már megtalálható a Bécsi kódexben (1416 u./1450 k.), az *adalék* Geleji Katona (1645) alkotása lehet, ’hagyomány’ jelentéssel. Ez utóbbit a NyÚSz. szerint mai értelemben 1845-ben szótárta Fogarasi. Ugyancsak a nyelvújításnak, közelebbről Bugát Pálnak köszönhetjük az *adag* (1831) derivátumot, amely a jellegzetes *-ag/-eg* képzővel jött létre (vö. *tömeg, üteg* stb.). Tipikus nyelvújítási szóalkotás Erdélyi Jánostól az *adoma* (1851) is (vö. *gyurma, játszma* stb.).

Az *adó* minden bizonnyal a melléknévi igenév főnevesülésével jött létre, de számon tarthatjuk a névszóképzések között is. Mint személynév már 1210-ből adatható, a következő korai előfordulásai (1405 k., 1408) nem értelmezhetők teljes bizonyossággal, felmerül a tévesztés, elírás lehetősége. E főnevünk első egyértelmű adata a Bécsi kódex-

ben olvasható. Az *adós* (1456 k.) mint az *-ós/-ős* képzőbokkal létrehozott főnév közvetlenül az *ad*-ból vezethető le, ha az *adó* -s képzős származékának tekintjük, akkor nem tartozik tárgykörünkbe.

Ma csak igekötős *ad* mellett találjuk a *-vány/-vény* képzőt. A NyÚSz.-ban a *föladvány* címszó alatt szerepelnek az idevonatkozó adatok (*kiadvány* 1853, *beadvány* 1848, *feladvány~föladvány* 1857), valamint a párhuzamosan, hasonló jelentéssel alkotott *-mány/-mény* képzősökét is, *föladmány* 1812, *beadmány* 1845, *kiadmány* 1840. Ma csak a *kiadvány* és a *kiadmány* él egymás mellett, a *kiadmány* 'kiadvány' értelmezéssel, *rég hiv* minősítéssel található meg az ÉKsz.²-ban, a hivatali és a jogi szaknyelvben használatos. A NyÚSz. az *adomány* szócikkének végén utal rá, hogy Széchenyinél megtalálható az *advány* 'donatio, adomány' értelemben.

Végül megemlíthetjük a CzF.-ben felvett *adékony* melléknevet, amely az *-ékeny/-ékony* képzős származékok sorába illeszkedik, de végül nem terjedt el.

3.2. Az *áll* igéből képzett névszók

Számos érdekes kérdést vet fel az ugyancsak ősi *áll* ige névszói származékainak egymáshoz, a tőigéhez és a képzőrendszerhez fűződő viszonya is. Természetesen az ige sokrétű jelentésstruktúrája, a származékok jelentésspecializációi és a mesterséges szóalkotás is fontos szerepet játszottak abban, hogy a szócsalád névszói ága így alakuljon. Az *állat* és az *állás* egyaránt adatolható a Jókai-kódexben, az utóbbit helynévként már 1260-ban is lejegyezték, és a Jókai-kódexbeli előfordulása (108: *meg terteek ty allaftokra*) sem cselekvésnév, hanem 'status, hely' jelentésű.

Az *állat*-nak ekkor egyaránt lehetett 'állapot', 'lény' vagy 'dolog' értelme, ezt jól mutatja, hogy mindegyik jelentésre magából a Jókai-kódexből tudunk példát hozni. A 15. századi adatok alapján megállapítható, hogy a szó jelenthetett még 'lényeg'-et, 'eszköz'-t, 'termet'-et is. A mai értelemben 1519 körül adatolható először.

A szócsalád kibővülése a nyelvújításnak köszönhető. A felújított *-mány/-mény* képzővel hozta létre Dugonics a Mondolatban is kifogásolt *állomány*-t (1784) 'feltételezés és feltétel' értelemben, de mások 'szubsztancia, lényeg, létezés' jelentésben is használták, mai jelentése ugyan már fel-felbukkant, de csak később állandósult. A NyÚSz. adatai között találunk 1777-ből *állmány* szóalakot is ugyancsak a 'szubsztancia' kifejezésére. Természetesen felmerült az *állomány* is mint lehetséges alakváltozat, Fogarasi ezt tartotta jobbnak. Az *állvány* (1792) szót a maihoz közeli jelentésben alkotta meg Baróti Szabó Dávid az előbbiektől függetlenül. A szinonimitás szempontjából mindenképpen érdekes, hogy az *állag* (1837) és *álladék* (1831) is először 'szubsztancia' jelentéssel bírt.

Barcafalvi a 'status, állam' értelemben az *álladalom* (1786) szóalakulatot hozta létre, ezt szorította ki a későbbi *állam*, mely ugyan először 1836-ban jelent meg ebben a formájában, de mai 'status' jelentését csak Ballaginál (1851) nyerte el.

Ahogy az *álladék* és az *álladalom* sem maradt fent, úgy az 1800-ban megalkotott *állékony* se, bár még Ballaginál (1854) is megtaláljuk 'stabil' jelentéssel. A ritka *-más/-més* képzővel létrehozott *állomás* (1829) első adata még 'állás, beosztás' jelentésű volt, de már 1833-ban megjelent és el is terjedt a mai értelmében. Csak érdekeség, hogy 1873-ban még adatolható mint 'állapot' is.

3.3. Az *él* igéből képzett névszók

Az alapnyelvi eredetű *él* igénk esetében sem meglepő, hogy sokféle névszóképzővel kapcsolódhatott. Az *élés* első adata a TESz.-ben (1138/1329) személynevet takar, csak későbből adathatók a bizonyára régi 'élet', valamint 'élelem, eleség' jelentései (1528; 1398). Az ebből levezethető 'gabona' értelem az ÚMTsz. tanúsága szerint a nyelvterület nagy részén általános maradt.

Az *él* korán jelentkező névszói származékai közül az *élet*, az *eleség* és az *eledel* már a Jókai-kódexben is szerepel, sőt, az *eleség* tulajdonnévi adatként már 1266-ból is kimutatható. Az *élet* a Jókai-kódexben is többféleképpen értelmezhető: megvan a mai fő jelentése, de előfordul mint 'élelem' is. A későbbi adatokban regisztrálható a 'megélhetés' (Münchener kódex, 1416 u./1466), a 'használat' (1870) és a 'gabona' (1584), valamint 'a lakóház az udvarral és a melléképületekkel együtt' (1855–60) jelentés. Az ÚMTsz. ugyancsak gazdag jelentésstruktúrát mutat be, eszerint a felsoroltakon kívül e szó kifejezheti még a 'testi erő', 'öröm, jóleső érzés', 'emberi kapcsolat, viszony', 'széna', 'megdagasztott kenyértészta' fogalmakat is.

Az *eleség* és az *eledel* jelentésköre alapvetően az 'élelem, táplálék' szavakkal adható meg, annyit azonban érdemes megjegyezni, hogy az *eleség* jelenthet(ett) 'állati takarmány'-t (1575) és 'gaboná'-t (1800 k.) is.

Az *élelem* (1644) 'megélhetés, jövedelem' jelentése még 1782-ben is megvolt, de már 1755-ben megtaláljuk az 'élelmiszer, ennivaló' értelmezést is. Az *élemés* a ritka *-más/-més* képzővel alakulhatott, mint erről már volt szó, régies szónak minősítve 'élés' jelentéssel találjuk meg a CzF.-ban.

Természetesen a nyelvújítóknak e szócsalád bővítésében is nagy szerepük volt. Nekik köszönhető a ma is közismert *élmény* (1769) és *élenk* (1801) is, viszont sem az *élvény*, sem az *élekeny* – mindkettő Geleji szóalkotása (1645) ugyancsak 'élenk' jelentéssel – nem maradt fenn, bár a nyelvújítási javaslatok között később is előfordultak. Fontos megemlíteni, hogy az *élmény* eredetileg *élemény* alakban jelent meg 'eleség, élelem' jelentésben. Mai értelméhez közelít a 'használat, élvezet' jelentés (1826), és először 1840-ben olvashatjuk 'lelkileg átélte esemény'-ként, de rövidebb alakját csak Ballaginál (1854) nyerte el.

Az *éleny* 'oxigén' a legtöbb *-any/-eny* képzővel létrehozott elemnévhez hasonlóan nem tudott meggyökerezni nemcsak a köznyelvben, hanem a szaknyelvekben sem (vö. *bűzeny* 'kén', *kékeny* 'kobalt' stb.) ugyanúgy, ahogy a címszóként is szereplő vegytani műszók közül a szócsaládba sorolható *éleg* 'oxigénvegyület, oxyd' és *élecs* 'bázis képző oxyd, oxibázis' sem (vö. CzF.).

Az *él* családjába tartozik még a ma már csak továbbképzett alakokból kielemezhető *élv* (*élv-eteg*, *élv-ez*) főnév is, amely szintén az *él* ige nyelvújítás kori származéka (1821).

3.4. A *köt* igéből képzett névszók

A *köt* is alapnyelvi eredetű igénk közé sorolható, és egyike azoknak, amelyekből a különféle nomenképzőkkel már a régiségben is sok névszót képeztek. Ennek is, és a nyelvújítók buzgalmának köszönhetően a szócsalád feltűnően szerteágazó. Érdekes megfigyelni, hogy az egyes származékok jelentése milyen sokrétű, és mennyi változáson keresztül állapodtak meg mai értelmükben. Az is sajátos, hogy más-más képzővel több

esetben is hasonló értelmű derivátumok jöttek létre. Ilyen gyakran ismétlődő jelentések pl. a 'szerződés', 'kapcsolat', 'szalag', 'kötelezettség'.

A *kötés* a Jókai-kódexben még egyértelműen szerződést jelentett, a legrégebbiről ismert *kötél* (1130–40/12–13. sz.) első adata feltehetőleg személynevet takar, de ugyanekkorról ismert 'földmérték' értelemben is. Mai jelentése ugyancsak a Jókai-kódexben adathozható először, de még az ómagyar korban előfordult mint 'kötelezettség, feltétel' (1490) és 'kapcsolat, kötelék' (1495) is.

A *kötő* főnévként már 1211-ben felbukkan, igaz, csak mint személynév. 1617-től 'madzag, pánt', 1716-tól pedig 'kötény' jelentésben is adathozhatjuk. A *kötélék* 'köteg, nyaláb' jelentésű első előfordulása (1519 k.) ugyan kissé bizonytalan, a szóalak *kötőlék*-nek is olvasható, a fenti jelentésre 1550 körül van biztos adat. Pestinél (1536) 'csomag, batyu', Sylvesternél (1541) 'kötelek együttese, kötelzet' értelemben szerepel. A mai 'kapcsolat' jelentés Kazinczyhoz köthető (1803/1892).

A régiségben sem túl gyakori *-ány/-ény* képzővel alakult *kötény* esetében felmerül egy 1560 körüli adat, de nem elég meggyőző. Az első biztos adat a mai jelentéssel 1673-ból való. A derivátum jelenthette még a következőket: 'pántlika, szalagféle' (1708; 1792), 'füzér, fonadék' (1790/1891), 'ágyékkötő' (1815), 'sebre való kötés' (1859).

A *köt* névszói származékainak ugyan kiemelkedően hosszú a sora, de legtöbbjük első adata csak a 18. században tűnt fel. A változatos jelentésstruktúrájú *kötet* is ezek közé tartozik. A mai 'könyvkötet' jelentés 1782-ben már megjelent, ami egyben a kérdéses főnév első előfordulása volt. A szótárakból (TESz., NyÚSz.) kiolvasható jelentései még mint 'együttes, kapcsolat' (1786), 'köteg, csomó' (1790), 'fonálköteg, matring' (1790), 'szalag, kötő' (1796), 'a könyv kötése, burkolata' (1802), 'szerződés' (1807), 'sebre való kötés' (1847) is regisztrálhatók.

'Könyvkötet' jelentéssel alkották meg eredetileg a *köteg* szót is 1789-ben, de végül az 1841-ben lejegyzett 'csomag, nyaláb' értelem révén tudott szókészletünk tartós elemévé válni.

A nyelvújítás szóalkotásai körébe sorolható a *kötvény* (1835), amelyet eleinte *kötevény* (1782) alakban is megtalálunk, sőt a *kötemény* (1763) ~ *kötmény* (1833) is előfordult hasonló, illetőleg részben azonos jelentésben. Meglehetősen változatos jelentésstruktúrákat állíthatunk össze a történeti adatokból: 'bonyodalom' (1782), 'könyv kötése' (1835), 'szerződés' (1851), 'sebre való kötés' (1862), 'kötelezettség' (1866), 'kölcson értékpapírja' (1880). Évtizedekbe telt, míg a mai alak és jelentés kiszorította a többit.

Jellemző, hogy a *köt* igéhez igen sokféle névszóképzőt próbáltak kapcsolni, nem meglepő, hogy nem maradt ki az *-alom/-elem* sem. Földi János 'kapcsolat' értelemben hozta létre a *kötelem* derivátumot, de nem így, hanem az 1856-tól adathozható 'kötelesség, kötelezettség' jelentésben maradt fenn. A mai köznyelvben már régies, elavult szónak számít, de a jogi, illetőleg a katonai szaknyelvben használatos.

Megemlíthetjük még a ritka *-ék* képzővel létrehozott *köték* 'kötél, zsineg, szalag' derivátumot is, amely a NyÚSz. szerint Barczafalvinál (1792) és Sándor Istvánnál (1808) is megtalálható.

Hasonlóan érdekes a csupán a CzF. címszavai között szereplő *kötély* 'kötelesség' főnév. Ezen kívül a fosztóképzős *kötetlen* melléknév is megtalálható még a teljességre törekvő CzF. címszavai között.

Az ÚMTsz.-ből is kiegészíthető a *köt* névszói származékainak sora. A *kötencs~köttencs* 'csökönyös' jelentésű melléknév tájnyelvi meglétére utalószócikkek hívják fel a figyelmet.

Sajátosnak tekinthető, hogy a mai értelmező szótárakban meglévő *kötöde* első előfordulása minden bizonnyal jóval a nyelvújítás utánra tehető. Ennek oka az lehet, hogy a *fonoda*, *szövöde* mintájára alkotott kifejezésre csak akkor lett szükség, amikor megjelentek az első kis kötőgép(ek)kel dolgozó műhelyek. A *kötöde* szó datálása, illetve első lejegyzésének pontos dátuma még felderítendő, lehetséges, hogy az ÉrtSz.-ban szótarazták először.

Azt sem tudjuk egyelőre, hogy a *kötészet* főnév mikor bukkant fel nyelvünkben. Az ÉrtSz.-ban már szerepel a *könyvkötészet* 'könyvkötéssel foglalkozó iparág; könyvkötő részleg, műhely' szóösszetétel utótagjaként. Ma a nyomdászok, könyvkiadók a *kötészet* szót önállóan is gyakran használják 'könyvkötő részleg, műhely, könyvkötészet' értelemben.

3.5. A *tud* igéből képzett névszók

A szintén alapnyelvi eredetű *tud* ige névszói származékai is változatosak, és a szinonimitás szempontjából is sok tanulsággal szolgálnak. Közülük érdekes módon a fosztóképzős melléknévi szóalak a legkorábbi előfordulású: a *tudatlan* már az ÓMS.-ban szerepel. A Jókai-kódexből adatható először a *tudomány* és a *tudós*, korai példát szolgáltató a *-mány/-mény* főnév- és az *-ós/-ős* melléknévképzőre is. A *tudás* nem sokkal későbbi, a Bécsi kódexben már előfordul, a *tudat* viszont csak 1792-ből maradt fenn, ami természetesen nem jelenti azt, hogy korábban nem volt meg a nyelvben. A *tudomás* első adata 1643-ból származik, de továbbképezve (*tudományos*, 1380) századokkal előbből is kimutatható nyelvünkben.

A már elavult *tudákos* (1585) és a napjainkban is használatos *tudálékos* (1789) feltehetően nem közvetlenül az alapszóból vezethetők le. A **tudák* vonatkozásában egyáltalán nincs adatunk a közbenső alakra, viszont a NyÚSz. közöl egy 1807-re tehető *tudalék* 'theória' jelentésű származékszót a *tudalom* szócikkében. Ez utóbbi – Gyöngyösinék tulajdonított – *tudalom* 'tudomány' (1700) hiába illeszkedik bele az *-alom/-elem* képzős sorba, nem tudott meggyökerezni a nyelvhasználatban, bár a CzF. még tárgyalja. A *tudor* (1836) ugyan még bekerült az ÉKsz.²-ba is, de elavultnak számít már mind 'tudós', mind 'doktori fokozattal rendelkező személy' jelentésében.

3.6. Az *ír* igéből képzett névszók

Érdemes sorra venni az ótörök eredetű *ír* ige névszói származékait is. Ez a szócsalád még terjedelmesebb, mint az *ad* igéé, de több olyan tagja is van, amely napjainkra már részben vagy teljesen elavult. A Jókai-kódexben adatható *írás* 'leírt szöveg', illetőleg a Münchener kódexben megtalálható *irat* 'festmény' (1416 u./1466) mellett csupán az *író* (? tn 1392) fordul elő az ómagyar korban, a többi a nyelvújítás termékének tekinthető: *iromány* (1784), *írnok* (1794), *írász* 'íródeák' (1794), *irodalom* (1837), *iroda* (1843), *írály* 'stílus' (1851), *iroma* 'epigramma' (1872). Az *irat* mai jelentése ugyancsak a nyelvújításhoz köthető (1803).

Bár az *irka* (1806) az *irkál*-ból elvonással jött létre – fenntartással ugyan –, de idesorolható, viszont az *író ón* összevonásával alkotott *írón~irón* nem felel meg feltételeinknek, nem tekinthetjük képzett szónak.

A NyÚSz. megemlíti, hogy az *íromány* első adata matematikai műszó 'képlet' jelentéssel, de már 1787-től a maihoz hasonló értelemben fordul elő, igaz, hogy adathozható egyfajta törekvés a *-vány/-vény* képzővel való szembeállítására: *íromány* 'írni való dolog', *írovány* 'írott dolog'. Hozzátehetjük, hogy a CzF. az *írovány*-t egyszerűen az 'írat' jelentéshez utalja. A Dugonicsnál (1794) található egyaránt foglalkozást jelölő *írnok* és *írás* kettősére még visszatérünk.

A CzF. szócikkeit tovább böngészve érdekes címszavakra, utalásokra bukkanhatunk ezzel a szócsaláddal kapcsolatban. Az *iroda* e szerint *irota* változatban is létezett, ami a *-da/-de* képző alakulásmódjához érdekes adalék (vö. *szálloda~szállota*, bővebben T. Somogyi 2003). Az *íralom* megléte 'irodalom' jelentésben pedig az *-alom/-elem~-dalom/-delem* párhuzamos meglétére, szinonimitására újabb adat (vö. *győzelem~győzedelem* stb.)

Ugyanitt mint az *ír* ige névszói származéka szerepel az *iracs* is, amelyről megtudhatjuk, hogy 'egy fajta száraz festékből készített ecset', továbbá *írola*, *írla* szóalakokat is találunk 'ceruza' értelemben.

Az *íratlan* melléknév a CzF.-ban önálló címszó, az egyéb (történeti) szótárakban nem szerepel. Viszont még a CzF. sem veszi fel az *íroma* 'epigramma' magyartitási kísérletet (*ír + -oma*), amelyet a NyÚSz.-on kívül csak Ballagi 1872-es szótára tartalmaz.

4. Változó szinonimitás

Az előzőekben bemutatott szócsaládok, illetőleg névszói tagjaik jelentésváltozásai olyan képet tárnak elénk, amelyben az egyes képzők funkcióinak más képzőkével való átmeneti vagy tartós egybeesését joggal feltételezhetjük. A régiségben kikövetkeztethető vagy átmenetileg kialakult szinonimasorok térben és időben egyidejűleg és egy helyen való meglétét a legtöbb esetben nem tudjuk bizonyítani, tehát a jelentés- és/vagy funkcióegyezéseket és változásait csupán néhány példával szemléltethetjük részben az eddigi, részben további példák alapján. A szócsaládok és az egyes képzők történetét szemlélve nemcsak feltételezhetjük, de tapasztalhatjuk is, hogy a legtöbb esetben a nyelvhasználat gazdaságosságra törekvése hozta magával a szükségtelen egybeesések kiküszöbölését.

Mai nyelvhasználatunkat tekintve szembevetendő, hogy deverbális névszóképzőink többsége ugyan megfelelően kielemezhető, de többségük már egyáltalán nem vagy csak alig nevezhető produktívnak. A kielemezhetőség alapfeltétele, hogy több hasonló képzésben előforduljanak, és lehetőleg az alapszó is jól felismerhető legyen. Ezeknek a feltételeknek a teljesülése esetén az alapszó és a származékszó jelentése, jelentéskapcsolata alapján tudjuk az adott képző funkcióját, használati értékét meghatározni. Mint láttuk, az alapszó szófaji jellemzői bár nem elhanyagolhatóak, de kevésbé fontosak. Az egyes azonos vagy legalábbis hasonló funkciójú formások párhuzamos jelentkezése akár ugyanazon, akár különböző tövek mellett a képzőszinonimitás történetiségével kapcsolatos kérdések sorát veti fel. A továbbiakban csak a vizsgálati irányokat vázolom fel, az igazán kielégítő válaszokhoz sokkal részletesebb kutatásokra van szükség.

4.1. Képzőváltakozások ugyanazon alapszó mellett

A következőkben olyan esetek közül válogatunk, amelyeknél jellemző, hogy bizonyos képzők (kettő vagy akár több is) szinonima jelleggel váltakozva, felcserélhetően vagy legalábbis egymással egyenértékűen hozhattak létre hasonló származékokat. Természetesen a hosszan sorolható példák közül csak néhány jellemzőt emelünk ki.

4.1.1. Az *-at/-et* és az *-ás/-és*

Láthatuk, hogy legkorábbi szövegelemleinkben az *-ás/-és* nem fordul elő. Első adatai oklevelek szórványaiból személynevekben mutathatók ki (vö. Szegfű 1991: 194). Rendszerszerű jelentkezése a kódexek korától figyelhető meg. A kései ómagyar korban jellemző volt, hogy az *-at/-et* és az *-ás/-és* szinte korlátozás nélkül alkothattak bármely igéből cselekvésnevet és párhuzamosan is előfordulhattak. Természetesen egyik sem csak nomen actionis funkcióban működött, mindkettőnél megfigyelhető a nomen acti szerep is. Már a korszak végén elkezdődött az *-at/-et* visszaszorulása elsősorban cselekvésnév funkcióban, és ezzel együtt vált mind általánosabbá az *-ás/-és* használata (vö. Szegfű 1992: 292–293). Mint említettem, mai nyelvünkben az *-ás/-és* kapcsolódása az igékhez a cselekvés, történés, létezés megnevezésére paradigmászerűnek tekinthető, többek közt ennek okán vetette fel Antal László, hogy a *-ni*-vel szemben ezt kellene főnévi igenévképzőnek tekinteni (vö. 1977: 123).

Az *-at/-et* tehát még az ómagyar kor végén háttérbe került, sokszor még nomen actiként is más formánsok vették át a szerepét. Jól szemléltethetjük helyzetét a *kér* ige származékai kapcsán. A *kérés* és a *kérelem* azonos jelentésben szerepel már a Jókai-kódexben (6, ill. 153). A 'kérés, kérelem' értelemben alkotott *kérvény* (1845) pedig már nyelvújítási alkotás. Érdekes, hogy az Apor-kódexben (1416 u./1490 k.) megtalálható *kéret* mint 'kérés' teljesen eltűnt a nyelvhasználatból, de a *kérés-kérelem-kérvény* szóhármás máig él.

Az *-at/-et* utóéletével kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy a nyelvújítás korában nemcsak felelevenítették, hanem gyakorivá is tették ezt a formánst is, bár az így alkotott származékok jelentős hányada nem maradt meg. Sokatmondó, hogy a NyÚSz. Függelékében Szily egy teljes oldalon sorolja az e képző származékának tartott új vagy újnak vélt szavakat. Igaz, hogy nem mind tekinthető tisztán *-at/-et* képzősnek, sok esetben a *-lat/-let*, illetőleg a *-zat/-zet* képzőbokrót lehet kielemezni belőlük (pl. *mondolat*), sőt ezek között denominális példákat is fellelhetünk (pl. *négyzet*, *egészlet*, *segédlet*).

4.1.2. A *-mány/-mény* és a *-vány/-vény*

A két képző már a régi nyelvben is erős alaki és funkcionális rokonságot mutatott, de a korábbi adatokban nem találunk példát arra, hogy előfordultak volna ugyanazon alapszó mellett. Közismert viszont, hogy a formánsok felújításakor a *-mány/-mény*-nyel váltakozva alkalmazták a nyelvújítók a szintén elavulóban levő *-vány/-vény*-t, pl. *festvény~festmény*, *intézhvény~intézmény*, *kötvény~kötmény*. Egyes nyelvújítók azonban megpróbálták szétválasztani őket úgy, hogy a *-mány/-mény*-nyel csak tárgyas, a *-vány/-vény*-nyel pedig csak tárgyatlan igékből lehessen új szavakat alkotni. Azonban hiába próbálták többek között az *eredmény*-t *eredvény*-re, az *indítvány*-t *indítmány*-ra cserélni. A legtöbb esetben a nyelvhasználók alakváltozatként értelmezték őket, és valamelyik kiszorította a másikat még akkor is, ha a szóalkotók szándéka szerint a

derivátumok eredetileg nem lettek volna azonos jelentésűek. (pl. *bizonyítvány* 'dokumentum', *bizonyítmány* 'bizonyíték'; *indítvány* 'indíték, motívum', *indítmány* 'kezdeményezés, indítvány'). Van azonban néhány olyan ige, amely ma is használatos mindkét képzővel, természetesen eltérő jelentésben, pl. *állomány~állvány, kiadvány~kiadmány*.

Általában viszont megpróbálták kiküszöbölni az alaki hasonlóságot. Ennek eredménye, hogy a „kiszorított” jelentést más képzővel fejezték ki. Ezt igazolja, hogy a mai *bizonyíték, indíték* is nyelvújítási szóalkotás. Hasonló szópárokat lehet még sorolni, de a jelentéskapcsolat szinte mindegyiknél különböző. A régi nyelvi *hagyomány*, amely már a Münchener kódexből adatolható cselekvésnévként, 1478-tól már biztosan jelölhette a 'hagyaték, örökség' fogalmát. Ebben az értelemben használta többek között még Kármán és Jókai is (vö. *Fanni hagyományai*, ill. *A remete hagyománya*). Magát a *hagyaték* kifejezést a nyelvújítók hozták létre (1784), és 1836-ban Fogarasi már 'örökség' jelentéssel szótárta. A jelentésegyezés hamarosan megszűnt, mai szótáraink már határozottan elkülönítik őket.

A *választmány~választék* kettősének tagjai esetében a *választék* a korábbi (1635), ekkor még a cselekvést, illetőleg annak eredményét jelölte. 1787-ben a *választmány*-t is nomen obiecti értelemben alkotta Barczafalvi, csak 1834-től adatolhatjuk a maihoz közelítő 'küldöttség' jelentésben. Ekkortájt, 1838-ban már a *választék* jelentése is megújult 'kiválasztás, választási lehetőség'-ként értelmezi a korabeli szótár. Ha nem is nevezhető mindkét szó a nyelvújítás közvetlen termékének, de jelentésük egyértelmű megkülönböztetése és rögzítése is ehhez a korhoz köthető.

Kifejezetten nyelvújítási szópár a *készülmény~készülék* (1859), a sort kiegészíti még a Jedliktől 'készülék' jelentésben használt *készület*. Fennmaradni csak a *készülék* tudott ebben az értelemben, a *készülmény* kísérletszinten megrekedt.

Szintén a *-mány/-mény* képző felújításához kapcsolódik a *bizottmány*, amely 'bizottság' jelentésben már 1848-tól adatolható. A későbbiekben teljesen kiszorította a szintén nyelvújítási *bizottság* (1807). Ez eredetileg *meg* igekötővel szerepelt, és 'küldöttség'-et jelentett. Idővel lemaradt az igekötő, és a mai értelemben és alakban terjedt el.

4.1.3. Az *-alom/-elem* és a *-dalom/-delem*

A funkciójában és hangalakjában is nagyon hasonló, sőt a *-d* végű igék mellett nehezen megkülönböztethető *-alom/-elem* és *-dalom/-delem* képzőbokrokról előzőleg a korai szövegelemlek és a kedvelt nyelvújítási szóalkotások kapcsán is volt szó. Tudjuk, hogy mindkettő már az ősmagyar korban kialakult, a kései ősmagyar korban az elvont cselekvést jelentő főnevek legproduktívabb kifejezőjévé az *-alom/-elem* vált, ennél szűkebb körre korlátozódott a *-dalom/-delem* használata (vö. Szegfü 1991: 196–197, 1992: 292–293).

Azt, hogy a két képzőbokr mennyire összemosódott, jól mutatják a *fel-*, illetőleg kicserélhetőségükre vonatkozó példák. Gyöngyösinek tulajdonítjuk, hogy a jó hangzás érdekében megrövidítette a már a Jókai-kódexben is megtalálható *bizodalom* és *győzedelem* szavakat, gyakorlatilag a *-dalom/-delem* képzőt felcserélte az *-alom/-elem*-re, így alakult a *bizalom* (1700) és a *győzelem* (1693). (Ezek a szóalakok majdnem teljesen kiszorították a hosszabb változatot, de a *nincs hozzá bizodalмам* szókapcsolat ebben a formában rögzült, és nem mondható, hogy *vki győzelmeskedik*, csak az, hogy *győzedelmeskedik*.)

Érdekes, hogy a HB.-ben meglévő *nyugalom* mellett már a Jókai-kódexben megjelent a hosszabb *nyugodalom*. A magyarázat az lehet, hogy az *-alom/-elem* képző járulhatott a hamar kötötté váló, a paradigmában *sz-es* és *v-s* változatban jelentkező *nyugigető* mellé is, majd a *-d*-vel kiegészült tőhöz is. A *nyugodalom* ma stílusértékében tér el: régies, illetőleg ünnepélyes használatú.

Gyöngyösi példájára más szavakat is próbáltak rövidíteni, például a Bécsi kódex óta adatolt *birodalom* helyett Kisfaludy Sándor azonos jelentésben a *biralom* (1825) alakot ajánlotta.

Több esetben fordult elő, hogy azonos jelentésben mind a hosszabb, mind a rövidebb képzőt a nyelvújítók illesztették ugyanazon igéhez, de csak az egyik változat maradt meg, pl. *irodalom* (1832) ~ *iralom* (1845). Arra is van példa, hogy egyik származék sem élte túl a nyelvújítást, pl. a *szenvedelem* (1812) ~ *szenvelem* (1861) szóalakokkal szemben a velük azonos jelentésű *szenvedély* (1820) van meg mai nyelvünkben is.

Egyébként találunk mintát az *-alom/-elem* ~ *-dalom/-delem* mellett azonos funkcióban jelentkező *-ály/-ély*-re is: a *veszedelem* és a *veszély* is adathozható a Jókai-kódexből, némi jelentéskülönbséggel mai nyelvünkben is megvan mindkettő. Az *aggodalom* (1584) mellé a nyelvújítók megalkották az *aggály*-t (1823), a kétféle szóalak alkalmas az érzékletes különbségtételre a jelentések tekintetében.

Ehhez a körhöz tartozik még az *álladalom* > *állam*-féle rövidítések terjedése. Az *illedelem* (1836) a továbbképzések alapjaként megmaradt (*illedelmes*), de maga a főnév ma *illem* formában használatos.

4.1.4. Példa a szinonímia kialakulására: az *étek* és az *étel*

Némileg ellentétes folyamatot mutathatunk be az egyaránt az *eszik* igéből képzett *étek* és *étel* főnevek története alapján. Az ÉKsz.²-ban ma azt olvashatjuk, hogy mindkettő 'táplálék' jelentést hordoz azzal a különbséggel, hogy az *étek* *rég irod* minősítéssel szerepel. Ez a stílusminősítés már egyértelműen utal a szinonimitás gyengeségére, az *étek* mai nyelvünkben alig fordul elő. Úgy tűnik, korábban nem volt azonos a jelentésük, legalábbis erre mutat, hogy ugyan mindkét szó szerepel a Jókai-kódexben is, de az *étel* a maitól eltérő értelemben cselekvésnévként található:

Kÿ uezÿuala az talbalol az *etkett* ['táplálékot'] (103)

Elnem yewuala *etelnek* ['evésnek'] ydeÿen (84).

Meg kell jegyezni, hogy a Birk-kódexben (1474) már adathozható az *étel* 'ennivaló, eledel' jelentésben, valamint az is érdekes lehet, hogy a ma már csak kötött tőként használatos *ét* a Jókai-kódexben (92) ugyancsak 'evés, étkezés' értelemmel szerepel.

4.2. A mesterséges szóalkotások hatása a deverbális névszóképzők rendszerére

A természetes és a mesterséges szóalkotások hasonlóságaiból és különbözőségeiből adódóan a szinonimitás módosulásai jól érzékeltethetők. Kétségtelen, hogy a leglátványosabb változásokat a deverbális névszóképzők rendszerében is a nyelvújítók okozták, a fentebb bemutatott szóalkotási kísérleteik és eredményeik ezt igazolni látszanak.

Ha a felhozott példákat nézzük, adódik a következtetés, a nyelvújítók szóalkotásai révén megnőtt a képzőszinonimitás. Különösen jellemző ez a valamiféle elvontságot kifejező deverbális nomenképzők körében. Főleg a képzőfelújításoknak köszönhető, hogy a jelentés- és stílusárnyalatok jól érzékelhető megkülönböztetésére alkalmas szócsaládok

jöhettek létre a különböző szinonim képzők egy szócsaládban való megjelentetésével. Erre a legszemléletesebb példák a *köt* szócsaládjában vannak, ahol szinonimitás tekintetében ugyancsak gazdag anyagot találhatunk. Az egyes szavak mellett feltüntetett jelentések hosszú sora többszörös egyezést mutat. 'Szerződés' értelemben megtalálhatjuk a *kötés*, *kötet*, *kötvény*~*kötmény* szóalakokat, de a *kötet* és a *kötvény* jelenthette a 'könyv kötését, burkolatá'-t is, ma ugyanezt maga a *kötés* szó fedi.

Ha nem a szócsaládok felől vizsgáljuk a képzésmódokat, hanem azt nézzük meg, hogy az azonos, de legalábbis azonosnak tekinthető funkciókat mely képzők fejezheték ki, illetőleg milyen új vagy felújított képzőkkel bővítették a választékot, érdemes konkrét és egyértelmű példákat választani.

A jellegzetes nyelvújítási szóalkotásokat sorra véve, amelyek valamely ún. foglalkozásnév-képzővel jöttek létre, elég széles a kínálat, pedig alapvetően nem tipikus deverbális képzésmód. A példák közül nem egy már korábban is szerepelt, de érdemes ebben az összefüggésben is szemügyre venni őket. Az adott képzők természetesen más funkcióban is jelentkeztek, de erre most nem célszerű kitérni.

Az *-ár/-ér* képzővel hozták létre pl. a *futár*; *hordár*; *üzér* szavakat, deverbális képzésekhez használták az *-ász/-ész*-t, pl. az *építész*, *festész*, *íráász*, *költész* származékok megalkotásakor, de új képzőket is alkalmaztak, így a *-nok/-nök* többek között az *írnok*, *mérnök*, *vésnök*, az *-onc/-enc/-önc* e funkcióban a *futonc*, *költönc*, *küldönc* létrehozásában játszott szerepet. Az *-ász/-ész* képzőnek igékhez illesztését Döbrentei is kifogásolta, ezért ő helyette az *-ár/-ér*-t részesítette előnyben az ilyen típusú szóalkotásoknál, pl. *épitér*; *festér* és *költér*. Javaslatait nem tudta elfogadtatni.

Tanulságos, hogy csak a *-nok* képzős származék maradt meg a Dugonics alkotta *írnok*~*íráász* kettőséből, pedig megpróbált köztük különbséget tenni, az *írnok* a magasabb rangú írásbeli munkát is végző személyt, az *íráász* az alárendelt, egész nap körmölő beosztottat jelölte volna. A *futonc* helyett a *futár* terjedt el, valószínűleg azért, mert az *-onc/-enc/-önc* képzőnek gyakran van rosszálló, lekicsinylő jelentésárnyalata (vö. újabban *nyalonc*). Ugyanez lehet a magyarázata a *költönc* sikertelenségének. Kiesett a *festész* is, pedig 'festőművész' jelentésben lett volna létjogosultsága szemben a korábbi *festő* főnév 'szobafestő' értelmezésével. A *költész*~*költér* szóalakok felett is győzedelmeskedett a *költő*, lehet, hogy ez segítette a *festő* rögzülését a művészember megnevezésében.

5. Összegzés és kitekintés

A deverbális névszóképzők közötti jelentés- és funkcióbeli összefüggések, alaki hasonlóságok témaköre kimeríthetetlen akár szinkrón, akár diakrón szempontból közelítjük meg. Az is a kérdések hosszú sorát hozza magával, ha akár a képzők, akár az alapszavak tulajdonságait, illetőleg a kapcsolódási lehetőségeket akarjuk rendszerezni. Jelen áttekintésben arra szerettem volna rávilágítani, hogy melyek azok a vizsgálati irányok, amely a rendszer további feltárását segítik.

Néhány általános megállapítást azonban az eddigiek alapján is tehetünk. Bebizonyosodott többek közt a nyelvi gazdaságosság érvényesülése a szinonimnak tekinthető névszóképzők körében. Ennek legfőbb bizonyítéka, hogy a nyelvhasználat a felcserélhetőséget rendszerszerűen kiiktatja, illetőleg a nagyon hasonló formánsokat a funkciók árnyalt megosztására használja fel. Ezzel együtt jár a változatosságra törekvés, és így az

egyedülállóan vagy szinonimnak tekinthető képzők új szerepet kapnak. Mindennek eredményeként sok jelentésű képzőcsoportok és tág jelentésű képzők jönnek létre. Az irányokat és az arányokat további szócsaládok minél részletesebb vizsgálatával, és a körbe tartozó képzők jelentésstruktúrájának, funkcióváltozásainak mélyreható elemzésével lehet megállapítani.

Azt is biztosan megállapíthatjuk a már bemutatott példák alapján, hogy elsősorban a mesterséges szóalkotások (nyelvújítás) hoztak jelentős változásokat a termékenységi minták és a gyakoriság módosulásában, de észrevehető eltolódások természetes úton is létrejöttek, elég csak az *-ás/-és* képző előretörésére és kiugrására utalni. Ugyancsak igaz, hogy nemcsak tudatosan, hanem spontán is létrejöhetnek új képzők, viszont a nyelv jellegzetességeit mesterséges beavatkozással nem lehet megváltoztatni. A nyelvújítás révén felerősödött szófaji átjárhatóság összhangban van nyelvünknek az alapnyelvből örökölt azon tulajdonságával, hogy képzőink sokkal erősebben szófajjelölők, mint szófajváltók.

A továbbiakban szükség lesz az újabb, esetleg még nem szótározott nyelvi példák összegyűjtésére is. Mindez hozzájárulhat ahhoz, hogy igazolhassuk a feltételezett tendenciákat a produktív és improduktív képzések, a termékeny minták és analógiák tekintetében a 21. század nyelvhasználatára vonatkozóan.

HIVATKOZÁSOK

- Antal László 1977: *Egy új magyar nyelvtan felé*, Budapest, Magvető Kiadó.
- Benkő Loránd 1980: *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegelemélei*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Benkő Loránd 1984: *A magyar fiktív (passzív) tövű igék*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Bereczki Gábor 2003: *A magyar nyelv finnugor alapjai*, Budapest, Universitas Kiadó.
- Berrár Jolán 1974: Új szempontok és módszerek a szóképzés vizsgálatában, in Rácz Endre – Szathmári István szerk.: *Tanulmányok a magyar nyelv szófajtana és alak-tana köréből*, Budapest, Tankönyvkiadó, 99–125.
- D. Bartha Katalin 1958: *A magyar szóképzés története*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- CzF. = Czuczor Gergely–Fogarasi János 1862–1874: *A magyar nyelv szótára I–VI*, Pest [később] Budapest.
- ESz. = Zaicz Gábor főszerk. 2006: *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*, Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- ÉKsz.² = Pusztai Ferenc főszerk. 2003: *Magyar értelmező kéziszótár*, második, átdolgozott kiadás, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ÉrtSz. = Bárczi Géza–Országh László főszerk. 1959–1962: *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- EWUng. = Benkő Loránd szerk. 1992–1993: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen 1-6*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Hoffmann István 2010: *A Tihanyi Apátság alapítólevele mint helynévtörténeti emlék*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk. 2003: *Magyar nyelvtörténet*, Budapest, Osiris Kiadó.

- Ladányi Mária 2007: *Produktivitás és analógia a szóképzésben: elvek és esetek* (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 76.), Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Ladányi Mária 2008: *Produktivitás és analógia a szóképzésben: a magyar főnévképzés néhány esete, Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII*, 349–430.
- MKSz. = Janurik Tamás 2009: *Magyar képzőszótár*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- A. Molnár Ferenc 2005: *A legkorábbi magyar szövegemlékek. Olvasat, értelmezés, magyarázatok, frazeológia*, Debrecen, Debreceni Egyetem, BTK Klasszika-filológia Tanszék.
- MSzFgrE. = Lakó György szerk. 1967–1978: *A magyar szókészlet finnugor elemei, I–III*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- NyÚSz. = Szily Kálmán 1902–1908: *A magyar nyelvújítás szótára*, Budapest.
- T. Somogyi Magda 1984: A nyelvújítási képzések és mai magyar nyelvünk szóképzési rendszere, *Magyar Nyelv* **80**, 305–313.
- T. Somogyi Magda 1987: *A passzív igetövek leíró vizsgálata a magyarban = Nyelvtudományi Értekezések 125*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- T. Somogyi Magda 1991: Az *-l* műveltető képző vizsgálatának története, különös tekintettel az eredetkutatásra, in Kiss Jenő – Szücs László szerk. *Tanulmányok a magyar nyelvudomány történetének témaköréből*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 618–622.
- T. Somogyi Magda 2002: A *-da/-de* képző diadala, in Balázs Géza – A. Jászó Anna – Koltói Ádám szerk. *Éltető anyanyelvünk. Írások Grétsy László 70. születésnapjára*, Budapest, 432–436. (É. n.)
- T. Somogyi Magda 2011: A felújított és megújított képzők. A nyelvújítás hatása a képzőrendszerre, in Bakró-Nagy Marianne – Forgács Tamás szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VI*, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, 229–247.
- Szefü Mária 1991: A névszóképzés in, Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 188–258.
- Szefü Mária 1992: A névszóképzés in, Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 268–320.
- TESz. = Benkő Loránd főszerk. 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- TNyt. = Benkő Loránd szerk. 1991–1992: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I–II*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Tolnai Vilmos 1929: *A nyelvújítás*, Budapest.
- UEW. = Rédei Károly szerk. 1988–1991: *Uralisches Etymologisches Wörterbuch I–II*, Budapest – Wiesbaden, Akadémiai Kiadó.
- ÚMTsz. = B. Lőrinczy Éva főszerk. 1979–2010: *Új magyar tájszótár I–V*, Budapest, Akadémiai Kiadó.

NYELVHASZNÁLATI MINTÁK BAGODY ANDRÁS LEVELEIBEN¹

TERBE ERIKA

A 16. század közepétől rohamosan terjedő magyar nyelvű írásbeliség és a literátori réteg kialakulásának egymást erősítő folyamatát leginkább az egyes életművek tükrében ismerhetjük meg. A forráskiadási gyakorlat – különösen a történeti szemléletű – sokszor előnyben részesíti a magyar történelem ismert alakjait, ritkábban jelentetik meg kevésbé neves szerzők írásműveit. Nyelvészeti szempontból azonban egyformán értékes mindkét típusú szerző, de főként az általuk leírtak.

A fentebb említett életmű jelen esetben a hátrahagyott iratokat jelenti, amely – a korszak adottságaiból fakadóan – néhány darabtól kezdve akár százas nagyságrendű is lehet. Ez utóbbi a ritkább, ezért különösen értékes a kutató számára, ha efféle forrásra lel.

A Régi Magyar Levéltár sorozat 4. kötetében – Bagody-levelek a 16. századból – példát találunk a szűkebb és a bővebb hagyatéokra is, mivel több szerző levelezésének betűhű forrásközlését tartalmazza. A kötet törzsanyaga Bagody András levelezése, amely a Batthyány-levéltár misszilisei között található (P 1314, no. 1247–1354): 104 db saját, társszerzőként Orosztoni Miklóssal 6 db, Bagody Miklóssal és Magyar Sebestyénnel 1 db magyar nyelvű levele maradt fenn.

A Batthyány-misszilisgyűjtemény több 16. századi Bagody családnevű szerzőt tart számon. A levélírók között Bagody András mellett feltűnik az előbb említett Miklós, Benedek, Balázs és Tamás. Az ő leveleik is bekerültek a kötetbe, 17 db maradt fenn, így összességében 128 misszilit tartalmaz a 4. kötet.

A levelezéssel korábban Abaffy Erzsébet foglalkozott, Sopron megye nyelvéről írt munkájában a Bagody-levelekről is szó esik (1965: 14–15). A misszilisek kiadási munkálatait is ő kezdte el, egy szakszeminárium keretében diákokkal közösen írták át és ellenőrizték az első 80 levelet.

A Bagodyak családi viszonyait elég nehéz kibogozni, ugyanis nem szerepelnek Nagy Iván családtörténeti munkájában, és hiába keressük a Turul kötetekben a nevüket.

Egy-két halvány nyom azért van. Úgy tűnik, a család Zala megyéből származik, Bilkei Irén: Zala megye nemessége a Mohács utáni két évtizedben című munkájának adattára megemlíti Bagodi Miklóst, akinek Mihályházán van birtoka 1545-ben (Bilkei 1997: 21–61). Kempelen Béla: Magyar nemes családok című geneológiájában felbukkan egy késői adat, miszerint a Bagodyak Vas megyei család tagjai, Ferenc és János 1763-ban legfelsőbb helyen is igazolták nemességüket.

Ami a közeli kapcsolatokat illeti, az egyik levélben Bagody András Bagody Miklóst öccseként említi, máshol az öccse haláláról ír (no. 1260, 1349). Úgy sejtem, hogy a

¹ A tanulmány az OTKA K 81537. számú, Régi magyar nyelvi források kiadásra való előkészítése és kiadása című pályázat támogatásával készült.

Zala megyei adattárban szereplő Bagody Miklós lehetett az apjuk, azt viszont, hogy az ifjabb Miklós és András milyen rokonságban álltak Benedekkel, Balázssal és Tamással, még nem sikerült kideríteni. Ha valóban testvérek vagy közeli rokonok voltak, akkor nagyon érdekes vizsgálatokat lehetne tenni.

Bagody András leveleinek évköre ugyan 1561-től 1577-ig terjed, de az iratok eloszlása nem egyenletes: van, hogy évente 1-2 levél maradt fenn, vagy egy sem, ugyanakkor 1575-ből 53, 1576-ból 30 db levelet olvashatunk (a társszerzőként írt misszilisekkel együtt).

A levelek keletkezési helye Szalónak (2), Pozsony (3), Németújvár (101); a címzettek Batthyány Ferenc (1), Svetkovics Katalin (6), Sallér Farkas, szalónaki provizor (1), Lencz Kelemen és Kneszits Márton (1), Zrínyi Dorica (1), Batthyány Boldizsár (96).

Bagody András címzettként is megjelenik a Batthyány-levéltár missziliseiben 1575–76 között: Herant Péter pápai kapitány, Mihálházy Margit (vö. Bagody Miklós birtokos Mihálházán), Pál deák, Szentiványi Bálint és Tarnóczy Andrásné Kerhen Borbála ír levelet Bagodynak. Sajnos nincs átfedés a levélírók és a címzettek között.

A következő tisztázandó kérdés, milyen tisztséget töltött be Bagody András a Batthyány-udvarnál. Az említésekéből, illetve a hozzáírt levelekből azt lehet tudni, hogy 1567-ben balfői udvarbíró (Valhó; Farkasfalva, Vas megye, Németújvártól ÉNy-ra, ma Wolfau), 1575-ben újvári prefektus, illetve németújvári tiszttartó. A Batthyány-levéltár hányatott sorsa (Terbe 2010: 9–13), illetve a 16. századi misszilisek fennmaradásának igencsak esetleges volta miatt elég kockázatos bármilyen következtetést levonni, de a jelek arra utalnak, hogy balfői udvarbíróként a közeli Szalónakon és Németújváron is megfordult, és úgy tűnik, hogy 1575-től mint tiszttartó elsősorban Németújváron működött. Mivel a leveleket *Az Nagyságod szolgálja*-ként írja alá, nem lehet pontosan megállapítani, mikor változott a feladatköre. A praefectus, magyarul birtok/jószágigazgató, más néven udvarbíró, azaz a tiszttartó, latinul provisor, nem tartozott a főúri udvarhoz, hanem a váruradalom legfelsőbb gazdasági tisztségviselője volt. Az ő irányítása alá tartozott az ispán, a sáfár (éléskamra felügyelője), a kulcsár, a majorsági cselédek, pásztorok, erdészek, csőszök stb. Számára mindenképpen előrelépés lehetett a németújvári tiszttartóság, mivel Németújvár volt az uradalom központja. Tisztségénél fogva sok mindenről értesült, sok emberrel érintkezett, gyakorta írásban is. A főúr és az uradalom egyéb személyzete közötti közvetítés is a feladata volt. Írásképe a Svetkovics-levelekből is ismerős, valószínűleg Batthyányné egyik írődeákja is ő volt. Mindezek alapján feltételezhető, hogy mind a szóbeli, mind pedig az írásbeli kommunikációban nagy gyakorlatra tett szert, művelt, iskolázott személy lehetett.

A levelek nagy része mindezeket alátámasztja, következetes helyesírás, gondos fogalmazás jellemzi stílusát. Az írást napi szinten, tudatosan folytató literátorok szövegalkotásában fellelhető bizonytalanságok, nagyobb változatosságot mutató formák nem az írásgyakorlat hiányából fakadnak, hanem az egymás mellett élő, éppen változásban lévő nyelvi jelenségek írásbeli lenyomatai.

Éppen ezért nagyon feltűnő, amikor a megszokott szövegalkotástól eltérő, bizonytalanabb íráskészségről tanúskodó leveleket találunk az aláírásával. A misszilisek paleográfiai vizsgálata alapján sok esetben nem lehet egyértelműen elhatárolni a missziliseket, hiszen a hasonló iskolázottság és a közös hivatali működés közelíti az írások duktusát. Azonban az íráskép és helyesírás összevetése, illetve a „belső” nyelvi

elemzés egyértelműen rávilágít, hogy nem minden levele saját kezű, deákok segítették a munkáját.

A deákok közreműködésére egyébként a levelekben is találunk utalást: „*Ez dologh felol en magam eromest menthem wolna Nagōdhoz meg mondany, de hogj sok dolgajnk wannak Azerth nem mehetthem, Azert az kjwel Irattham Az zo Bÿzwan es Chjendezssegel meg all nala*” (no. 1307).

A következőkben néhány tipikus példán szeretném bemutatni az árulkodó jeleket.

Ahhoz, hogy az eltéréseket érzéklni tudjuk, Bagody András nyelvhasználatának legfontosabb vonásait kell látnunk. Egy korábbi időszak nyelvállapotát vizsgálva, mindig felvetődik a „mihez képest” kérdése, vagyis mi legyen a viszonyítási alap. A nyelvtörténeti vizsgálatok közismert fogalma a pótkompetencia, mely a hazai szakirodalomban Forgács Tamás nevéhez kapcsolódik (Forgács 1993–94: 17–23). A pótkompetencia alkalmazása azonban nem minden esetben lehetséges, a Svetkovics-levelek (Terbe 2010) vizsgálatánál például az volt a probléma, hogy a levélírónak a nyelvhasználati sajátosságait nem lehetett meghatározni, mivel egyetlen olyan levél sincs, amelyet saját kezűleg írt volna.

Feltételezve, hogy Bagody András maga írta a levelek jelentős részét, elég jól jellemezhető nyelvhasználat, és ez alapján kialakítható az a bizonyos pótkompetencia. Természetesen erősen korlátozott ez a kompetencia, de arra talán elegendő, hogy meg tudjuk állapítani, az adott levél származhat-e Bagodytól vagy sem.

A levelek feltérképezésénél igyekeztem olyan fogódzókat találni, amelyek egyértelműek, könnyű elhatárolni más jelenségektől, ugyanakkor a szövegalkotás különböző elemeit is érintik. Így például a formulák használata, a helyesírásának jellegzetességei, nyelvjárási jelenségek, néhány gyakran használt szó tipikus előfordulása.

A formulák tekintetében már a kezdetektől fogva következetesség mutatkozik: Az üdvözlés a levelek nagy részében magyar:

1561: *Kegyelmes wram erewkewl walo zolgalatomat ayanlom nagysagodnak*

1562: *Kegyelmes azzonyom Ereкке walo zolgalatomat ayanlom N:*

1570: *Nagyssagos wram Erokewalo zolgalatomat ayanlom Nagodnak mynth kegyelmes wramnak*

1575: *Erewkew walo zolgalatomath Jrom Nagodnak mynd kegyelmes wramnak*

Éppen ezért elég feltűnő, ha egy-egy latin nyelvű bevezetőre bukkanunk (pl. no. 1269, 1270, 1272, 1274 stb.)

A zárás mindig magyar, és szinte mindig az *Isten tharchya megh Nags: Jo egessegbe* formulával záródik a levél.

Az aláírás esetében *Az Nags. zolgáya* az általános forma, de néhányszor, és éppen azokban a gyanús levelekben, amelyekben a kézírást nem Bagodynak tulajdonítom, a *N. Zegyn zolgaya*, *Nagod alázatos zolgaya*, *The Nags zolgaya* forma szerepel. Aláírásaként általában a *Bagody András* név olvasható, így amikor ettől eltérő formát látunk – *Baghody*, *Bagodj*, *Baghodj*, *Bagodi*, *Baghogi*, *Bagodi Anhas* –, joggal gyanakodhatunk idegen kéz írására. Ugyanakkor azt is figyelembe kell vennünk, hogy a korabeli helyesírásban az *y ~ y ~ i* és bizonyos esetekben a *j* szabadon variálható, egymást helyettesítő betűk. Mégis, ha a levelek többségében a *Bagody* forma szerepel, akkor oda kell figyelni azokra az esetekre, amikor egy variánsa fordul elő.

Bagody első levele, amely 1561-ből marad ránk, még bizonytalanságról árulkodik: a *küld* szót például háromféleképpen írta le: *kewldewttem*, *kjldettem*, *kewlthem*.

Mivel a levelekben gyakran előfordult ez a szó, érdekesnek tartottam a későbbiek során is figyelemmel kísérni ennek a helyesírását: 1562: *kjldettem*, *kjldet wolth*, 1570: *kwlđettek wolt*, *kwlđeni*; *kuldettwnk*; *kyltek*, 1571: *kwlđettem wala*, 1573: *kwlđette*; *kwldoethem*; *kwlthem*; 1574: *kwldettem*; *kwltem*; *kwlgyen*.

1574-től megállapodik, általában melléjel nélküli *w*, *ü* hangértékben, a második szótagban *ö* helyett *e* van a *küldöttem*, *küldjön* szavakban.

Az *ö* hang jelölése egyébként is problematikus, ezért ezt is figyelemmel kísértem, ennek jelölése hogyan alakul. Különösen érdekes volt megfigyelni azokban a szavakban, amelyek gyakran ismétlődtek: *jő*, *között*, *örömet*, *örökké* stb.

Elég vegyes a kép: *erewkewl*, *kewldewttem* (no. 1247), *erewkke*, *pochyeth* (no. 1250), *rowid*, *foleothe*, *Eokys*, *Ewketh*, *eromesth*, *kolchege*, *kibol* (no. 1251), *elew*, *ez elewth* (no. 1252), *mindenrewl*, *elewtes* (no. 1253), *elo*, *eleytol*, *keoz*, *thorwenye* (no. 1258), stb.

Egyedi jelölések is előfordulnak *Eeoreo*, *teorwenyhez* (no. 1267), *Eeorreokwn*, *feleol*, *keozeolyeb* (no. 1268):

Az E/3. sz. *ő* következetesen *ew* formában szerepel.

Jól megfigyelhető a szófüggetlen helyesírás jelensége, amikor egyes szavak írásmódja „beragad”, megragad e korábbi helyesírási formában. Főként a gyakran előforduló szavaknál erős a hagyomány ereje.

Bagody helyesírására nem jellemző a melléjellezés, ehhez képest meglepő, hogy például a no. 1266–1268. levelek tele vannak melléjelles betűkkel: *Eeölwthem*, *hoggy*, *Maithyas*. Itt mindenképpen más missziliskezet kell feltételeznünk.

Ugyanilyen jellegzetesség a betűkettőzés. A levelekben általában nincs ok nélküli mássalhangzó-kettőzés, de például a no. 1251 levélben ezt olvashatjuk: *nagjodnnak*, *bjzonnall*, *polgarrok*, *borrokath*, *volnna*, *mjndjarrasth*, *thuttara*, *zemellje*, *nappjat*, *meg lattni*, *ziksegesssek*. Ez a levél sem jellemző Bagodyra.

A no. 1252. és 1253. levelekben figyelhető meg az *l* írott szövegbeli hiánya, másutt ez nem jellemző.² Ezt a két levelet Oroztoni Miklóssal együtt írják Pozsonyból, a levél írásképe alapján erősen gyanítható, hogy Oroztoni írhatta: *wona*, *othalmazam*, *woth*, *kewth*.

Ami a nyelvjárási jelenségeket illeti, az *i* : *ü* váltakozás esetén a labiális *ü* jelenik meg következetesen: *kw wettem*, *kw bochyatta*, *kw mentek*. A no. 1252-es levélben ugyanakkor *zakadek ky*, *ky megyen* formák vannak, ez is azt erősíti, hogy a levelet Oroztoni írhatta, nem Bagody. Máshol az tapasztalható, hogy a mai köznyelvi *ü* helyett *i* van: *zjkseg*, *miwelt*.

² A lektorom hívta fel a figyelmemet arra, hogy célszerű lenne világosan elválasztani a beszélt és az írott nyelvet, és úgy fogalmazni, hogy az *-l* kiesés írott szövegbeli jelölése az, ami nem jellemző Bagody leveleire. Maga a kiesés (valójában sokszor vokalizációs eredetű folyamat) szinte minden beszélt nyelvváltozatnak sajátja lehetett, nyelvjárásoktól függetlenül. A kiesés jelölése viszont egyáltalán nem számított normatívnak az ímoki nyelvváltozatokban. – Véleményét elfogadom.

Az *e* : *ö* pár esetében néhol az illabiális alak jelenik meg: *kenyergek, terekek, tertenjk, kelcheget, hetfen, rewid, feldett, jewek, erekség*.³

Az *i* : *e* esetében a mai köznyelvi *i* helyett az *e* szerepel az *esmerj, werazyak* szavakban.

Az *i* (*i*) : *é* esetében: *zoletotak, epethwnk, kewan, esztendeeg, iwtteegh*.

Ezek a nyelvjárási jelenségek kevés kivétellel nem mutatnak eltérést a gyanús levelekben sem, tehát helyettes is hasonló nyelvjárást beszélhetett.

Összességében úgy látom, hogy aki Bagody mellett írnokoskodott, erőteljesen törekedett arra, hogy kövesse azt a hagyományt, amelyet Bagody András teremtett. A formulák tekintetében alig venni észre különbséget, a legárulkodóbb a helyesírás, itt jönnek ki leginkább a különbségek.

A levelek formai sajátosságai mellett érdemes a szerző stílusát, szövegalkotását is vizsgálni. Az egyes események leírása a korábban emlegetett kiforrott, igényes fogalmazást támasztja alá.

Bagody öntudatáról árulkodik az az 1570-es levél, amelyben Batthyány Boldizsár számon kéri egy késve küldött levél miatt: *Azért kenyergek nagyságodnak, mint kegyelmes uramnak, hogy reám ne nehezelljen, érette, mert az Isten tudja, hogy nem vagyok afféle ember, hogy nagyságod ellen vétenék, de inkább nagyságodnak szolgálni akarok mint kegyelmes uramnak.* (no. 1250)

Bepillantást kaphatunk abba is, hogyan terjedt a pletyka a 16. század vége felé: *A velencések (velenceiek) felől semmi bizonyos hírt egyebet nem írhatunk, hanem amint ez előtt is megírtuk volt nagyságodnak, Cipriát megvették és Kandiát [Kréta] köz hírrel azt is beszélük, hogy az terekek onnet az hathbol 35 ezer ember orrot és tizenkét fő urat fogva küldtek volna terek császárnak az terekek de ez innét az végbeli terekektől támadott az hír.* (no. 1253)

Olvashatunk betegségekről is, mint például a német sáfár esetéről: *Az német sáfár állapotja felől azt írhatom, nagyságodnak, hogy zab vetni küldtettem volt, kű az vidékre, ű oda sem ment, hanem az falun annyira itt hogy megbetegedett, szekéren hozták be. Immár mastan halálra fekszik, minden éjjel verrasztják. Azt nem tudom, hogy mitől vagyon, ha az feldet nem szokta avagy az itt való bort, de mitől fogva itt vagyon immár harmadik betegsége ez. Azért ennek semmi hasznát nem vehetjük.* (no. 1264)

Több levél szól a hatékony hivatali ügyintézés korabeli eszközeiről. Itt például egy peres ügy miatt comissáriusokat, hatósági megbízottakat várnak Kőszegre. Kéri Batthyány Boldizsárt, hogy legyen ott személyesen, vagy küldjön maga helyett valakit, *oly embert, ki az dolgot dirigállja, jó módon, és visellje gondját és nagyságod megírhatja nekik minő dologban vagyon mostan nagyságod foglalatos és azokért nem lehet nagyságod velük szemben. Azt is nagyságod tudja, hogy az nagyságod költsége fejében jöttek, ide alá, hogy nagyságodnak jó volna valami kevés ajándékkal őket meg látni, úgy mint 40 avagy 50 forintot. Mert afféle emberek az ajándékot erőmest elveszik, netalán ezúttal*

³ Lektorom felvetésére, miszerint ez az érdekes együttállás mivel magyarázható, nem tudok egyértelmű választ adni. Úgy tűnik, hogy a deák saját nyelvváltozata keveredik egy helyi nyelvhasználati törekvéssel, ennek köszönhető ez a helyzet. Az írni normakövetésnek egyéb megnyilvánulásait egy részletes vizsgálat tudja majd feltárni.

nagyságodnak nagyobb dologban lesznek szükségesek ők is. Tudom, hogy erőmesben szolgálnak az udvarbírónál. (no. 1251)

A példák és részletek sorát folytathatnám még sokáig. A levelezés mind nyelvészeti, mind pedig művelődéstörténeti szempontból is érdekes anyag. Az irategyüttes közreadása jól kiegészíti a Batthyány-levéltár missziliseinek körét. A korábbi kötetekkel (Abaffy 1968; Terbe 2010) együtt most már 300-400 levél lesz elérhető ebből az anyagból. A levelek segítségével árnyaltabb képet lehet rajzolni a nyugat-dunántúli, ma már jórészt német nyelvterületre eső vidék 16. századi nyelvi állapotáról.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár OL P 1314. A hg. Batthyány család körmendi levéltára, Missiles. no. 1247–1354, 1376–1389.

HIVATKOZÁSOK

- E. Abaffy Erzsébet 1965: *Sopron megye nyelve a XVI. században*, Budapest, Akadémiai.
- E. Abaffy Erzsébet 1968: *Dunántúli misszilisek a XVI. századból*, MNyTK. **121**, Budapest.
- Bilkei Irén 1997: Zala megye nemessége a Mohács utáni két évtizedben. in Káli Csaba szerk.: *Zalai történeti tanulmányok* (Zalai Gyűjtemény **42.**), Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 21–61.
- Forgács Tamás 1993–1994: Zárt korpuszok és pótkompetencia, *Néprajz és Nyelvtudomány* **XXXV**, 17–23.
- Kempelen Béla: *Magyar nemes családok*, Arcanum CD-ROM.
- Nagy Iván: *Magyarország családai. Czimerekkel és nemzedéki táblákkal*, Arcanum CD-ROM.
- Terbe Erika 2010: *Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin levelei (1538–1575)* (Régi Magyar Levéltár **3.**), Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Turul.* A Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság Közlönye, 1883–1950. Arcanum CD-ROM.

ANATÓMIAI NEVEK NÉVALKOTÁSA APÁCZAI ENCIKLOPÉDIÁJÁBAN

VARGA ÉVA KATALIN

1. Problémafelvetés

A 17. század a nemzeti nyelvű tudományos szaknyelvek kialakulásának a kora. Apáczai Csere János Magyar Encyclopaediáját 1655-ben adta ki Utrechtben. Művét tankönyvnek szánta, amelyben kora tudományos eredményeit először foglalta össze magyar nyelven. Az egyes fejezeteket latin nyelvű szakkönyvekből kivonatolta vagy fordította. Az orvostudománnyal foglalkozó részhez az utrechti Regius műveit használta (Keszler 2005). Mivel 17. századi nyelvünkől hiányoztak a tudományok műveléséhez nélkülözhetetlen szakkifejezések, szükségképpen új terminusokat kellett alkotnia.

A mai magyar anatómiai nevek egyik fő jellemzője a latin minta másolása, nemcsak közvetlen átvétel, hanem fordítás útján is. A terminusalkotásnak ez az utóbbi módja a **tükröfordítás** vagy **tükrözés**,¹ melynek eredményeként **kalkok** keletkeznek. A különböző szaknyelvekben ez a megoldás igen gyakori. Apáczai nyelvhasználatának kutatói is utalnak arra, hogy a tükrözés terminusalkotásának fontos eszköze volt: „A legtöbb esetben [...] a latin szót vagy kifejezést szó szerint adta vissza” (Benkő 1975: 394); „[anatómiai neveinek] egy része (latinból fordított) metaforikus névadás eredménye” (Keszler 2005: 498), azonban a jelenség részletekbe menő feltárására eddig nem került sor.

Dolgozatomban anatómiai nevek névalkotását vizsgálom az Enciklopédia emberi test működését tárgyaló VII. rész XVII–XXX. fejezetei alapján. Mivel az Enciklopédia egyes részletei szinte egy az egyben megfeleltethetőek Regius latin nyelvű Medicinájának (Med.), illetve Philosophia Naturalisának (PhN.) tematikailag megfelelő részeivel, a párhuzamos elemzés különösen alkalmasnak kínálkozott Apáczai terminusalkotó módszereinek a megfigyelésére. A korabeli orvosi ismeretek és az anatómiai struktúrák elnevezései jelentősen eltértek a maiaktól, ezért különösen fontosnak tartom kiemelni a latin szöveggel való egybevetés fontosságát, mivel ez tette lehetővé egyes anatómiai képletek azonosítását is. Az általam kigyűjtött anatómiai nevek többsége tükrözéssel keletkezett elnevezés, ez különösen a metaforikus névadások és a többszavas kifejezések esetében figyelhető meg. A tükröjelenségek igazolására bemutatom az anatómiai nevek latin, illetve görög előzményeit, jelentésváltozásait, szinonimáit. A jelenségek megértésének érdekében a szükséges mértékben kitérek a kor orvosi ismereteire is. A magyar anatómiai

¹ Mivel a *tükröfordítás* terminust a rendszerint csak a kalkok bizonyos típusaira, a szóösszetételekre és a szószervezetekre leszűkítve használják, például „tükröfordításokkal, az eredeti szerkezetek magyar nyelven való pontos visszaadásával” (Révay 2004: 80), dolgozatomban a terminusalkotási módszer megnevezésére a nyelvészeti szakirodalomban kevésbé elterjedt *tükrözés* szakszót fogom használni.

nevek névadási stratégiáit a tudományos orvosi szaknyelv megteremtésében döntő szerepet játszó 18–19. század fordulójának orvos-szerzői, Rácz Sámuel, Bene Ferenc és Bugát Pál anatómiai neveivel párhuzamba állítva vizsgálom.

2. Anatómiai nevek a 17. században

A 17. században nem létezett még egységes anatómiai nomenklatúra, a különböző iskolák eltérő anatómiai neveket használtak. A szinonimák nagy száma miatt káosz uralkodott az anatómiai szaknyelvben. Egy évszázaddal korábban a németalföldi orvos-anatómus, Vesalius kísérletet tett a terminológia egységesítésére és rendszerezésére, de újításai nem terjedtek el széles körben. Az első tudományos anatómiai nomenklatúra, a baseli *Nomina Anatomica* (BNA) megszületéséig egészen a 19. század végéig kellett várni. A helyzet orvoslására az anatómiai leírásokban gyakran 2-3 szinonimát is felsorolnak egy név mellett, például: „Járom- v. arczsontok (*Ossa zygomatica seu malaria*)” (Bugát 68); „A hármoldalcsont v. képtelen csont (*Os triquetrum s. informe*)” (uo. 111). Ha a magyar terminus tükrözéssel keletkezett, nemcsak azzal kell számolnunk, hogy egy adott szónak bármelyik kiragadott jelentése lehetett a minta, hanem azzal is, hogy a szinonimaként használt névváltozatoknak is bármely jelentését másolhatja. Apáczai – bár jól tudott latinul – nem ismerte a latin szavak orvosi szaknyelvi jelentéseit. Terminusait rendre a klasszikus latin ismereteire alapozva hozta létre, ami az olvasó számára esetleg érthetetlen magyarázatokat, félrefordításokat is eredményezett. Emiatt célszerű minden terminus esetében latin mintát feltételezni és azt megkeresni. Ahogy Kornis (1907: 102) írja, Apáczait „folyton a latin egyenértékű szavakat szem előtt tartva tudjuk olvasni”.

3. Váll és könyök – új jelentésben?

A klasszikus latin jelentésekre való támaszkodást már a vizsgált szövegrész elején tetten érhetjük. Apáczai a végtagokat a következő részekre osztja: „A karj áll vállból, könyökből, és kéz fejből; A láb pedig ífom (buz)bol [=combból], lábrol [=lábszárból], és láb fejből” (142²). A láb részei megfelelnek a szokásos felosztásnak, a vállnak a kar részeként való említése azonban meglepő, pedig Apáczai Regius latin szövegét pontosan fordítja: „*Brachia, quae constant humero, cubito et manu. Crura quae dividuntur in femur, tibiam et pedem*”³ (Med. 7). Tudnunk kell, hogy a *humerus* szó a klasszikus latin ’váll’ jelentésétől eltérően az anatómiai nomenklatúrában ’felkarcsont’ jelentésű. Celsusnál is ebben a jelentésben szerepel: „*femur umero [simile est]*”⁴; „[os] cui tibiae nomen est [...] solum cum femoris inferiore parte committitur, sicut cum umero cubitus”⁵ (Celsus 8.1). Az érintkezésen alapuló átvitel vagy görög hatást mutat (<ὄμος ’váll és felkar’, LSJ), vagy pedig az *os humeri* birtokos szó szerkezetekből alakulhatott

² A szerző megjelölése nélküli lapszámok Apáczai Enciklopédiájának hivatkozott kiadására vonatkoznak.

³ ’a karok vállból [=felkar(csont)ból], könyökből [=alkarból] és kézfejből állnak. A lábak, melyek comb(csont)ra, sípcsontra [=lábszárra] és lábfejre oszthatók’; (a fordító nevének feltüntetésével nélküli szövegek a szerző fordításában olvashatók)

⁴ ’a combcsont a felkarcsonthoz hasonló’

⁵ ’a csont, melynek neve sípcsont, csak a combcsont alsó részével van összeköttetésben, mint a felkarcsonttal a könyökcsont [=singcsont]’

ki: „In cubito autem tria coire ossa umeri et radii et cubiti ipsius”⁶ (Celsus 8.16). A fentiek alapján tehát Apáczainál a *váll* ’felkar’ jelentésű.

A lat. *cubitus* a mai nomenklatúrában kizárólag az elülső könyökízületi tájékat jelenti, a régi anatómiai nyelvben azonban ezen kívül volt ’olecranon, könyökcsúc’, valamint ’ulna, singscont’ jelentése is (Hyrtl 1880: 169). Braziliában, ahol nem tértek át a nemzetközi nomenklatúra használatára, ma is a *cubitus*-t használják ’ulna, singscont’ értelemben (Donáth 2009: 79). Egyes testrészek ősidőktől fogva természetes hosszsmértéként szolgáltak, például az alkar a könyöktől a kinyújtott középső ujjig mért hosszúsága vagy a férfi hüvelykujjának a vastagsága (vö. TESz. *könyök*, *hüvelyk*). Az antikvitásban a gör. *πῆχυς* ’alkar’ és a latin *cubitus* is az egyik alpmértékegységnek számított. Első bibliafordítóink a lat. *cubitus* fordítására alkalmazták a *könyökletnyi*, *könyöknyi* származékszavakat (TESz. *könyök*). Bár a TESz. nem dokumentálja, okkal feltételezhetjük a *könyök* szónak volt ’alkar’ jelentése is. Ezt a következő adatok támasztják alá: „A’ könyöksingről [=ulna, singscont] (De Offe Cubiti). Ez a’ tsont a’ könyöknek [=alkar] belső oldalán a’ kis új felöl fekszik” (Rác 23); „Könyöksugár [< lat. *radius* ’sugár’, ’orsócsont’] a könyöknek [=alkar] felső és kisebbik csontja” (CzF. *könyöksugár*). Az ’alkar’ jelentést erősíti a *könyököl* ige ’olyan helyzetben van, hogy könyökével (esetleg alsó karjával is) vmire támaszkodik’ jelentésének meghatározása is (ÉrtSz. *könyököl*).

4. Metaforák

Az anatómiai nevek névadásának egyik legfontosabb eszköze a metafora. A görög orvosok műveiben előforduló anatómiai nevek többsége hétköznapi használati tárgyak nevéből keletkezett alaki hasonlóság vagy funkcióbeli egyezés alapján. Ilyenek például *pelvis* ’medence’ (<gör. *πελλίς* ’fejőtál’), *thorax* ’mellkas’ (<gör. *θώραξ* ’mellvert’). A római szerzők terminusalkotásukban előszeretettel használták a görög terminusok latinra fordított változatát. Így jött létre a csipővépa lat. *acetabulum* ’ecetes tálka’ elnevezése, ami a Homérosz, Hippokratész és Galénosz műveiben is előfordult gör. *κοτύλη* ’kis edény, csésze’ szemantikai kalkja (vö. LSJ, OLD). Az átvitelt az ízület félgömbszerű mélyedése motiválta. Nemcsak a rómaiak, hanem az arab orvosok és a 16. században Vesalius is gyakran folyamodott terminusalkotás során a kalkokhoz. Például a már Homérosznál ’kulcscont’ jelentésben szereplő gör. *κλείς* (LSJ) elnevezésének motivációja a csont egyszerű zárszerkezetre emlékeztető elnyújtott S alakja volt. A latin *clavicula* ’kulcsocska’ ennek kalkja, amely arab közvetítéssel, Avicenna latin fordításából került a nomenklatúrába az első ezredforduló tájékán (Skinner 1949: 96). A latin *fibula* ’kapocs, tű’ jelentésű szót ’szárkapocscont’ értelemben Vesalius használta először, a gör. *περόνη* ’tű’ kalkjaként. A *tibia* ’síp, sípscont’ és a *fibula* együtt kapocsra emlékeztet, amelynek a *fibula* alkotja a tűjét (Skinner 1949: 145).

Apáczai metaforái közül néhány ma is használatos anatómiai névként. A hallószerv felépítésének ismertetése során több olyan hasonlattal és metaforával is találkozunk, amelyeknek latin mintája megvan a forrásszövegekben is: „a fül mint valami töltőfő

⁶ ’a könyökben [=könyökízületben] három csont található, a vállé (azaz a felkaré), az orsóé és magáé a könyöké [=singsconté]’

[=infundibulum] vajott (udus) és Belyes”>; „üllöhöz [=incus] hafonlo tfontotska”. Nála fordul először elő a *füll dobja* [=tympanum] kifejezés, aminek ma *dobhártya* a neve: „a fülben legbelől egy bőrtöskke vagy on mely füll dobjának hivattatik” (157). Ez az anatómiai név a gör. *τύμπανον* ’dob’ kalkja. Fallopius a belső fül *membrana tympani* ’dobhártya’ és a *cavum* vagy *cavitas tympani* ’dobüreg’ részeit együtt nevezte *dob*-nak, „a similitudine cum tympano”⁷ (idézi Hyrtl 1880: 579). A hallócsontocskák is az alakjukról kapták a nevüket, magyar nevük *kalapács*, *üllő* és *kengyel*, az azonos jelentésű lat. *malleus*, *incus* és *stapes* kalkjai. A kalapácsot és az üllőt a 15. században fedezték fel, a kengyelt azonban csak a 16. században írta le Ingrassias. Regiusnál mindhárom hallócsontocska szerepel: „[tremulus] agitat malleolum incudi et huic stapedem annexum”⁸ (PhN. 465). Apáczai leírásában csak kettőt említ: az „üllöhöz hafonlo tfontotska” és a „kalapatsotska tfontotskájá” (<lat. *malleolus* < *malleus* ’kalapács’ + Dim⁹) (157). Talán azért nem ír a 3. hallócsontocskáról, mert nem ismerte az *stapes* újkori latin szót, amely feltehetően a *stapha* vagy *staffa* modern nyelvi alakból keletkezett (Hyrtl 1880: 493). Az ókorban ugyanis sem nyeret, sem kengyelt nem használtak a lovasok (Skinner 1949: 328), ezért a klasszikus latinban nem volt megnevezésük.

Az *edény* ’véredény’ jelentésben szintén Apáczainál fordul elő először anatómiai névként: „Az agy edényi külömb külömb félék: tudn. lelek erefek [=artériák] mellyek a bítvöl mind untalan adatott forro vért az agyba víbik: és erefek [=vénák], mellyek a’ vért a’ főből a’ Bivre víbik” (154), a latin referenciaszövegben: „Vasa cerebri sunt varia, tum arteriosa [...] tum venosa”¹⁰ (PhN. 311). A többi metaforához hasonlóan ez is kalk, a lat. *vas*, illetve a gör. *ἀγγεῖον* ’folyadék tárolására szolgáló edény’ mintájára. A mai anatómiai szaknyelvben csak a *vasa sanguinea* ’véredények’ és *vasa lymphatica* ’nyirokedények’ elnevezések használatosak. A régi nyelvhasználatban szélesebb körű volt a *vas* jelentése, így volt pl. *vasa sanguinifera*, *seminifera*, *urinifera*, *lactifera*, *bilifera* ’vér-, mag-, vizelet-, tej-, epeszállító erek’ (Hyrtl 1880: 32), azaz testünk több, ma *vezeték*-nek nevezett részének is *ér* volt a neve.

Apáczai metaforái közül a *köntös* nem fordul elő a modern elnevezések között, mégis érdemes megemlíteni mint a lat. *tunica* ’alsóruha’ kalkját. A latin terminus maga is az azonos jelentésű, már a görögben is anatómiai névként használt *χιτών* ’alsóruha’ tükrözésével keletkezett (Hyrtl 1880: 378). Anatómiai értelemben a *tunica* jelentése ’(valamilyen üreges szervet borító, bélelő) szövetréteg’, mai néven *hártya*: „a’ Bem [...] áll által latfo rebekbol, tudn. a’ Barvas köntösböl” (156). Ez az elnevezés a *tunica cornea* (PhN. 460) kalkja, mai neve *cornea*, *szaruhártya*. Másik jelentése átvitelrel ’bél- vagy érfal’: „a’ gyomor és bél köntöfen el belledt erektöl” (144); „[az ereknek] köntösfőköt verő ’s rezegető vertöl (147).

⁷ ’a dobbal való hasonlatossága miatt’

⁸ ’[a rezgés] mozgásba hozza a kalapácsot, mely az üllöhöz kapcsolódik, és a szintén az üllöhöz csatlakozó kengyelt’

⁹ a „+ Dim” jelzés arra utal, hogy a szó kicsinyítő képzőt tartalmaz

¹⁰ ’az agy erei különbözőek, artériák és vénák’

5. A kicsinyítő képzők szerepe

Már Deme (1960: 25) felhívja a figyelmet arra, hogy Apáczainál „nem ritkák a kicsinyítő képzős formák”. Ez a megállapítás a metaforákból keletkezett anatómiai nevekre különösen igaz. A diminutívumok elsősorban a dolognak az alapszóval jelölt dologhoz viszonyított kicsiny voltát fejezik ki. Ilyenkor jelentésük megegyezik az alapszó jelentésével, például „a’ májon el Bellyedt Bantalan apro *ágatskák*on” (149); „az *edényké*nek az a’ gyűlekezete mely a’ fenyő makkotskát bé fedi” (154). A köznyelvben a kicsinyítőképzős alakok bírhatnak emotív jelentéstartalommal is, azonban Wüster terminológiaelmélete szerint a terminusokkal szemben támasztott egyik legfontosabb elvárás az expresszivitás hiánya: a terminusnak mentesnek kell lennie minden emotív vagy konnotatív terheléstől (vö. Lefèvre 2004: 59). A diminutívumok megjelenhetnek lexikalizálódott származékban is (Zsemlyei 2008). Véleményem szerint Apáczai legtöbb kicsinyítőképzős alakja ez utóbbi speciális csoportba tarozik, a terminusalkotás eszköze, ami tükrözés útján valósul meg. A latin minta leghívebb másolása írja elő a kicsinyítő képző használatát. Ezt a tézist a latin forrásszövegekkel egybevetve könnyen igazolhatjuk.

5.1. Izmok és mirigyek

Izom szavunk csak a nyelvújítás óta létezik, elvonással keletkezett az *izmos* melléknévből (TESz. *izom*). Apáczai a fogalom kifejezésére az *inon valo hufok* körülíró szerkezetet használja. Mind az *in*, mind a *hús* önállóan is adatolt ’izom’ jelentésben (TESz. *in*², *hús*). Rácz Sámuel *inashús* terminusa is tautologikus névadás eredménye: „Inashúfoknak neveztetnek az emberi testnek azon roftas részei, a’ mellyek által a’ mozgások gyakoroltatnak” (Rácz 1782: 29). A lat. *caro* ’hús’ szót a 18. századig különböző szókapcsolatokban használták, és ennek megfelelően több anatómiai szaknyelvi jelentése volt, többek között az izmok: *caro fibrosa s. lacertosa s. muscularis* ’rostos v. izmos hús’, illetve a mirigyek: *caro visceralis s. glandosa* ’zsigeri vagy mirigyos hús’ megnevezésére (Hyrtl 1880: 91). Az ’izom’ fogalmára Celsus óta használták a lat. *musculus* szót. Erre vezethető vissza Apáczai másik, a körülírást helyettesítő terminusalkotási kísérlete, az *egeretske*, mely a latin minta kicsinyítő képzőjét is híven másolja: „a’ bé Bivo inon valo hufok (egeretské) ereje által” (147); „vi musculorum inspiratoriorum” (Med. 39). Az összehúzódó karizom és különböző állatok, például a futó egér hasonlósága több indoeurópai nyelvben eredményezett metaforikus elnevezéseket, így keletkezett pl. a gör. *μῦς* ’egér’, amelyet a lat. *musculus* (<lat. *mus* ’egér’ + Dim) másol, vagy az orosz *мышца* (<összl. **мышца* < *мышь* ’egér’ + Dim, ESRJa.), majd jelentésbővüléssel a többi izomra is áterjedt a jelentés. Hasonló motivációt, ám eltérő jelentésfejlődést tapasztalhatunk a lat. *lacertus* (<*lacerta* ’gyík’) ’karizom’ > ’kar’ esetében (vö. André 1991: 90–91).

Egy másik plasztikus metafora eredete is az ókorba nyúlik vissza. Szintén diminutívum a ’mirigy’ jelentésű *makkotska*, akárcsak latin mintája, a *glandula* (<*glans* ’makk’ + Dim), mely maga is a már Galénos által használt gör. *ἄδην* ’makk’ kalkja. Különböző szókapcsolatokban adatolhatjuk: „a’ pők [...] az agy feneke tajatt levő takony tfináló makkotskából Bivarkodik alá” (148); „tftfek makkotskái” (150); „Minden érzékenfegeknek febbe, a’ fenyő makkotska az agyban” (154). A kor orvosi felfogása szerint a tobozmirigy, a *glandula pinealis sive conarion* (<gör. *κῶνος* ’toboz’ + Dim) volt a „közönléges érző”, „centrum et commune sensorium” (PhN. 365), azaz az érzékelés

központja. A *mirigy* szónak korábban bizonyos betegségek, mint 'döghalál', illetve azok által okozott elváltozások, mint 'fekély, daganat' tartoztak a jelentései közé, 'váladékot termelő szerv' jelentésben Bugát terjesztette el (TESz. *mirigy*), például *tobozmirigy* (Boncz. 14), *könnymirigy* (uo. 13). Rácznál még *ikráshús* szerepel, a fentebb bemutatott *caro glandosa* kalkja (vö. *ikrás* 'csomós, szemcsés', TESz *ikra*), például *fenyőikráshús* [=tobozmirigy] (Rác 35). Itt kell említést tennünk Apáczai 'könnymirigy' jelentésű, diminutívumot tartalmazó szókapcsolatáról: „köny modra a könyvező hufotskákon ki űflön” (149). Mintája a *carunculae lacrymales* (<*caro* 'hús' + Dim; <*lacrima* 'könnny') latin szókapcsolat volt. A könnymirigyeket csak a 17. század elejétől kezdték *glandulae*, azaz *mirigyek* néven emlegetni (Hyrtl 1880: 85). Az új elnevezés Regius művének az írásakor bizonyára nem terjedt még el a tudományos nyelvhasználatban.

5.2. Terminológiai szívproblémák

A szív anatómiai nevei között Apáczainak van három olyan metaforikus névadással keletkezett, kicsinyítő képzőt is tartalmazó kalkja, amelyek közül egyik sem került be a mai nomenklatúrába.

A mai *kamra* helyett a *kebeletske* (<*kebel* 'öblösség, üreg' + Dim) terminust használja, mely a lat. *ventriculus* 'gyomor' (<*venter* 'has' + Dim) másolásával keletkezett: „A szívnek két kebeletskéje vagyon” (146), „cor duos habere ventriculos”¹¹ (Med. 30). Ugyancsak *kebeletskeké* az agy kamrái is: „Az agy kebeletskéi azok az oduk [...], melyekben az elő állati lelkek teremnek” (154), „Ventriculi cerebri sunt magnae cavitates [...] in quibus spiritus animales generantur”¹² (PhN. 365). A *kebel* kicsinyítő képző nélküli alakja a *venter* alapszó megfelelője: „A' kebelek hárman vagynak. tudn. fő, melly, es a' has” (142). Regius ugyanis – Celsus nyomán (Hyrtl 1879: 180) – ezt használja 'cavitas, üreg' értelemben: „Ventre sunt magnae cavitates [...]. Tales sunt tres: Caput [...] Thorax [...] Abdomen”¹³ (PhN. 172). A testünkben található üregek, mélyedések, kiöblösödések megnevezése még ma sem egységes az anatómiai nomenklatúra. A 19. század végéig sok szinonima élt egymás mellett, például *cavum*, *cavitas*, *cavositas*, *caverna*, *cavea*, *sinus*, *recessus*, *antrum*, *fornix*, *vacuitas*, *concauitas*, *pelvis* (vö. Hyrtl 1880: 100).

A *ventriculus* a mai nemzetközi nomenklatúrában a gyomor anatómiai neve, a *ventriculus cordis* szókapcsolatban azonban a szívkamráé, a *ventriculus cerebri* pedig az agykamráé is. A *ventriculus* névnek az utóbbiakra való kiterjesztése Vesaliustól származik (Hyrtl 1880: 80). Ez a terminológiai homonímia motiválta Rác Sámuel *gyomor* kalkját 'agykamra' jelentésben: „Az agyban négy nevezetes ürekségek találtnak, melyek gyomraknak hivattatnak” (Rác 35). A szívkamra megnevezésére ő az *üreg* terminust használja: „A Szívnek jobb és bal ürege [...] vagyon. Az üregek egymástól elválfattnak inashúfas [=izmos] fal által” (Rác 44). Bugátnál (38) azonban az *agy-*

¹¹ 'a szívnek két kamrája van'

¹² 'Az agy kamrái azok a nagy üregek [...], melyekben az állati lelkek (ti. az életfolyamatokhoz szükséges lényegi alkotók, vö. Kiss 2000) keletkeznek'

¹³ 'az öblösségek nagy üregek, három ilyen van, a fej, a mellkas és a has'

gyomor mellett megtaláljuk a *szívgyomor* összetételt is. Ugyanezt a jelentésfejlődést mutatja az orosz *желудочек* 'szívkamra, agykamra' is, a 'gyomor' jelentésű *желудок* kicsinyítőképzős alakjaként.

A mai magyar *kamra* előzménye, a lat. *camera* 'boltozat(os helyiség)' a *camerae uteri* 'a méh üregei' szókapcsolatból ered; ez arra a még az ókorból származó elképzelésre vezethető vissza, amely szerint a méh 7 rekeszre tagolódik (Hyrtl 1880: 80). A Schlägli szójegyzékben előfordul a *kamara* 'testüreg' jelentésben, de a koponyával és nem a szívvel kapcsolatban. Ha a *kamra* e jelentésének kontinuitása lett volna, a 18–19. század fordulójának orvos-írói bizonyára ezt használták volna a szívkamra megnevezésére. A vizsgált források közül azonban csak Bene Ferencnél fordul elő: „A' tüdő artériának kamarája [=jobb szívkamra] [...] a' másik kamarától elválasztatik egy húsos válaszalattal (septum ventriculorum)” (Bene 67). Bár a TESz. szerint a *kamara* szó minden jelentése nehézség nélkül levezethető a latinból, úgy vélem, a vizsgált jelentés esetében a ném. *Herzkammer* 'szívkamra' és *Hirnkammer* 'agykamra' befolyásával kell számolnunk. Mivel a német megőrizte az eredeti terminust, a magyarban inkább a már meglévő szó másodlagos, latinizált átvételét valószínűsítem, amit a *pitvar – kamra* 'ház udvarról nyíló, külső helyisége' – 'ház belső helyisége' metaforapár szemantikai motivációja is erősíthetett.

A szív másik fő részeit, a pitvarokat sokáig nem tekintették külön üregnek, csupán a szívbe torkolló nagy erek megvastagodott kiöblösödésének: *sinus venarum cavarum*, ill. *sinus venarum pulmonalium* (Hyrtl 1880: 64). A lat. *sinus* és a magyar *kebel* jelentésszerkezete több ponton egyezést mutat: 'ruha buggyos, bő mellrésze', 'mell, öl, szív, vminek a belseje'; 'öblösség, (tenger)öböl' (vö. TESz. *kebel*, OLD *sinus*). Ez tette lehetővé Bene Ferencnél a *kebel* használatát 'pitvar' jelentésben: „Az üres vénáknak kebele (*sinus venarum cavarum*), különben a' szívnek jobb, vagy első kebele (*atrium*, s. *sinus cordis dexter*, s. *anterior*) mellybe tudniillik a' felső és az alsó üres vénák öszvefolynak” (Bene 66). Hasonlóképpen *kebel* szerepel 'pitvar' értelemben Rácz Sámuelnél is: „a' vér a' fízinek kebeleiből a' fízibe bé foly” (Rácz 45).

Apáczai 'pitvar' jelentésű terminusának azonosításához a tudománytörténethez kell fordulnunk. Az anatómiában egészen a 18. századig a lat. *auricula* (<lat. *auris* 'fül' + Dim) név volt használatos ebben a jelentésben (Hyrtl 1880: 64). Az elnevezés előzménye a Galénostól származó gör. *ὠῦτα* 'fülek' metafora. A hasonlítás alapja az, hogy a pitvarok a szív két oldalán úgy helyezkednek el, mint az amfora fülei. A görög nevet Vesalius fordította le latinra *aures*, illetve *auriculae* alakban. A régi elnevezés a francia *oreillette* 'pitvar' (<fr. *oreille* 'fül' + Dim) anatómiai névben mindmáig megőrződött. Apáczai *fűletske* terminusa is az *auricula* nevet másolja: „A' tágas ér[nek ...] job felől egy fűletskéje (fēbetskeje) vagyon” (146); ahogy Regiusnál látjuk: „Vena cava [...] instructa est auricula dextra”¹⁴ (Med. 30). Az *auricula* terminus értelmezését az is megnehezíti, hogy a nómenklátúra az *auricula cordis dextra* és *sinistra* anatómiai neveket ma is használja a szív alapjának két oldalán elhelyezkedő, belülről kiöblösödő képződmények neveként, ahogy Bene írja: „A' tüdővénáknak a' kebele [=bal pitvar] [...] kisebb a' másik kebelnél, de a rántzos füle (*auricula cordis sinistra*) közönségesen nagyobb”

¹⁴ 'a vena cava a jobb pitvarral van felszerelve'

(Bene 67). A *kebel* és a *fül* tehát a szív két különböző részének a megnevezései. Az auriculák mai neve – Bugát óta – *jobb* és *bal fülcse*. Apáczaik másik elnevezése *febetske*, melynek forrását a latin nyelvű „tartalomjegyzékben” találjuk: „auricula, marsupia”, (<lat. *marsupium* ’erszény’) (148). A minta talán Descartes szövege is lehetett: „arteria venosa et vena cava [...] priusquam cor ingrediantur, ibique duo veluti marsupia efficere, quae vulgo cordis auriculae vocantur¹⁵” (Spec. 30). A mai *pitvar* név a szláv eredetű *pritvorъ* ’templom előcsarnoka’ átvétele, a magyarban az első jelentése ’előcsarnok, tornác’. Anatómiai névként a lat. *atrium* ’pitvar’ < ’(római) ház előcsarnoka’ terminust másolja, amit a TESz. csak 1854-ből adatol először. Előfordul azonban már Bugát 1828-as szójegyzékében *szívpitvarok*, valamint *ürös erek pitvara* és *tüdővéregek pitvara* alakokban (Boncz. 5).

A *tokotska* anatómiai név azonosításában a latin szöveggel való egybevetés segített: „a’ nagy élet érnék [...] két kívülről bé felé tarto tokotskája vagyon” (146), latin szövegpárhuzamában: „duabus valvulis foris intro spectantibus”¹⁶ (Med. 30). Így vált világossá, hogy a *tokotska* a lat. *valvula* (<*valva* ’ajtószárny’ + Dim) megfelelője, ’billentyű’ jelentésben. A *valva* növénytani terminusként is használatos volt, mint a keresztvirágúak két rekeszre osztott száraz becőtermésének, a kopácsnak az elnevezése: „a magrejtő forradásain felfelső egyes darabokat vagy *ajtókat* [értik alatta]” (CzF. *kopács*), tehát a *tokotska* is kalk. Az anatómiai leírások a szív billentyűinek három fajtáját különböztetik meg, a BNA alapján nevük *valvula tricuspidalis* ’háromhegyű billentyű’, *valvula mitralis* ’püspöksüveg alakú billentyű’, *valvula semilunaris* ’félhold alakú billentyű’. Apáczaik a három típus közül csak az egyiket nevezi meg pontosan: „Az eres (avagy inkább a’ tūdős) életernek [=tüdőartériának] [...] három fél holdni tokotskái vannak”; A’ nagy élet érnék [=aortának] [...] három fél hold babáfu totkotskaja (sic!) vagyon” (146). Ezek az elnevezések a *valvula semilunaris* tükörfordítási változatai. Bene Ferencnél a *valvula* másik kalkja, az *ajtótska* jelenik meg a ’billentyű’ terminusalkotási kísérleteként: „az üres vénák kebeléből kinyíló lyuk (ostium venosum); a’ háromhegyű ajtótskával (*valvula tricuspidalis*); a’ kamarából a’ tūdőartériába kinyíló lyuk (ostium arteriosum) a’ három félholdforma ajtótskákkal” (Bene 67). Rác Sámuelnél ugyanez a kalk kicsinyítő képző nélkül szerepel: „Mindenik liknak különös ajtaji vagynak; az életeres likoknak ajtaji fél hold formák; a’ jobb felől való füles liknak ajtaji püspöksüvegefek; a’ bal felől való füles liknak ajtaji három hegyűek” (Rác 45). Bugátnál már a ma is használatos belső képzésű *billentyű*-t találjuk a *félholdképzű billentyűk*, *süvegbillentyű* és *háromhegyű billentyű* kifejezésekben (Boncz. 36).

5.3. Kicsinyítő képzővel vagy anélkül

A vizsgált fejezetekben előfordul néhány olyan anatómiai név, amely alapszóként és kicsinyítőképzős alakban is szerepel. Egy részük esetében indokolt a szembeállítás, ha a kicsinyítő képzőnek jelentés-megkülönböztető és egyben terminusalkotó szerepe van. Például, az *agy* (=nagyagy) és az *agyatska* (=kisagy), a lat. *cerebrum* és *cerebellum* (<*cerebrum* ’nagyagy’ + Dim) kalkjai esetében: „mi magát az agyat és az agyatskát nézi”

¹⁵ a tūdővéna és az üres véna [...] mielőtt a szívbe lép, itt mintegy két erszényt alkot, melyeket általában a szív füleinek neveznek’

¹⁶ két, kívülről befelé néző billentyűvel’

(153). Különböző anatómiai részleteket jelöl a *gége* és a *gégétske*: „a’ levegő ég a’ gégen [=légcsovön] néha a’ tūdőkbe [...] üzetik (147); „a’ levegő eget [...] a’ tūdönék fpongia řabáfu hufán řamntalan ágatskáival elterült gegetskeikbe [=hörgöcskéibe] űzi” (147). Az utóbbinál a latin szöveg igazolja értelmezésünket: „aerem [...] in asperae arteriae [=gége] bronchia [=hörgöcskéibe], infinitis suis ramis per spongiosam pulmonum carnem diffusa [...] impellunt”¹⁷ (Med. 39).

A *kebel* és a *kebeletske* (<*kebel* + Dim) a *venter* – *ventriculus* (<*venter* + Dim) szópár kalkja. A két szó egyrészt külön-külön jelöltre vonatkozik. A *kebel* ’üreg’ jelentésű: „A’ kebelek hárman vagynak. tudn. fő, melly, es a’ has” (142), míg a *kebeletske* jelentése ’kamra’: „A szívnek két kebeletskéje vagyon” (146). Az utóbbi jelentésben azonban találunk kicsinyítő képző nélküli *kebel* alakokat is: „[a vér] a’ řiv bal kebelébe tfepeg, es onnan mind a’ fel menő ’s mind a’ le řálló nagy érbe [=felszálló és leszálló aortába]” (146). Azt tapasztaljuk tehát, hogy a latin mintában még jelenlevő kicsinyítő képző a magyar szövegben szórványosan, nem következetesen elmarad, például a *tok* – *tokotska* esetében is: „két kűvűl bé felé tarto tokotskája vagyon”; „a’ felett három tokja mellyek kűvűl bé felé nézven a’ ben valo vernek ki jövetetet meg ellenzik” (146). A *makk* – *makkotska* esetében: „az érzés [...] a’ kőzőnféges érzővel az az, a’ fenyő makkotskával is kőzletik” (154) „fenyő makkot be fedő edenyekbe” (154). A *holyag* – *holyagotska* pár pedig egy mondaton belül fordul elő: „az epe holyagotskájába, es onnan az epe holyag kőzőnféges řfatornájába” (149). Véleményem szerint nem arról van tehát szó, hogy Apáczai „kedvelte” volna a kicsinyítő képző használatát (vö. Keszler 2005: 499), hanem éppen ellenkezőleg, furcsának, a magyar nyelv szellemétől idegennek érezte terminuszerepben a diminutívumokat.

6. Többszavas terminusok

Megfigyelhetjük, hogy a vizsgált metaforikus elnevezések rendszerint nem önállóan szerepelnek, hanem szókapcsolatok, minőségjelzős és birtokos jelzős szerkezetek részeként. Ezzel az anatómiai nevek száma megsokszorozódik, jelen dolgozat keretei nem is teszik lehetővé feldolgozásukat. Néhány jelenségre azonban szeretném felhívni a figyelmet. Mind az önálló terminusalkotások, pl. *inon valo hufok* (147), mind a latin mintát másolók között előfordulnak körülíró szerkezetek, pl. *űlőhőz řafonlo řfontotska* és a *kalapatsotska řfontotskája* (157) a latin *musculus*, *incus*, *malleolus* egyszavas anatómiai nevek helyén. Az anatómiai struktúra külső jegyeit leíró jelzőket is körülíró szerkezetek helyettesítik, pl. *a’ tūdönék řpongia řabáfu hufán* (147) (<*per spongiosam pulmonum carnem* Med. 39), *řél hold řabáfu tokotskája* vagy *řel holdni tokotskái* (146) (<*valvula semilunaris*), *a’ řalo řorma* (154) (<*plexus choroides sive řetiformis* PhN. 366). A jelzős szerkezetek fordítása történhet minőségjelzővel, pl. *řarvas kőntősből* (156) (<*tunica cornea*), birtokos jelzővel, pl. *řfetřek makkotskáiba* (150) (<*in glandulas mamillarum*), vagy funkcióra utaló melléknévi igenévvél, pl. *takony řřináló makkotskak* (148) (<*glandulae pituitariae*), *kőnyvező hufotskákon* (149) (<*ex carunculis*

¹⁷ a’ levegőt a gégének a tūdők szivacsos húsán számtalan ágacskaival szétterjedt hörgöcskéibe űzik’

lacrymalibus). A mai anatómiai nevekben az ilyen jelzős szerkezetek helyett rendszerint szóösszetételeket használunk, például *szaruhártya*, *emlőmirigyek*, *könnymirigyek*.

A szó szerint másolt többszavas terminusok sokszor nehezen érthetővé teszik a szöveget, például *gyomor gyomori [erekbe]* (145) <*in venas ventriculi gastricas* (Med. 27); a *gastricus* melléknév a 'gyomor' jelentésű, görög eredetű *gaster* származéka. Apáczai zavaros elnevezése miatt nem ritkán a mintaként szolgáló latin terminusok a felelősek: *Az eres (avagy inkább a 'tűdős') életernek* [=tüdőartériának] (146) (<*Vena arteriosa, vel potius arteria pulmonaria*¹⁸ Med. 30); *eres elet erébe* [=tüdővénába] (<*in arteriam venosam*¹⁹, uo.). Descartes maga is szóvá tette kora anatómiai neveinek hiányosságait: „*vena arteriosa, male ita appellata, cum re vera arteria sit*”; „*arteria venosa, male etiam ita nominata, cum nihil aliud sit quam vena*”²⁰ (Spec. 30).

7. Következtetések

Elemzésem eredményeként megállapíthatjuk, hogy Apáczait kettős cél vezérelte: magyar terminust alkotni és minél hívebben követni a latin mintát. Ennek a kényszernek engedve terminusait szinte kizárólag fordítás útján alkotta. Benkő (1975: 394) szerint azokban a tárgykörökben, amelyek a mindennapi élettől távol állnak, „terminológiája nehézkes”, „a felhasznált magyar szavak ellenére is gyakran alig érthető”. A jelenség legfőbb okát a kor terminológiai problémái mellett abban látom, hogy Apáczai orvosi ismeretek híján kizárólag a forrásszövegekre támaszkodott. Kimaradt a fogalmak megismerésének fázisa, ezzel együtt a megnevezés kognitív funkciója sem valósulhatott meg. Terminusai nem transzparenssek, nem könnyítik meg az ismeretszerzést az olvasónak. Sajnos az Enciklopédia nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, sosem használták tankönyvnek. Emiatt Apáczai anatómiai névalkotásai sem terjedtek el széles körben.

Mintegy másfél évszázaddal később, amikor a hazai orvoskaron megindulhatott a magyar nyelvű oktatás, a magyar tudományos orvosi szaknyelv megteremtői, az először magyarul író orvos-szerzők ugyanazokkal a nehézségekkel küzdöttek, mint Apáczai. Fő elvük nekik is ugyanaz volt, ezért nem meglepő, hogy ők is elsősorban a tükrözéssel éltek terminusaik megalkotásakor, ahogy a dolgozatban idézett példából is kitűnik.

A tükrözés az ismeretátadás és a nemzetközi tudományos szaknyelvhez való igazodás, a terminológiai egységesülés egyik legfőbb eszköze. Ahogy a Péntek János szerkesztette *Magyarul megszólaló tudomány* című kötetben Révay Valéria méltatja Apáczai munkásságát: „Legfontosabb szóalkotási módjaival, a szóképzéssel, szóösszetétellel és a tükrőfordításokkal, az eredeti szerkezetek magyar nyelven való pontos visszaadásával pedig finnugor eredetű nyelvünket is közelítette az európai nyelvekhez” (Révay 2004: 80).

¹⁸ 'artériás véna, vagy inkább tüdőartéria'

¹⁹ 'vénás artériába'

²⁰ 'artériás véna, amit rosszul neveznek így, mert valójában artéria'; 'vénás artéria, ami rosszul van így elnevezve, mert nem más, mint véna'

HIVATKOZÁSOK

- André, Jacques 1991: *Le vocabulaire latin de l'anatomie*, Paris, Les Belles Lettres.
- Apáczai Tsere Janos 1653: *Magyar Encyclopaedia*, Ultrajecti, Ex Officina Joannis a Waesberge.
- Bene = Bene Ferentz 1812: *Az orvosi tudománynak rövid rajzolatja, Első kötet*, Budán, A' Magyar Királyi Universitás' betüivel.
- Benkő Loránd 1975: Apáczai Csere János és a magyar nyelv, *Magyar Nyelv* **71**, 385–397.
- BNA = Donáth Tibor 1959: *Anatómiai értelmező szótár. A bázeli, jénai és párizsi nomenklatura szervek szerinti összehasonlító áttekintése*, Budapest, Medicina.
- Boncz. = Bugát Pál 1828: *Boncztudománybeli mű- meg azon ritkább szavaknak deák-magyar szótára, melyek ezen munkában előfordúlnak*, Pest, Trattner.
- Bugát = Bugát Pál 1828: *Az egészséges emberi test boncztudományának alapvonalai. Hempel Adolf Fridrik után németből fordítva Bugát Pál által*, Pest, Trattner.
- Celsus, A. Cornelius: *De Medicina*
http://penelope.uchicago.edu/Thayer/L/Roman/Texts/Celsus/8*.html Letöltve: 2014. 09. 28.
- CzF. = Czuczor Gergely – Fogarasi János 1862–1874: *A magyar nyelv szótára I–VI*, [I–V.] Pest, [VI.] Budapest [I–IV.], Emich Gusztáv, [V–VI.] Athenaeum.
- Deme László 1960: Apáczai Csere János nyelvhasználatáról, *Magyar Nyelv* **56**, 21–31.
- ÉrtSz. = Bárczi Géza – Országh László szerk. 1959–1962: *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII*, Budapest, Akadémiai.
- ESRJa. = Журавлева, А.Ф. – Шанский, Н.М. 2007: *Этимологический словарь русского языка. Выпуск 10*, Москва, Издательство Московского Университета.
- Hyrtil, Joseph 1880: *Onomatologia anatomica. Geschichte und Kritik der anatomischen Sprache der Gegenwart*, Wien, Wilhelm Braumüller.
- Keszler Borbála 2005: A XVII. századi nyelvújítás és a magyar orvosi nyelv, *Magyar Nyelvőr* **128**, 494–501.
- Kiss János 2000: A biológiai ismeretek a XVII. században, in Ropolyi László – Szegedi Péter szerk.: *A tudományos gondolkodás története*, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem. http://elte.prompt.hu/sites/default/files/tananyagok/02_SzegediPeterTudomanytortenet/index.html Letöltve: 2014. 09. 28.
- Kornis Gyula 1907: A magyar bölcséleti műnyelv fejlődése, *Magyar Nyelv* **3**, 97–104.
- Lefèvre, Michel 2004: Terminologie et discours „empratique”, in Cortès, Colette ed.: *Des fondements théoriques de la terminologie. Cahier du C.I.E.L. 2004*, Paris, Centre Interlangue d'Études en Lexicologie de l'Université Paris 7 – Denis Diderot, 53–69.
- LSJ = Liddel, Henry George – Scott, Robert 1940: *A Greek–English Lexicon. Revised and augmented throughout by Sir Henry Stuart Jones with the assistance of Roderick McKenzie*, Oxford, Clarendon Press.
- Med. = Henrici Regii Ultrajectini 1668: *Medicina, et praxis medica, medicationum exemplis demonstrata. Editio tertia*, Trajecti ad Rhenum, Ex officina Theodori ab Ackersdijck.

- OLD = Glare, P. G. W. ed. 1968: *Oxford Latin Dictionary*, Oxford, Clarendon Press.
- PhN. = Henrici Regii Ultrajectini 1661: *Philosophia naturalis; In qua tota rerum universitas, per clara et facilia Principia, explanatur*, Amsterdami, Apud Ludovicum et Danielem Elzevirios.
- Rác = Rác Sámuel 1782: *A borbélyágnak eleji, mellyeket németül, 's deákul ki-adott Plenck József*, Pesten és Budán, Weingand és Köpf.
- Révay Valéria 2004: Apáczai Csere János szóalkotási módjairól, in Péntek János szerk. *Magyarul megszólaló tudomány*, Budapest, Lucidus, 67–80.
- Skinner, H. A. 1949: *The Origine of Medical Terms*, Baltimore, The Williams and Wilkins Company.
- Spec. = Renati des Cartes 1672: *Specimina seu dissertatio de methodo recte regendae actionis, et veritatis in scientiis investigandae; Dioptrice et meteora. Ex Gallico translata, et ab Auctore perlecta, variisque locis emendata*, Amsterdami, Apud Danielem Elzevirium.
- TESz. = Benkő Loránd szerk. 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*, Budapest, Akadémiai.
- Zsemlyei Borbála 2008: Kicsinyítő képző? Kicsinyítő képzők a régi grammatikákban, in Ferencz-Csorba Levente et alii szerk. *RODOSZ konferenciakötet*, Cluj-Napoca, Romániai Magyar Doktorandusok és Fialat Kutatók Országos Szövetsége (RODOSZ) – Editura Dacia, 82–89.

ÚJABB SZEMPONTOK A RÉVAI–VERSEGHY-VITÁHOZ

C. VLADÁR ZSUZSA

1. A Révai–Verseghy-vita a köztudatban

Révai Miklósnak Verseghy Ferencsel folytatott vitája széles körben ismert, a vitából leginkább jottista-ipszilonista háborúként emlegetett helyesírási kérdést, valamint az ikes ragozás megítélését tartják számon. Irodalmárok szerint a vita nyelvészeti tartalma és értékelése is lezártnak tekinthető (Margócsy 1990). Valóban, a nyelvészek álláspontja nagyjából egységes a vita nyelvészeti tartalmát illetően, a témával foglalkozó újabb szakirodalom (Telegdi 1996/97; Éder 1999a; Cser 1999; Tolcsvai Nagy é. n.) szinte teljes egységben a következő pontokat emeli ki:

1. A nyelvi norma kérdése. Ez Verseghy esetében a kortárs nyelvhasználatot jelenti, míg Révainál a régi nyelvallapotot. Ezt a gondolatot Éder Zoltán (1999a: 173) így fogalmazza meg: „Kettejük eltérő törekvéseiben a leglényegesebb mozzanatot alighanem abban jelölhetjük meg, hogy Révai történeti alapokra, a régi írók tekintélyére és nyelvallapotára építette grammatikáját, Verseghy viszont a korabeli művelt nyelvhasználat, az élő nyelvszokás alapján írta le a magyar nyelvet és alkotta meg nyelvi rendszerét”. Tolcsvai ezt írja: „... [Révai] a régi nyelvben találta meg a nyelvi helyesség forrását, melyet csak a grammatikus tud megbízhatóan rekonstruálni.”

2. A jottista-ipszilonista vita. Ez talán a legismertebb vonulata, ezért sokszor erre egyszerűsítik a vitát: Verseghy a kiejtés szerinti ipszilonista írásmódot pártolta, míg Révai a szóelemeket tükröztető jottista írásmódot.

3. Az ikes ragozás kérdése. Révai az ikes igék külön ragozásához ragaszkodott a teljes ragozási sorban, az eltérést romlásnak tekintve, míg Verseghy az ikes ragozást helytelennek tekintette.

A vita anyaga könnyen hozzáférhető, bizonyos részei modern kiadásban is megjelentek (Szalai 1980). Az ott hivatkozott munkák közül több latin nyelvű, ez ma már nehezíti a tanulmányozásukat, bár 1999 óta magyarul is olvasható az egyik alapmű, Verseghy *Proludiuma* (Éder 1999b). Ennek ellenére a vitáról tett állításokat meglepően kevés eredeti szöveggel támasztják alá. A két szerző eszmerendszerét külön-külön több tanulmányában, könyvében is bemutatta legkiválóbb ismerőjük, több művük kiadója, Éder Zoltán az eredeti források alapján. Ugyanakkor a vitában felmerülő kérdések tételes egymás mellé állítása máig hiányzik. Hiányzik annak a kérdésnek a megválaszolása is, hogy miért éppen a fent említett pontokban csúcsosodott ki a vita, holott e pontok nyilvánvalóan nem fogják át a szerzők teljes eszmerendszerét. A kérdés azért is érdekes, mert a vitát hallgatólagosan úgy tekintik, mintha Révai és Verseghy azonos alapvetésekből indultak volna ki, és a vita során azonos keretben gondolkodva adtak volna azonos kérdésekre különböző válaszokat. Így például a jottista-ipszilonista vita egyszerű helyesírási

kérdésnek tűnik, a régi vagy az újabb nyelvállapot normává emelése is önkényes választás kérdésének. Ilyen felfogást sugall a következő Tolcsvai-idézet is: „Révai és Verseggy a racionalista alapú elvont nyelvi rendszert mint a magyar nyelvközösség nyelvtani kompetenciáját a magyar nyelvről gyűjtött adatokkal kapcsolták össze, s így alakították ki zárt szabályrendszerüket ... az így meghatározott szabályoknak a közösség fölé helyezésére, felülről való terjesztésére [irányult a tevékenységük]. A kodifikáció a nyelv eszközzellegét feltételezte ...” Továbbá: „Egy másik irány ... jóváhagyta a mesterséges beavatkozást ... az analógiára hagyatkozott (Versegghynél a kortárs közszokásban, Révainál a nyelvi régiségben)”. Ebből az idézetből úgy tűnhet, mindkét fél egyetértett abban, hogy a nyelvi rendszer eszköz, amit racionalista felfogással, analógiára alapozva kell megközelíteni, csak más-más nyelvállapotot tekintve mintának.

2. Mit mondanak az eredeti szövegek?

Szükségesnek tűnik, hogy a vitában felmerült kérdéseket a szerzők teljes nyelvészeti felfogását figyelembe véve tekintsük át, és pedig az eredeti szövegekre alapozva. A következőkben erre teszünk kísérletet, a következő munkák alapján: Révai nagy grammatikája, az *Elaborator Grammatica* (I. 1803, II. 1806, III. 1908), és az ezzel párhuzamosan készült *Antiquitates* (1803), amelyben a Halotti Beszédet magyarázta. A röpiratok közül a Versegi Ferentznek tisztasággal kérkedő tisztátalan magyarsága (1805) és a Versegi Ferentznek megsalatkozott illetlen motskolódásai a tiszta magyarságban (1806), és posztumusz kiadott munkája, *A magyar Deáki történet* (1912). Versegghytől a nyelvészeti munkák nyitányát jelentő *Proludium* (1793), és *A' tiszta magyarság ...* (1805). A *Proludiumot* az 1999-es magyar kiadás alapján idézem, a többi latin szöveget saját fordításomban.

A dolgozat következő részében először Révai és Verseggy nézeteinek rövid összefoglalását adjuk, utána pedig megvizsgáljuk, hogyan következik ezekből a vitában felmerült kérdésekre adott válasz. Az elméleti keretekben a következő elemekről lesz szó: elsőként a nyelv eredetét, mibenlétét, a nyelvek közti kapcsolatot érintő nézetek, utána a nyelvi leírás céljának, módszerének és központi egységének megfogalmazása. Ezután lehet válaszolni arra, hogy mit tartott Révai, illetve Verseggy a nyelvi norma alapjának és miért, és hogyan következik ebből a helyesírási és az ikes ragozási kérdésben elfoglalt álláspontjuk.

3. Az elméleti keretek összemérhetetlensége

3.1. A nyelv eredete

A két szerző közül Verseggy, akit a szinkrón nyelvhasználat érdekelt, nem foglalkozott a kérdéssel, vagy ha érintette is, igen röviden elintézte (1805: 18). Révai viszont több helyen és részletesen tárgyalta az általában vett nyelv és az egyes nyelvek keletkezését, hiszen gondolatrendszerének ez volt a kiindulópontja, amelyből a többi tétele logikusan következett. Forrásként Adelungra hivatkozott (ahogy Verseggy is), de Adelung közvetítésével Herder hatása is tetten érhető.

Az *Elaborator Grammatica* III. kötetének előszavában (1908: 4–6) fejti ki a legteljesebben a gondolatot. Szerinte kezdetben volt az ősi, elsőszülött nyelv, minden további nyelv őse, egy szótagból álló gyökökkel. Az első gyökök hangutánzó majd hanggal ábrázoló jellegűek voltak, az elvont fogalmakat is hangfestéssel ragadták meg. „[A

nyelv] első szavai, egy szótagnyi hangok, melyeket egyetlen szájátással adtak ki, kezdetben a belső indulatok kitörései voltak, és igen csekély számúak; majd a természetes hangoknak avagy a természet hangjainak utánzásai következtek, és ezek már sokkal gyakoribbak voltak. Az érzékeléssel felfogott külső tárgyaknak ugyanis, hogy megjelöljék őket, annak a hangnak az utánzásával adtak nevet, amelyet azok kiadtak. ... Tudjuk, hogy a mi magyar nyelvünkben is igen gyakori az onomatopoiézis. Ilyenek például a *tsep*, gutta; *tsók*, osculum; *szél*, ventus stb. Ilyen a legtöbb szótó, *patt*, *rett*, *pih*, *sü* stb., melyekből a következő igék származnak: *patt-og*, crepat; *retteg*, tremit; *piheg*, anhelat; *sü-t*, assat; *sü-l*; *assatur* stb. Bizonyos, hogy minél egyszerűbb egy nyelv, minél inkább ragszkodik eredeti kiindulásához, annál gyakoribb benne az onomatopoiézis.

A szavak második ötöde is eredetileg a természet hangjainak utánzása volt; később azonban valamilyen hasonlóság alapján nem hangzó, az érzékeléstől elvont tárgyakra is átvitték őket. Így a *spiritus*, magyarul *lélek* főnév a *léh*, *léh-ez*, *léh-ek*, igéből van képezve.

Sőt a szavak, különösen a mi [magyar] szavaink harmadik ötöde a rokon nyelvekben most is tisztán mutatja hangzó sajátságát a távoli múltban: ezek a szavak a későbbi kiművelés során és a dolgok lassanként kifinomuló érzékelése folytán megváltoztak alakjukban és jelentésük átvitelével. Ezek alapján végül igen valószínűnek tarthatjuk, hogy a szavak maradék kétötöde sem más eredetű.”

3.2. A nyelv mibenléte

Verseghy a nyelvet elsősorban kommunikációs eszköznek tartotta. Az 1793-as Prolodiumban a magyar grammatikatörténet során talán ő definiálja először a nyelvet mint olyat (Éder 1999b): „Nyelven általános értelemben azokat az artikulált hangokat értjük, amelyeknek segítségével bármely ember gondolatainak sorát mással közli.” Ez a kommunikációs eszköz a mindennapi élő gyakorlatában (*usus*) ragadható meg.

Révait a nyelvnek ez az aspektusa kevésbé foglalkoztatta. Ő a nyelvet élő organizmusként képzelte el és emberi lényként szimbolizálta. A nyelv férfikorát a 17. századra tette, azóta szerinte csak hanyatlás következett be. „A’ férfi kor elmúlt már. [...] ez a’ boldog idő közel három századig tartott, Pázmán előtt, alatta, és utána. A’ feljebb eső ifjú kor is sokkal több épséggel bírt” (1805: 63). Révai szerint ez az a kor, amelyben nyelvünk az ősi nyelv mintáit megtartva és bővítve kifejezőképessége csúcsára jutott, azóta viszont ősi szerkezetét megbontó változások indultak (pl. az ikes ragozás tekintetében). Meg volt győződve arról is, hogy a magyar nyelv a kezdetektől (vagyis az első ránk maradt emléktől, a Halotti Beszédtől fogva) nem sokat változott, illetve a változás látszólagos, a helyesírás torzítja el: „ha kicsit jobban megvizsgáljuk ennek a kéziratnak a helyesírását, és a mai szokás szerint írjuk át, régiségünk eme ritka emléke egyre inkább hasonlítani kezd a mai kor nyelvére” (1803a: 46).

Fontos hangsúlyozni, hogy ez az ideális állapot a nyelvnek önmagának az ideális formája, és nem a rajta keresztül közvetített tartalom teszi értékessé a formát, mint korábban az európai nyelvelfogásban. (Akár a homéroszi eposzok nyelvére, akár a Szentírás nyelvére gondolunk.) Révai egyébként biztos volt abban is, hogy a nyelvenlékek nyelve a valódi, beszélt magyar nyelvet tükrözi, nem számolt az írott és a beszélt nyelv

különbségével: „...mivel az Íróktól olly állhatatosan megtartatott, úgy volt az egész nemzetnél is; mert ennek közönséges szokásából jött amazoknak tollaikba” (Révai 1805: 15).¹

Verseghy szerint viszont a különböző korok nyelvi alakjai közt nincs értékkülönbség: „Ugyanazon kézírásban a’ pluralis’ suffixumát egy szócskában kétféleképpen talállyuk: *mic* vagy *miv*; a’ helyheztető cásust megmeg kétféleképen ... E’ kétféle suffixumok közül vallyon a régiebbek-e a’ jobbak, vagy a’ későbbek?” (Verseghy 1805: 9). Emiatt szerinte „A magyar kézírások és könyvek a’ legrégebb halotti beszédektől fogva, mellyekre fellyebb említett Auktorunk in suis Ant. Litt. hung. olly sokat épít, egész a’ mostani könyveknek árjáig, nem bírnak elegendő tekintettel arra, hogy a nyelvnek helyességére és szépítésére nézve az egész magyar nemzetnek törvényeket szabjanak” (uott).

3.3. A nyelvek közti kapcsolat

Miután Révai azt az alaptételt vallotta, hogy minden nyelv egy ősnyelvre vezethető vissza, a nyelvrokonság kérdése a mai, leszármazási rendet feltételező, családfa jellegű fogalmak szerint értelmezhetetlenné válik, hiszen minden nyelv rokona mindegyiknek, legfeljebb a közelség foka lehet kérdéses. Azok a nyelvek vannak közelebbi kapcsolatban, amelyek hasonló alakú szavakkal ragadják meg a világot, és azokat hasonló eszközökkel fűzik össze, ezek az *atyafiságos* (latin szövegekben: *affines*) nyelvek. Révai szerint a magyar nyelv az északi nyelvekkel közelebről atyafiságos, testvéri, a keletiekkel távolabbról atyafiságos, unokatestvéri viszonyban van: „...mennél tovább mentem a’ feszegetésben, [...] annál nagyobb s annál közelebről való atyafiságát tapasztaltam a’ napkeleti és az éjszaki nyelvekkel” (1912: 83). Ez a kapcsolat a nyelvi elemzésben lesz lényeges, mert ha az egyik nyelvből nem lehet megfejteni valamely gyök eredeti alakját, a rokon nyelveket lehet segítségül hívni, ahol ez a gyök még így van meg.

Verseghynél viszont világosan szétválik a mi fogalmaink szerinti szerkezeti, tipológiai hasonlóság és a genetikai rokonság. Nála a nyelvek kétféle kapcsolata az *affinitas* és az *identitas*. Az *affinitas* kapcsolatnál a szerkezet azonos, de a szókincs és a grammatikai elemek eltérnek. Ha a szerkezet mellett ezek is megegyeznek, akkor egyazon nyelv különböző *dialectus*aíróról van szó, vagyis *identitas*ról. A Proludium 67. §-ában azt írja: „Ha továbbá a gyökerek meg a képzések és ragozások szótagjai különböznek ugyan, de a szóképzés és szóragozás rendszere, valamint végül a beszéd szerkesztésének módja általában véve csaknem hasonló; akkor az ilyen nyelvek mint rokonok és ugyanahhoz a családhoz [helyesebben: típushoz – CVZs] tartozók csak az egésznek részeként különböznek egymástól. [...] Ha végül maguk a szógyökök, valamint a képzések és ragozások szótagjai csak a rokon magánhangzókat vagy kevés esetben néhány mássalhangzót illetően térnek el egymástól, akkor a nyelv egészében ugyanaz marad, és csak különböző nyelvjárásokra oszlik” (1793/1999: 43).

3.4. A nyelvi elemzés célja, módszere és alapegységei

Révai (1806: 36) és Verseghy (1793/1999: 70–72) egyaránt e négy, a nyelvben uralkodó elvet tartott számon: usus, analogia, etymologia, euphonia. Révai 1806-os röpiratában a latin mellett magyarul is megnevezi: *jó szokás (recta consuetudo), ezen épült*

¹ Ezért nem szerencsés a Révai–Verseghy-vitát beszélt nyelv–írott nyelv különbségre egyszerűsíteni.

helyes hasonlóság (huic insistens analogia), okos szóvisgálás (prudens etymologia), illő szép hang (euphonia conveniens). Mindkettejük forrása feltehetőleg Adelung volt (1782: 109), aki a nyelvben ugyanezt a négy törvényt nevezte meg: 1. *Sprachegebrauch*, 2. *Analogie*, 3. *Etymologie*, 4. *Wohllaut*. A két szerző azonban mást értett e fogalmak alatt, és más következtetésre jutott belőlük.

Révai számára a nyelvi elemzés fő célja az etymologia volt, azaz a nyelv eredeti rendszerének megismerése, vagyis a szóalakok elemekre tagolása, és az elemek visszavezetése azoknak a gyökökre, amelyeket a nyelv eredetileg használt a gondolatok kifejezésére: „A’ ragasztékokat elválasztással, azoknak eléggé meghatározott mellékesleg való jelentéseikkel, a’ kiavúlt gyökerek is szépen előadatnak, azoknak első saját jelentésökkel” (Révai 1806: 60).

Láttuk, hogy szerinte a nyelvben eredetileg egytagú, fogalmi jelentésű gyökök voltak (*radix nuda*), amelyek közül egyesek az idők során alakí és jelentésbeli önállóságukat elvesztve más gyökökhöz kapcsolódtak, így alakultak ki a többtagú, képzett gyökök (*radix formata* vagy *aucta*), illetve a toldalékok. (Révai minden toldalékot önálló gyökből, de legalábbis névmásból származtatott.)

Ha a nyelvből nem fejthető vissza az eredeti alak és jelentés, akkor kell az „atya-fiságos” nyelvekhez segítségül fordulni, ahol ez még eredeti alakjában él. Mivel Révai felfogásában a magyar nyelv a finnugor és a keleti nyelvekhez is tartozott, ezért fordulhat elő ugyanazon szó magyarzatánál hol egy finn, hol egy arab stb. párhuzam.

Eljárására jó példa a *süt, sül* igék elemzése (ezt a példát több művében is felhasználta). A Versegi Ferentznek ... *mocskolódásai ...* című röpiratában így ír: „[Ezekben az igékben] a’ gyöker szó, *sü*, bizonyonnyal *assatio*, a’ sülésnek természet szerént való hangja, *sü sü sü*: szóvá lett, természeti hang követés, *onomatopoeia*. Ezzel ily pusztán, kicsiny változással, élnek még most is az Árabsok, *scha, schaj*, név, és ige képében, *assum, assat*” (Révai 1806: 60–61). Ugyanez az ige szerepel példaként az *Elaborator Grammatica* III. kötetében is, de ott a gondolatmenetet tovább is folytatja: „A *süt* és *sül* igéknek közös az elsődleges jelentésük, a *sütés*. De eltér a másodlagos jelentésük: mivel az egyikben a ’sütés’ cselekvő jelentésű, a másokban viszont szenvedő. Ezt a különbséget az eltérő hozzátett részek okozzák: az egyikben a *t* hang, a másokban az *l*. Ezeket a különböző részeket levágva, ott marad pusztán a teljesen megegyező jelentésű *sü*; és bizony ez az első csíra, az elsőszülött nyelv szócskája, a főnévi értékű *sütés*. A magánhangzó nélküli *t*-ről már tudjuk, hogy az *et*-ből származik, ebből a magánhangzót hátravetve lesz a *te-sz-em*; a magánhangzó nélküli *l* pedig az *el*-ből ered, amelyből a magánhangzót hátravetve lesz a *le-sz-en*: ezért a *sü-t* tulajdonképpen *assationem facit* [’sütést-tesz’], a *sü-l* pedig *assatio-füt* [’sütés-lesz’], vagyis *süt, sül*” (1908:6).

Révai szerint a gyökök összekapcsolódásakor szükségszerűen hangtani változások is bekövetkeztek. Ezek összefoglaló neve az *euphonia*, és Révai szerint ez felelős azért, hogy a hangalakbeli változás végül olyan formákhoz vezet, amelyekben az eredeti gyökalakokat már nem vagy alig lehet felismerni.

A korábbi magyar grammatikákban az *euphonia* a hangváltozásokra szolgáló általános magyarázat volt, és Révainál is ez az egyik leggyakoribb terminus. Elődeihez képest azonban új gondolat, hogy ezek a változások nem csupán a szó képzése, ragozása során jelentkeznek, hanem történetileg is számolni kell velük: „Megvayon a’ betü

tserélés, elrejtés, hasonló, és közép hang követés, 's több e' féle változás, minden nyelvekben, kiváltképen a' napkeletiekben; és a' nyelvekben történt minden változásnak ez a' fő oka" (1805: 18). Révai szemében az *euphonia* elfedi az organikus nyelvalkotás során keletkezett alakokat, így a gyökök eredeti alakjának nyomozásakor ezeket a változásokat vissza kell fejteni.

Verseghy viszont a Tiszta magyarságban amellet érvelt, hogy az *euphoniának* nincsenek előre elrendelt szabályai, az egyes nyelveken belül az analógia irányítja. A két felfogás az *euphonia* okozta hangváltozás két ellentétes oldalát emelte ki: Révai az eredeti alakokat elhomályosító, Verseghy viszont a nyelvi rendszert létrehozó és megtartó hatását hangsúlyozta (Verseghy 1805: 19–20).

Verseghy számára a nyelvi elemzés célja a mostani, ténylegesen használt nyelv elemeinek megállapítása, és az elemek osztályozása volt. Az etimológiának világosan elválasztotta két jelentését: a szóelemekre bontását, illetve az elemek eredetének kutatását:² [Az etymologia] „a' gyökérszóknak nyomozása [...] mely a gyökereknek az olyan betűktől való elválasztásából áll, melyek nem a' gyökerekhez tartoznak; vagy pedig a' szuffixumok' és gyökérszavak' eredetének feszegetése" (Verseghy 1805: 8–9). Azonban Révaival ellentétben Verseghy csak az *etymologia* alaktanként való értelmezését, a szinkrón szóelemekre bontást tartotta elfogadható célnak. „Az igaz etimológia tudnillik ki nem terjed nyomozásiban egyéb tárgyakra, hanem csak a' néma vagy eleven gyökereknek a' formatíváktól, inflexióktól, epenhetikáktól, eufonikáktól és praefixumoktól való megválasztására; [...] céllya pedig soha egyéb nem lehet, hanem csak az, hogy megmutassa, mikép kell az analogiának törvényei szerint hasonló szókból hasonló esetekben új szót csinálni, vagy a' hasonló szót hasonló esetekben declinálni, és conjugálni. Mihelyt a' gyökérszóknak eredeteit kezdi nyomozni, mint *Otrokocsi in Originibus hungaricis*, vagy a' formatíváknak és inflexióknak származásait feszegetni, mint többször említett Auctorunkban *in Antiquitatibus Litterat. hung.* munkái azonnal csak bizonytalan hypothesisek..." (Verseghy 1805: 13).

Verseghy az elemeket szigorúan formális alapon, pozíció és funkció alapján kategorizálta, elemzésének egységei a tő, inflexiós toldalék és képző toldalék. A tő nem tartalmaz grammatikai funkciójú elemet, a rag pedig abban különbözik a képzőtől, hogy szóalakzáró, míg a képző után más elem is állhat. Ez számos fontos felismeréshez vezetett: például a korábban és Révai által is egynek tekintett *pronomén affixumot* (*ház-am, ház-ad, ad-om, ad-od* típusú alakok) különbözőképpen kezelte igei és névszói helyzetben: az igehez kapcsolódót ragnak, míg a névszóhoz kapcsolódót [ma: birtokos személyjel] képzőnek tartotta (Telegdi 1996–97: 17). Másik példa: Verseghy így jutott el a sokesetes névragozási rendszer gondolatához (Éder 1999c), míg Révai továbbra is a latin esetrendszert tartotta meg.³ A példákat lehetne szaporítani.

² A kétféle értelem az antikvitásból ered, ahol az etymologia az alapformából (*etymon*) való lezármazást vizsgálta a paradigmák és a szócsaládok szintjén is. (Ezért lehetett az alaktani rész neve a régi grammatikákban *etymologia*.)

³ Ez egyébként jól mutatja a szemléletbeli különbséget: Révai pontosan ugyanúgy tisztában volt a latin mintájú magyar esetrendszer elégtelenségével, egyszerűen a latin mintát elterjedtebb, közerthetőbb, ezért célszerűbb leírási eszköznek tartotta: „Mivel már gyermekkorunktól a latin nyelv szabályaival vagyunk átitatva, ezeket használjuk a mi nyelvünk magyarzatában is. Emiatt

4. A vitában érintett kérdések

Láttuk, hogy Révai és Verseghy számára a nyelvi elemzés tárgya, célja és alapegységei teljesen eltérőek voltak, és azonos fogalmak (*etymologia*, *affinitas*, *radix*) alatt is mást értettek. Ezért a vita kérdéseiben elfoglalt álláspontjuk is a fentebb vázolt eltérő elméleti keretből eredt.

4.1. A nyelvi norma alapja

Révai a régi, Verseghy a kortárs nyelvhasználatot (*usus*) tette meg a norma alapjává. A választás az elméletből következett. Révai szemében a nyelv rendszere a beszélőtől független, felettük álló létező volt, tehát a nyelvhasználat (*usus*) helyes vagy helytelen voltát is az dönti el, hogy megfelel-e a rendszernek, vagyis az *usus* az etimológiának van alárendelve, abból következik. A tömegek nyelvhasználata szerinte egyáltalán nem mérvadó: „Hanem kell-e teljesen mellőzni a nyelvi szokást? Azokban az esetekben, ahol az etimológia szabályai magyarázattal szolgálnak, és a tömegek hanyag nyelvhasználata világosan bizonyítja van, biztosan mellőzzük” (1803a: 309). De aggály nélkül utasítja helyre a különben példaképként felmutatott nagy szerzőket is, ha vétenek az általa elképzelt rendszer ellen: „[Káldi, Pázmány és a többiek] komolyabb dolgokkal lévén elfoglalva az etimológiával nem tudtak annyit törődni, hogy minden vesszőre odafigyeljenek. Ezeket a későbbi korok, számtalan segédeszköz birtokában, már eredményesebben, biztosabban állapítják meg és magyarázzák. Azt hiszem, ha holtuktól feltámadnának, maguk is egyetértéssel hallgatnák, és szívesen fogadnák ezeket a magyarázatokat” (1803a: 311).

Verseghy számára viszont az *usus* a jelenkori, és ezen belül a nagyobb körben használt, többségi nyelvhasználatot jelentette, és szerinte ez határozza meg a normát. „Az általános szokásnak, ha különben ellenkezik is az elfogadott analógiával, vagy az etimológiával, vagy a jóhangzással, kétségtelenül törvényereje van” (Verseghy 1793/1999: 66). Felfogásában az általánosság foka a döntő: a nyelvek általános tulajdonságai magasabb rendűek az egyedi nyelvekénél, a tágabb körben érvényes norma hat a kisebb körnél: „Ami a nagyobb vagy kisebb rész általánosan értékelt részleges szokásait illeti, ha ezek bármely más, általánosan elfogadott szokásnak ellentmondanak, nem lehet törvény értékük” (uo. 67). A grammatikusnak a nagyobb rész szokásait követni, a kisebb rész szokásait pedig csak leírni kell, ezek az egész nyelv számára nem adhatnak normát (1793/1999: 68).

4.2. A jottista-ipszilonista vita

Révai gyökelméletéhez szorosan és elvileg kapcsolódott a szóelemző (jottista) írásmód pártolása. A gyökök összekapcsolódásakor jelentkező *euphonia* bizonyos esetekben a hanyag ejtéssel is átfedésben van, ami a szóelemek határának elmosását eredményezi, amit viszont szerinte a szóelemző (etimologikus) helyesírásnak kell óvnia, ami egyúttal egy korábbi, valós ejtési állapot őriz.

Felfogásában mindkét fajtájú szóelemet (tő, toldalék) eredeti, teljes alakjában kell tükrözni. Szerinte eredetileg őseink ezeket így, teljes alakjukban ejtették, a szóelemek

van, hogy ugyanannyi esetet határozzunk meg a mi nyelvünkben is, és nem nyelvünk természete miatt” (Révai 1803b: 202).

határai megakadályozták a fonetikai módosulást: „a *mulchotia, temetiuc, zocoztia* igékben [...] kéziratunk korában a *t-t* saját, eredeti, teljes, lágyítás nélküli hangzásával, hasonlóan az *i* betűt is az eredeti *j* hangzással ejtették: *lát-játok, mulhat-ja, temet-jük, szakaszt-ja*” (1803a: 303). Szerinte csak később, az euphoniára törekvő hanyag ejtés következtében mosódtak el a szóelemek határai. A szóelemek eredeti alakját a szóelemző (etimologikus) helyesírásnak kell óvnia, ami egyúttal egy korábbi, valós ejtési állapot őriz.

Verseghy ezzel szemben a kiejtés szerinti írásmód pártján volt, fő érvét az jelentette, hogy az azonos hangot minden esetben azonosan kell írni, függetlenül attól, hogy milyen módon jött létre a szóalak: „...csak az az írás felel meg tökéletesen rendeltetésének, amely bármely megkülönböztetett hangot megkülönböztetett és mindig ugyanazzal a betűvel jelöl” (Verseghy 1793/1999: 21). Ezért a szinkrón állapotú alak leírásában diakrón szempont nem érvényesülhet, mert megbontaná ezt az elvet. Az etimologikus írásmóddal kapcsolatosan másik kifogása az volt, hogy a nyelvtanuló így hajlamos lenne betűejtéssel olvasni (uo. 23). (Ez egyébként nem állt volna messze Révai óhajától, lásd feljebb.) Verseghy álláspontját a szintén kiejtéspárti Adelung véleménye is erősítette (Éder 1999b: 92). A vita előzményeiről lásd Korompay 2003; C. Vladár 2013.

4.3. Az ikes ragozás kérdése

Az ikes ragozás kérdése a vita harmadik, közismert eleme. Révai azért ragaszkodott az ikes ragozáshoz, mert az ikes ragozást teljes, az érintett igék teljes ragozási rendszerét átfogó paradigmának tekintette, ezt az Antiquitatesban külön táblázatban mutatta be (1803a: 181). Az *-ik* végződést névmási eredetű személyragnak tartotta, a ragozást pedig egy középső formának: „...a tiszteletre méltó régiség és a későbbi korok, amikor folyamatosan és következetesen használták ezt a rámutató toldalékot, és ezáltal a határozatlan és a határozott forma mellé létrehoztak és bevezettek egy egyedülálló középső formát” (1803a: 179).

Verseghy az ikes ragozást az egyértelműség és az analógia alapján ellenezte, mert szerinte a nyelvben nem lehetnek olyan alakok, amelyek többféle funkciót töltenek be egyszerre, tehát nincsen helye kétértelműségeknek a grammatikai rendszerben. Az *evék* típusú alakok ezt a szabályt szegik meg, mivel egyszerre lehetnének egyes szám első és többes harmadik személyű alakok (1793/1999: 63). A másik érve az volt, hogy ez a ragozás a kortárs magyar nyelvhasználatban csak kisebb területre terjed ki, Verseghy azt állította a Tiszta magyarság Toldalékában, hogy ez nyelvünkben „tótosság” (ezért a Hattól Beszédet is egy tót pap alkotásának tartotta).

5. Összegzés: filozófiai nyelvészet kontra rendszerszemlélet

Mint láttuk, a Révai–Verseghy-vita tehát nem elsősorban az ott szereplő kérdésekről szólt, ezek valójában két párhuzamos külön eszmerendszer egymással éppen érintkező pontjai. A legfontosabb, lényegi kérdések a vitában fel sem merültek. Vagy azért, mert amit egyikük alapvetőnek vélt, azt a másik nem is tartotta vizsgálatra érdemesnek (mint például Verseghy a nyelv keletkezését), vagy mert nem állították egymással szembe (mint például a nyelvi elemzés alapegységét vagy a nyelvleírás célját). Ráadásul azonos terminusokon (*affinitas, etymologia, usus, euphonia* stb.) egészen mást értek. A vitában egyáltalán szóba került kérdésekre adott válaszok mögött sem nem önkényes döntések álltak, hanem a szerzők teljes eszmerendszeréből logikusan következtek.

Révai nyelvszemlélete filozófiai alapon nyugodott. Szerinte nyelvünk az ősi, elsősülött nyelv közeli leszármazottja, amely eredeti jellegét ma is őrzi. A nyelv élőlény, mely kifejlett alakját a nyelvemlékes korban érte el, ez a követendő norma, amit a mai hanyatlásból vissza kell hozni. A nyelvtudomány feladata a gyökök eredeti rendszerének feltárása, a helyesírás pedig ennek őrzője. Révai egyedi rendszert alkotott, nem volt a mai értelemben vett történeti-összehasonlító nyelvészet előfutára, de liberális romantikus sem.

Verseghy szinkrón, rendszerszemléletű felfogása a nyelv többségi beszélt alakjának leírását és normává emelését, az elemek osztályozását tekintette feladatának. Elvei sok tekintetben a strukturalista nyelvészettel rokonítják: a szinkrónia hangsúlyozása, az elemek formális és pozíció alapú leírása, egymáshoz viszonyításuk, a változatok kizárása a vizsgálatból, a nyelv eszköznek tekintése.

A vitát a köztudat szerint Révai nyerte meg: Kazinczy segítségével az ő álláspontja diadalmaskodott az akadémiai helyesírásban és nyelvtanban. Ennek a nézetnek a tarthatatlanságára Éder Zoltán már korábban (1999c) felhívta a figyelmet. Révai szemléletének újragondolása és összevetése Verseghyével nyelvtudomány-történetünk fontos feladata. A munkát elősegítheti egy újabb forrás hozzáférhetővé válása: a Révai nyelvészeti nézeteit összegző *Antiquitates magyar változata* (Stemler–C. Vladár 2014).

HIVATKOZÁSOK

- Adelung, Johann Christoph 1782: *Umständliches Lehrgebäude der Deutschen Sprache zur Erläuterung der Deutschen Sprachlehre für Schulen*, Leipzig, Breitkopf.
- Cser András 1999: A magyar nyelvtudomány történetének vázlata, in Robert Henry Robins 1999: *A nyelvészet rövid története*, ford. Siptár Péter, Budapest, Osiris Kiadó – Tinta Kiadó, 266–286.
- Éder Zoltán 1999a: Verseghy Ferenc nyelvüvelő kézikönyve, in Éder Zoltán: *Túl a Duna-tájon*, Budapest, Mundus Kiadó, 173–184.
- Éder Zoltán 1999b: Utószó. Verseghy Prolodiumának fordításához, in Verseghy Ferenc 1793/1999, 77–95.
- Éder Zoltán 1999c: Verseghy nyelvi rendszere és a kortársi grammatikák, in Éder Zoltán: *Túl a Duna-tájon*. Budapest, Mundus Kiadó, 185–196.
- Korompay Klára 2003: Helyesírás-történet, in Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk.: *Magyar nyelvtörténet*, Budapest, Osiris, 281–300, 579–596.
- Margócsy István: A Révai–Verseghy-vita eszme- és kultúrtörténeti vonatkozásai, in Kulín Ferenc–Margócsy István szerk.: *Klasszika és romantika között*, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 26–34. <http://vfek.vfmk.hu/00000056/008.html> (letöltve 2014.05.28.)
- Révai Miklós 1803a: *Antiquitates literaturae Hungaricae*, Pestini, Trattner.
- Révai Miklós 1803b: *Elaboratior Grammatica Hungarica I*, Pestini, Trattner.
- Révai Miklós 1805: *Versegi Ferentznek tisztasággal kérkedő tisztátalan magyarsága*, Pesten, Trattner Mátyás betűivel.
- Révai Miklós 1806: *Versegi Ferentznek megsalatoszott illetlen motskolódásai a tiszta magyarságban*, Pest.
- Révai Miklós 1806: *Elaboratior Grammatica Hungarica II*, Pestini, Trattner.

- Révai Miklós 1908: *Elaboratior grammatica III*, ed. Simonyi Zsigmond, Budapest, Franklin Társulat.
- Révai Miklós 1912: *Révai Miklós magyar nyelvi és irodalmi kézikönyve „A’ magyar de-
ákai történet”*. Kiad. Rubinyi Mózes. Budapest, MTA.
- Stemler Ágnes – C. Vladár Zsuzsa kiad. 2014: Révai Miklós: *Antiquitates. Magyar iro-
dalmi régiségek*, Budapest: ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet.
- Szalai Anna szerk. 1980: *Pennaháborúk. Nyelvi és irodalmi viták. 1781–1826*, Budapest,
Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Telegdi Zsigmond 1996–1997: Ein früher Versuch, die Ungarische Morphologie
systematisch aufzubauen, *Nyelvtudományi Közlemények* **95**, 13–22.
- Tolcsvai Nagy Gábor: A nyelvi és irodalmi ízlésvita nagy, nyilvános szakasza, in Hor-
váth Iván szerk.: *villanyспенót*.
<http://villanyспенot.hu/index.php?p=szoveg&n=12313> (letöltve 2014.05.28.)
- Verseghy Ferenc 1793/1999: *Bevezetés a magyar nyelv törvényeibe, amely Adelung
rendszerébe, nemkülönb a keleti nyelvek szelleme, valamint a tiszai és az erdélyi
nyelvjárás alapján készült*. Szerk. Éder Zoltán, ford. Hegyi Balázs. Szolnok, Ver-
seghy Ferenc Megyei Könyvtár.
- Verseghy Ferenc 1805: *A tiszta magyarság, avagy a csinos magyar beszédre és helyes
írásra vezérlő értekezések*, Pest.
- C. Vladár Zsuzsa 2013: A szóelemző írásmód elve a korai magyar grammatikákban, in
Forgács Tamás–Németh Miklós–Sinkovics Balázs szerk.: *A nyelvtörténeti ku-
tatások újabb eredményei VII*, Szeged, SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék,
179–193.

Tartalom

Berente Anikó: Adalékok a <i>-ban/-ben, -ba/-be</i> késő középmagyar kori használatához	7
Büky László: Az <i>ezenben</i> határozószó használatáról	19
Dömötör Adrienne: <i>Ugyan az és ugyanaz. Az azonosító ugyan</i> története	27
Fazakas Emese: Interferenciajelenségek régi magyar szövegekben	45
Gréczi-Zsoldos Enikő: „ <i>Jo Akaro Edes Barthakovitz Uram</i> ” Nyelvhasználat-történeti vizsgálatok 17. századi nyelvemlékekben ...	57
Haader Lea: Hibázások és háttérük: Apor-kódex	65
Horváth Katalin: Homonima vagy poliszéma? <i>Fok</i> főnevünk eredetéről és szócsaládjáról	81
Horváth László: Régi vonzat vénebb vonzat?	99
Korompay Klára: A magyar mint közép-európai nyelv – helyesírás-történeti megközelítésben	111
Mohay Zsuzsanna: Boszorkánypererek múlt időben	121
Németh Luca Anna: Illemtankönyvek és társalgási útmutatók mint történeti szociopragmatikai források	129
Németh Miklós: A szegedi tájnyelv <i>-hon/-hön</i> ragjának kialakulásáról	147
Sárosi Zsófia: Nyelvtörténet és udvariasságtudomány	157
T. Somogyi Magda: A deverbális névszóképzők szinonimitásának kérdései nyelvünk történetében	171
Terbe Erika: Nyelvhasználati minták Bagody András leveleiben	195
Varga Éva Katalin: Anatómiai nevek névalkotása Apáczai Enciklopédiájában	201
C. Vladár Zsuzsa: Újabb szempontok a Révai–verseggy-vitához	213

Nyomdai munka:

Generál Nyomda Kft.

•

6728 Szeged
Kollégiumi út 11/H